

54425

J 925 / J 92

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS LXI.

HUNGARIA
SZEGED
1977

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

- DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

Acta Historica

Tomus LXI.

SZÁNTÓ IMRE

M A G Y A R O R S Z Á G N É P E I N E K H A R C A
A T Ö R Ö K H Ó D I T Ó K E L L E N

1526 -- 1541

Szeged

1977

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA
TOMUS LXI.

Szerkesztőbizottság

Dr. Csatári Dániel, dr. Gaál Endre, dr. Gyimesi Sándor
dr. Mérei Gyula, dr. Szántó Imre

Redegit

dr. Imre Szántó

Szerkesztette

dr. Szántó Imre

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in Historical Abstracts and America: History and Life

Előszó

A feudális kori magyar történelem haladó fejlődési vonalát a XV. század végén, a XVI. század első évtizedeiben lejátszódó tragikus eseménysorozat törte meg. Mátyás király halála után a bárók uralomra jutásával megdőlt a központosításnak a rendi állam megszilárdításán túl elért eredményei.¹ A hanyatlás folyamatára a koronát a mohácsi csatavesztés tette föl 1526-ban.² Mohács olyan bűnös politika eredménye, amely sokkal súlyosabb következményekkel járt egy katonai vereségnél. "Valamiképpen hajdan az álnok görögöknek falovából Trója városára: úgy e szerencsétlen mohácsi ütközetből boldogtalan magyar hazánkra ezer meg ezer gonoszok következtek."³ Ekkor veszett el a középkori Magyarország függetlensége, s idáig nyulik vissza az ország három részre szakadásának folyamata.⁴

A hanyatlás okai nem kis részben a török háborúk okozta veszteségekben keresendők.⁵ A belviszályok, de mindenekelőtt a török háborúk szüntelenül pusztították az ország népeinek életerejét.⁶ A török hódítás okozta súlyos emberi és anyagi veszteséget azonban nem tekinthetjük elegendőnek, hogy Magyarország XVI-XVII. századi történetének kedvezőtlen fejleményeit -- a nyugaton kibontakozó fejlődési tendenciák nálunk történt "befulladását" -- erre a tényezőre vezessük vissza.⁷ A XVI-XVII. századi magyarországi fejlődés jellegzetes vonásainak alapvető összefüggéseit, a feudális magyar állam végzetes hanyatlását nem a török hódítás tényében és a vele járó háborús pusztításban, hanem a késői feudalizmus általános kelet-európai törvényszerűségeinek jellemző formáiban, egyetemes gazdasági és társadalmi tendenciákban kell keresni.⁸

A hazánk helyzetében bekövetkezett súlyos fordulat igen nagy horderejű világtörténeti változásokkal esett egybe. A XVI. század elejétől új szakasz kezdődött nemcsak Európa történetében, hanem az egész világtörténelemben is. Korszakunk küszöbére esnek a nagy földrajzi felfedezések, elsősorban Amerika felfedezése. Az európai gazdaság belső fejlődése maga után vonta a nemzetközi kereskedelem jellegének és áruösszetételének a vál-

tozását; ez indította meg a nemzetközi kereskedelem utvonalaiknak a Mediterráneumból az Atlantikum irányába való eltolódását. Ennek folytán Nyugat-Európa egyes atlanti partmenti területei növekvő mértékű keresletet támasztottak a tömegfogyasztást szolgáló élelmiszerek és nyersanyagok iránt, amelyeket Közép-Kelet-Európának Balti-tenger melléki, illetve ahhoz kapcsolódó területeiről szereztek be. Ez a közép-kelet-európai piac ösztönözte Nyugat-Európa fejlődő országainak iparát az árutermelés növelésére, a céhes kézművesség kereteinek áttörésére. A nyugat-európai tőkés ipar jelentős részben ezen a közép-kelet-európai piacon felnőve, megerősödve vált képessé a nemzetközi kereskedelemről és a gyarmatok kifizetéséből felhalmozott pénztőkéit termelő tőkévé változtatni.⁹

Európa nyugati országaiban a XVI. század folyamán megerősödtek a városok, megindult az egységes belső piac kialakulása; megkezdődött az eredeti tőkefelhalmozás, mely előkészítette a tőkés termelés kibontakozását. Sok tekintetben más volt a fejlődés útja Közép- és Kelet-Európában. Az Elbától keletre fekvő területeken a robotmunkán alapuló földesuri árutermelés, az úgynevezett "második jobbágyság" /Leibeigenschaft/ volt a feudális kizsákmányolásnak az a formája, amely egyben a feudalizmus bomlásának, a kapitalizmusba való átmenet kinosan hosszú előzményeinek, előtörténetének sajátos útja.¹⁰

A magyar fejlődés alapvető jellemvonását a XVI-XVII. században tehát nem a török hódításban és a tartós hadiállapotban, hanem a fejlődés általános törvényszerűségeinek Közép- és Kelet-Európában kimutatott, itt általánosan jellemző formáiban kereshetjük. Bizonyosak lehetünk benne, hogy török hódítás nélkül sem kerültünk volna a polgárosuló fejlődés élvonalába. A rendiség előretörése, s ezzel párhuzamosan a korábban még biztató szabad paraszti és polgári törekvések elakadása, a jobbágyság helyzetének fokozatos elnehezedése teszik számunkra egységessé külsőleg és belsőleg a tárgyalt korszakot.¹¹ Az ipari-városi fejlődésben Nyugat-Európától való elmaradás, amely a XVI. század folyamán a világpiac kezdeti kibontakozásának körülményei között inkább növekedett, Közép- és Kelet-Európa számos országára kedvezőtlenül hatott, s ezt Magyarország különleges helyzete, szerencsétlen politikai viszonyai még csak tetézték. Azt viszont

már a török uralom számlájára írhatjuk, hogy ez a lemaradás az elkerülhetetlennél nagyobb méretű lett.¹²

A török birodalom hódító törekvései elleni védelem a XV-XVII.századi Európa legégetőbb kérdései közé tartozott. E küzdelmek bonyolult kérdéseit különböző országok tudósai régtől fogva igyekeznek megválaszolni.¹³ A török elleni küzdelmekről, a végvári rendszerről és a végbeli életről a magyar polgári történetírás önálló, jó munkát nem alkotott, kisebb tudományos cikket is keveset.¹⁴ De be kell ismernünk, hogy a török elleni küzdelmek részletes feltárásával marxista hadtörténeti irodalmunk is adós még. Erről a világról jóformán ma is csak annyit tudunk, amennyit Takáts Sándor népszerű műveiben elénk varázsol.¹⁵ Míg régi történetíróink a hazai török népben a pusztító pogánynál egyebet nem láttak,¹⁶ Takáts Sándor viszont úgy ábrázolta a Kárpát-medence népeinek élet-halál harcát a török hódítók ellen, mint "a barátságot kereső török és magyar végvári vitézek" testvéri ölelkezését, lovagi bajvivását.¹⁷

A Mohács nyomában járó politikai változás, mindenekelőtt a török hódítás jelentősen hatott Magyarország népeinek gazdasági-társadalmi életére, a fejlődés távlataira. A történeti szakirodalomban mégis hiányzik az 1526 és 1541 közötti időszaknak -- az általános összefoglaló munkák vonatkozó részein kívül -- megfelelő monografikus feldolgoása.¹⁸ Ebből az adósságból szerettem volna törleszteni, amikor megkíséreltem Magyarország népei török hódítók elleni küzdelmeinek megírását Mohácstól Buda elestéig.

Népi ellenállás Mohács után

Mohácstól fergetegként rohantak szét a környéken a török martalócok és raboltak, fosztogattak.¹⁹ pecsevi török író szerint "az egész országot oly félelem szállta meg, hogy a nép futott, amerre a szeme látott".²⁰ Mária özvegy királyné a mohácsi csatavesztés hírére Burgio pápai követ, Thurzó Elek királyi kincstartó és mások kíséretében szeptember 1-re virradó éjjel elhagyta Budát és csak az ország nyugati határán, Pozsonyban állapodott meg.²¹ Báthori István nádor a mohácsi csatából menekülőben a török elől futó pécsi káptalan kanonokjainak kifosztásával volt elfoglalva, majd pedig Babócs várában huzta meg magát.²² Bár Pécsönként átadta kulcsait a hódítóknak, a száguldó törökök a lakosokat lekaszabolták, s a várost felégették.

A török haderő ellenállás nélkül haladt előre. A Mohácstól észak felé induló szultán elé egészen Dunaföldvárig levítették Budavár kulcsait.²³ Szulejmán szultán szeptember 8-án akadálytalanul vonulhatott be a király nélkül maradt ország katonailag védhetetlen állapotban levő székhelyére.²⁴ A rabló, fosztogató ellenséges csoportok különösen a Duna--Balaton--Győr között elterülő földet szörnyen felégették és elpusztították, s a lakosságot megfélemlítették. A száguldók az erősített helyek ostromával nem sokat törődtek, csak a védtelen falvakat és mezővárosokat dulták fel.²⁵

A magyar feudális hadseregek, melyek nem vettek részt a mohácsi csatában, meg sem próbálták elvágni a szultáni seregek visszavonulásának útját. Szapolyai János mintegy 5000 főnyi seregével kitért Ibrahim nagyvezér hada elől és a Tisza vidékére, Tokaj felé húzódott vissza.²⁶ Pedig a védelem megszervezése a lehető legsürgősebb feladat lett volna, hogy a török dúlásának elejét vegyék, vagy legalább pusztításait korlátozzák.²⁷ Ritka kivételnek számított Frangepán Kristóf, akit a szlavóniai rendek kikiáltották a tartomány védnökévé, s aki a Dél-Dunántulon /Baranya, Somogy és Zala megyében/, valamint Horvátországban és Szlavóniában erős kézzel szervezte az ellenőrzés alatt álló vidéket.²⁸ Ötszáz főre menő seregével Szé-

kesfahérvárig nyomult elő és az ellenség hátában szeptember 23-án innen ejtette rémületbe a török hadnak még Budán tartózkodó maradékát.²⁹

Az uralkodó osztály teljesen védtelenül hagyta az ország védelme szempontjából döntő fontosságú várakat, a környékbeli lakosság azonban többnyire sikeresen megvédelmezte azokat.³⁰ Helyesen emelte ki Acsády Ignác: "... a jobbágyok... voltak azok, akik a mohácsi csata rettenetes hírére, midőn az életben maradt nemesség fejét vesztve, tétlenül nézte a török további előnyomulását, legalább itt-ott a védekezés terére léptek."³¹ Az Orbáncz Endre által gyáván oda hagyott fontos esztergomi várat Nagy Máté, a káptalani hajduk "alacsony származásu, de nevéhez méltó" hadnagya védte meg a lakosság segítségével.³² Visegrádot pedig -- a korona őrzőhelyét -- a környékből odame-nekült parasztok és pálos szerzetesek tartották meg.³³

Ugyanigy visszaverte a törököt Komárom, Tata és Székes-fehérvár városa is. A lakosság azonban nemcsak a várak falai mögül tanúsított ellenállást; nyílt mezőkön is felvette a harcot a pusztító török csapatokkal. Egy görög krónikás írja: "A városok és falvak lakosságának tömege asszonyostól, gyermekestől a hegyek s mocsarak közé menekült, s szekerekből és fák-ból tákolt magának faerődöket."³⁴

Esztergomtól keletre, Vétesmaróton több ezer menekült nemes és paraszt vegyesen szekérvárat alkotott, s a kétségbe-esés hősiességével vert vissza minden török támadást, "magukat, feleségeiket és gyermekeiket rettenthetetlenül s bátran védelmezve".³⁵ Ekkor azonban mintegy 600 janicsár és 5--10 000 török lovas érkezett a szultán táborából, s a kezdetleges erődítményt ágyukkal szétlőtte. "Az érc hadszerek tor-kai győztek a leonidászi elszántságon".³⁶ Hősies, de korszerűtlen harc volt ez; a katonailag gyakorlatlan paraszti tömeg nem szállhatott szembe a török tűzérőséggel és a janicsár gya-logsággal. Szeptember 15-én mintegy 25 000 paraszt, asszony és gyermek esett áldozatul a török dühének, több mint ahány harcos Mohácsnál elpusztult, sokan pedig rabszíjra kerültek.³⁷ A harcban résztvevő kisnemes, Dobozy Mihály, mivel nem tudott megmenekülni, maga szurta le feleségét, hogy megmentse a megbecstelenítéstől.³⁸

Hasonló ellensíllást tanusított a "szegénység" Heregynél /Héreg, Komárom megye/.³⁹ A szultán nem érezte magát biztonságban az idegen országban. A pesti oldalra átkelő török sereg szeptember 25-én megkezdte a kivonulást. Előtte azonban a száguldók Váctól fogva Gyöngyösig, Miskolcig, Mohiig, Nagyszegedig és Péterváradig égettek, raboltak és fosztogattak.⁴⁰

A török sereg egy része Ibrahim nagyvezér vezetésével végig pusztította a Mátra-vidéket.⁴¹ Porrá égette a Pesttől Hatvan, Szécsény és Drégely vára vonaláig terjedő területnek és környékének összes helységét. "Már emiatt is, de főleg a megszámlálhatatlan férfi meg nő szánnivaló rabszija miatt - írja Werbőczy István szeptember 23-án -- nem fojthatom vissza könnyeimet."⁴² Gyöngyösön kirabolták a ferences barátok rendházát és felégették templomukat.⁴³ A lakosság a Mátra hegyei közt is megkísérelte az ellenállást, de táborukat a török bevette és védőit levágta.⁴⁴ A nép egész távoli védékekről Egerből menekült, utközben azonban sokan a török kezébe jutottak. "Az kiket találának, kaphatának, kit rabbá tinek, kit fegyver alá vetinek."⁴⁵

Várday Pál egri püspök nem követte a királynét Pozsonyba, hanem az ország védelme érdekében a felvidéki rendeket tanácskozássra hívta össze. Heves, Gömör, Borsod, Torna és Abauj vármegyék küldöttei szeptember 16-án Miskolcon gyülekeztek, ahonnan felhívást intéztek a megyékhez és városokhoz, "hogy a közös haza védelmére mennél nagyobb erővel keljenek fel" és gyorsan jöjjenek a Heves megyei Verpelétre.⁴⁶ A török azonban váratlanul kitakarodott az országból, s ezzel sürgőssé vált a verpeléti tábor létrehozása. A rendek a változott viszonyok folytán Szapolyai János hívására a Tokajban meghirdetett gyűlésre siettek.⁴⁷

A szultán seregének visszavonulására két hadi utat jelelt ki. Ibrahim nagyvezérnek az európai hadakkal Cegléden, Kecskeméten és Szegeden át kellett Péterváradra vonulnia. A szultán pedig az ázsiai seregrészekkel Kalocsán, Baján és Zomboron át vonult Péterváradra. A Duna-Tisza közötti városok ki voltak szolgáltatva a török hadak barbár kegyetlenségének. A lakosság zöme a Tisza természetes védővonala mögül nézte, hogyan dülja fel a török elhagyott lakóhelyét.⁴⁸

Bár a lakosság egy része jószágaival együtt elmenekült Kecskemétről, Ibrahim nagyvezér vérszomjas katonái iszonyu pusztítást és öldöklést vittek véghez.⁴⁹ A nagyvezér serege szeptember 28-án Szeged alá érkezett. A városba települt nemesek és a jómódu polgárok a fenyegető veszedelem elől családotól és vagyonostól átköltöztek a Tiszán a tulsó partra s lakóhelyüket üresen hagyták. De Szeged lakói ellenállást fejtettek ki, midőn a törökök betörték a városba. "A lázadók" és "ellenszegülők" fegyvert ragadva "szilárdan megálltak a csatatéren és egy kevés ideig tartották magukat... s puskával, nyíllal, bottal és kővel harcolva kölcsönösen marcangolták egymást."⁵⁰

A védők egy része a várba menekült, másrészüket vagy a török csapásai alatt hullott el, vagy a Tiszába szorították őket. "Egy csapat gyaur a város falán belül levő kolostorba menekülván -- olvassuk Szulejmán naplójában -- reggeltől estig védte magát, de végre is legyőzetván, sok zsákmány és fogoly került kézre s a várost minden részén felgyújtották."⁵¹ A török tulerő Szegednél is diadalmaskodott: "... a férfiakat leöldösték, kincsét, javát elvitték, családjait fogságba hurcolták."⁵²

Ahány megerősített hely, annyi ellenállási központ keletkezett. Még az ellenség krónikásainak híradásán keresztül is tükröződik ennek a harcnak minden hőiessége. Szeged elfoglalása után egyik török portyázó különítmény Szabadka várát vette ostrom alá. A szabadkai várat az oda menekült Bács megyei nemesek és az összefutott környékbeli nép hevenyészett öldsáncsal erősítették meg, úgy hogy a Szeged alól Pétervárad felé vonuló Ibrahim pasa által kiküldött gyalogos csapatok ellen sikerült megvédeni magukat.⁵³ Mikor a szultán Bács városhoz érkezett, a lakosok nagyobb része elfutott, de egy csoport a templomba menekült családjával és javaival együtt és reggeltől estig védte magát. A templomerődöt a török harcosok heves küzdelem után elfoglalták; sok zsákmány és fogoly került kezükre.⁵⁴

A két török seregrész Pétervárad közelében egyesült. Itt került sor a hadjárat legnagyobb méretű összecsapására. Egy mocsaras helyen a lakosság erődítményt emelt, s ezen a helyen

gyülekezett össze. A szultán serege rendszeres ostrom alá vette a megerősített helyet. A heves küzdelemben elesett a janicsár aga, a janicsárok csausza, több gyalogsági tiszt és igen sok lovas szpáhi, többen pedig megsebesültek. A védők itt is a szó szoros értelmében az utolsó szál emberig harcoltak.⁵⁵ A török feljegyzések szerint a tábor megvétele több török életébe került a mohácsi győzelemnél.⁵⁶

Közben az idő erősen őszbe fordult, s a szultán -- Péterváradon és Ujlakon erős őrséget hagyván -- sietősebbre fogta a visszavonulást. A péterváradi hídon átkelőben kapta a riasztó hírt, hogy birodalma keleti felében a bektasi dervisrend vezetésével felkelés tört ki. A szultán azonnal elrendelte, hogy az anatóliai beglerbég csapataival gyorsított menetben siessen előre a lázadás elfojtására.⁵⁷ Szulejmán a bizonytalan és nehezen kiismerhető katonai helyzet miatt -- amikor két jelentős hadsereg, Frangepán Kristófé és Szapolyai Jánosé mozgósított állapotban volt az ország területén -- nem használta ki a mohácsi győzelmet.⁵⁸ Pedig még szeptember végén sokan azt hitték, hogy a szultán benn marad az országban és folytatja a háborút nemcsak azért, hogy feldulja, hanem hogy végleg megszállja Magyarországot.⁵⁸ Ferdinánd főherceg szeptember 22-én arra kérte császári bátyját, V. Károlyt, hogy nyújtson lehető legnagyobb segítséget, mert a török most nem fogja elhagyni Magyarországot, hanem télire elszállásolja magát benne, s talán még az idén megkezdí támadásait az osztrák tartományok ellen.⁵⁹

Rázsó Gyula úgy véli, hogy Szulejmán szultán súlyos hadászati hibát követett el, amikor seregével kivonult Magyarországról, mivel "gyors hadászati sikert csak a Lajos király halála után kialakult helyzet erélyes kihasználásával érhetett volna el". Ezzel eljátszotta egyetlen igazi lehetőségét Magyarország gyors és könnyű megszállására.⁶⁰ Ugy tűnik, hogy a szultán tulértékelte az ország ellenálló erejét, így 1526 őszén -- őrséget sem hagyva Budán -- megelégedett a Duna-Tisza közének felperzselésével és a lakosság rabszijra fűzésével. A török piacokat elárasztotta a magyar rabszolga és a magyarországi zsákmány.⁶¹

Az ország azonban - a Szerémség kivételével -- még nem

került török megszállás alá. A szerémségi sziget tágabb környéke volt az a szilárd "ugródeszka", amelyre a törökök a későbbiekben előrenyomulási terveiket építették. De ekkor az oszmán államvezetés még nem látta elérkezettnek az időt Magyarország teljes meghódítására, hanem megelégedett azzal, hogy a Dunára támaszkodó végvárvonalat széttörje, s a Száva vonalán megálljon.⁶²

Jogosan vetődik fel a kérdés, miért nem szállta meg Szulejmán szultán Budát. A szultán a Buda elfoglalása után kelt fethnámében azzal magyarázta meg eljárását, hogy a magyar főváros kormányozása nehéz lett volna, "mivel abban az időben nagyon távol esett a moszlim birodalomtól."⁶³ A szulejmáni "önkorlátozás" katonai magyarázatát már Acsády Ignác azzal próbálta megadni, hogy a törököt Mohács után a Budát Isztambultól elválasztó nagy távolság tartotta vissza Magyarország megszállásától.⁶⁴ Perjés Géza szerint is katonai okok szolgáztatják a magyarázatot: Magyarország kívül esett az oszmán hadsereg "akciórádiusán".⁶⁵

Kettős királyválasztás

A török kivonulásával -- mintha minden veszély megszűnt volna -- megindult a harc a hatalomért Szapolyai János és I. /Habsburg/ Ferdinánd között. A főurak és egyháziak egyik csoportja az 1505-ös rákosi végzést emlegetve, 1526 novemberében Szapolyai Jánost választotta királlyá Székesfehérváron.⁶⁶ Szapolyai mellett azonban Ferdinánd is már évek óta készült a magyar trónra, a Habsburgoknak a magyar királyokkal -- Mátyással 1463-ban, II. Ulászlóval 1491-ben -- kötött örökösödési szerződéseire, elsősorban az 1515. évi bécsi megállapodásra hivatkozva.⁶⁷

Magyarország Mohács után a két szomszéd hatalom: a Habsburgok és a török között választhatott. Vagy folytatja a harcot a török ellen, vagy pedig vállalja a török által leigázott balkáni népek sorsát. Történhetett ez közvetlen alávetéssel, amelyet például Szerbiában alkalmazott, de történhetett valamivel kedvezőbb, román változatban, vazallus fejedelemség formájában is.⁶⁸ A Habsburgok útját a magyar trónra elsősorban a török veszedelem egyengette. I. Ferdinánd királyságát éppen az indokolta, hogy a Habsburgok hatalmas erőforrásait is biztosítani akarta a török ellen.⁶⁹ Csak a magyar erőforrásokra támaszkodva semmiféle nemzeti király nem vehette volna fel a harcot a török és a királyi trónt követelő Habsburgok ellen, akik az osztrák tartományokat és mindenekelőtt Bécset meg akarták védelmezni a Magyarországon át közvetlen közelbe jutott török hatalommal szemben.⁷⁰

II. Lajos király halálával automatikusan életbe lépett a régebben megkötött és a magyar koronát a Habsburgoknak biztosító szerződés.⁷¹ Főleg a nyugati országrész birtokos urai -- egy kis "emigráns tábor", melyet Mária özvegy királyné a határszáli Pozsonyban maga köré gyűjtött -- 1526. december 17-én Habsburg I. Ferdinándot választották "természetes uruknak és királyuknak", akinek tekintélyét az év őszén elnyert cseh korona növelte.⁷² A magyar főnemesség egyik csoportja Ferdinánd személyében olyan uralkodót választott, aki a törökellenes Habsburg birodalom hatalmát képviselte Európá középső részén.⁷³

A kortársak egy része úgy látta, hogy a Habsburgok segítségével nélkül Magyarországot elnyeli a török hódítás áradata. Azok az urak, akik Mohács után Ferdinánd pártjára állottak, azt hitték, hogy a Habsburg uralkodó, V. Károlynak, a hatalmas német-római császárnak testvéröccse, majd elég erős lesz a török visszaszorítására.⁷⁴ Királlyá választásának értelmét a pozsonyi országgyűlésen a nádor, Báthori István fejtette ki: csak az osztrák főherceg tudja az összes szomszéd közül Magyarországot megvédelmezni a pusztulástól, csak ő tudja a török által elfoglalt területeket -- még Nándorfehérvárt is! -- visszahódítani, más senki, mert nemcsak saját hatalmát használhatja fel a török ellen, hanem bátyját, V. Károly császárt és a német birodalmát is.⁷⁵

A Habsburg-birodalom V. Károly uralkodása alatt /1519-1556/ érte el legnagyobb kiterjedését.⁷⁶ Mint spanyol király 1516-ban, anyai nagyatya, Aragóniai Ferdinánd halála után lépett trónra. Másik nagyatyjának, I. /Habsburg/ Miksának halála után a német választófejedelmek 1519-ben a német-római birodalom királyává választották meg, akiknek szavazatait Habsburg Károly óriási összegekért vásárolta meg. Az összeg nagy részét Európa legnagyobb pénzhatalmassága, a Fugger-bankház kölcsönözte.⁷⁷ Így V. Károly uralma alá került Spanyolország, Itália egy része /Dél-Itália, Szicília és Szardínia/, Németalföld, Franche Comté és a német birodalom. Spanyolországgal együtt birtokába jutottak a frissen alapított gyarmatok az Újvilágban, Közel járt az igazsághoz a kortársaknak az a mondása, hogy V. Károly birodalmában sohasem nyugodott le a nap.⁷⁸

A spanyol vezetés alatt álló "nemzetek feletti keresztény univerzális birodalom" császára megtartotta Spanyolországot gyarmataival, Németalföldet, az olasz birtokokat és a német birodalmat. A széttagolt német birodalom ugyan nem jelentett számára tényleges uralmi bázist, annál többet jelentett azonban katonai és pénzügyi segélyforrásként.⁷⁹ I. Ferdinánd az 1521. évi wormsai birodalmi gyűlésen megkapta bátyjától a Habsburg főhercegi tartományokat: Alsó- és Felső-Ausztriát, Stájerországot, Krajna és Karinthia hercegségeket és Tirol grófságot.⁸⁰ A császár ugyanakkor öccsére ruházta mindazokat

az örökösödési jogokat, amelyek alapján a Habsburg család igényt tartott a magyar és a cseh koronára.⁸¹

A Habsburg-birodalom ekkor élte először és egyben utoljára azt a néhány évtizedet, amikor a Madridban székelő V. Károly császár uralkodása idején ez a hatalmas államkomplexum egyetlen egységet alkotott. De nem annyira e térség belső fejlődéséből, adottságaiból következett, hogy végül egy több országot magába foglaló tartós birodalom éppen a Habsburgok vezetése alatt szilárdulhatott meg. A Habsburgok kezén levő tartományok két nagy részből tevődtek össze, amelyek gazdasági és társadalmi fejlődésük folytán különböztek egymástól. Míg a nyugati terület /Németalföld, Burgundia, Spanyolország/ megindult a tőkés fejlődés útján, addig a keleti területeken /osztrák örökös tartományok, német birodalom, majd Cseh- és Magyarország/ konzerválódtak a feudális viszonyok. Az Atlanti-óceánhoz közelebb eső nyugat-európai országok sulya egyszeriben jelentősen megnőtt, ugyanakkor a kelet-európai országoké -- így Magyarorszáé is -- erősen csökkent. V. Károly császárt nem a közép-európai térség érdekelte, hanem az I. Ferenc francia királlyal Észak-Itália birtoklásáért folytatott küzdelem. Ilyen körülmények között a két Habsburg Nyugat-Magyarországot csak ütköző területnek tekintette.⁸²

V. Károly hatalma súlyos veszélyt jelentett a kisebb-nagyobb államok számára. A korszak történetét alapvetően jellemezte az a küzdelem, amelyet a kialakuló nemzeti államok folytattak Nyugat-Európában a világbirodalom megalapítására törekvő és túl agresszív Habsburgok ellen.⁸³ A Habsburgok világhatalmi állásának legelkeseredettebb ellensége a francia Valois királyi család volt. A megnövekedett Habsburg hatalom ugyanis Franciaországot körülzárással fenyegette, s függetlenségét veszélyeztette. Ezért I. Ferenc francia királynak V. Károly császár ellen folytatott háborúi rendkívül hevesek és elkeseredettek voltak, s az ellenfelek egymás elleni harcukban semmilyen eszköztől sem riadtak vissza.⁸⁴ A két vezető európai katolikus nagyhatalom, a francia és a spanyol, Luther felléptének idejétől az augsburgi vallásbékéig /1555/ öt nagy háborút viselt egymással, főként az itáliai és burgundi birtokokért. A harcok leginkább Itáliában, kisebb részben Német-

alföldön és Észak-Kelet-Franciaországban folytak a szemben álló erőcsoportok között.⁸⁵

Franciaország és Spanyolország harca minőségében hozott újat az európai diplomáciai életben; felvetette az egyensúly kérdését és ezzel szoros összefüggésben egész szövetségi rendszerek kiépítését. Az a mérkőzés, amely a XVI. század elejétől kezdve Nyugat-Európa két nagy riválisa; Franciaország és Habsburg-Spanyolország közt megindult, hamar kiterjedt Kelet-Európára is. Franciaország keleten, a Habsburgok hátában keresett ellenük fordítható erőket. A Habsburg-francia és a Habsburg-török érdekellentét úgy hozta magával, hogy Franciaország és a török birodalom egyesítse erejét a Habsburgok elleni küzdelemben.⁸⁶ A török hadsereg és flotta támadásai 1529-ben, 1532-ben és 1543/44-ben arra kényszerítették V. Károly császárt, hogy tárgyalóasztalhoz üljön a franciákkal. A török fő ellenfele a Habsburg-hatalom lett, fő hadszíntere pedig a Földközi-tenger medencéje. Magyarország és a környező országok csak mellékhadszíntérként jöhettek számításba.⁸⁷ Mivel a szultán nehezen közelíthette meg V. Károly birtokait, helyette legtöbbször öccsét, I. Ferdinándot támadta Magyarországon keresztül.⁸⁸

A francia udvar azonban csak akkor folyamodott a török segítséghez, amikor a francia seregek Észak-Itáliában Páviánál 1525-ben súlyos vereséget szenvedtek és I. Ferenc király maga is Hasburg-fogságba esett. A páviai csata tartóssá tette a császáriak uralmát Milánó fölött és gyökeresen megváltoztatta a nemzetközi erőviszonyokat.⁸⁹ Az első francia-spanyol háború /1521-1526/ a spanyol tulsúlyt biztosító madriái békével ért véget. Ebben I. Ferenc lemondott minden Itáliával kapcsolatos jogáról, valamint Flandria fölötti hűbérurasságáról, átengedte a császárnak Burgundiát, sőt a megegyezés végrehajtásának biztosítékeként két nagyobbik fiát is kénytelen volt tuszként átadni.⁹⁰

A Habsburg-Valois egyensúly 1525-ben Páviánál annyira felbillent, hogy I. Ferenc régi szövetségeseivel, az általa pénzelt mindig átcsoportosulóban levő itáliai szövetségi rendszerekkel azt helyrebillenteni már nem tudta. Ebben a nyomasztó helyzetben I. Ferenc anyja Szulejmán szultán támogatását kérte V. Károly ellen.⁹¹ 1525 vége felé Frangepán János grófot

küldte követségbe a szultánhoz, s arra biztatta őt, hogy támadja meg V. Károly sógorát, a magyar királyt. "A törökök lefoglalják a császárt -- vallotta a francia király külpolitikai elképzeléseiről --, és biztonságot hoznak valamennyi fejedelemnek."⁹² A szultán 1526 februárjában megígérte támogatását a francia királynak. I. Ferenc szabadon bocsátása után megtagadta a madridi egyezmény végrehajtását, s Itáliában szövetségeseket keresett a császár ellen. Az egyensúly helyreállítása céljából a fenyegetett hatalmak szövetkeztek egymással: 1526 májusában megalakult az újabb itáliai szövetségi rendszer /cognaci liga/: a francia király, a Medici-családból származó VII. Kelemen pápa, Velence, Firenze és Milánó császár ellenes szövetsége.⁹³

Szülejmán szultán a franciák kérésére támogatta a Habsburg-ellenes szövetséget, s ezzel a török döntő tényezővé vált az európai politika szinpadán. Ez a szövetség olyan korszakot nyitott meg, amelynek diplomáciájában a vallás már nem meghatározó tényező. Mivel a Habsburgok és a Jagellók szerződése Magyarországot is a Habsburgokhoz kapcsolta, ennek következtében a török hazánk földjén igyekezett csapást mérni a Habsburgok hatalmára.⁹⁴ Az 1526. évi török támadás célja a török krónikaírók állítása szerint az volt, hogy a szultán "meg akarta fenytetni" a követeivel oly "dölyfösen" bánó II. Lajost. Más szóval: figyelmeztetni akarta, hogy szakítson török-ellenes politikájával.⁹⁵

Magyarország sorsa 1526. augusztus 29-én a mohácsi csatában megpecsételődött; a fiatal II. Lajos, Magyarország és Csehország királya halva maradt a csatatéren. "A mohácsi csatának híre mindazonáltal Ferencet is megdöbbsentette -- írja Szalay László --, mert alkalma volt tapasztalnia, hogy a kéz, amelyet eszközül akart használni, nem az ő szükségéhez, hanem saját ösztöneihez képest méri a csapást".⁹⁶ Szülejmán szultán mohácsi győzelmével akaratlanul ugyszólván "besegítette" legnagyobb ellenségeit, a Habsburgokat Magyarország trónjára.⁹⁷ A Porta politikája ezután arra irányult, hogy Magyarországot mint hűbéres államot egy törökbarát uralkodó személyén keresztül magához kapcsolja, ezzel is csökkentve az ország megtartásának gondját és nem utolsó sorban költségeit.

Mint ahogy a török hódításnak sem a szerb, sem a román fejedelmességek nem tudtak ellenállni, úgy Magyarország sem egymagában.⁹⁸ Nemhogy a Mohács Magyarországa, de még a Mátyás alatt tetőpontján álló középkori magyar állam sem tarthatta fel a törököt. Ezért is óhajtott Mátyás király európai összefogást.⁹⁹ Hazánk a kelet-európai gazdasági-társadalmi fejlődés törvényszerűségei miatt egyszerűen nem bírhatta ki a katonailag sokszorososan erősebb török birodalom fokozódó nyomását.

A keleti Habsburg országoknak is főérdekké vált a török veszedelem elhárítása, a török elleni védekezés. A Habsburg-ház azonban soha nem tudta összes eszközeit a török ellenséggel szemben összpontosítani. Egyrészt a Habsburgok ellentéte Franciaországgal, Velencével, időnként a pápai udvarral és más európai hatalmakkal, másrészt a reformáció okozta szakadás kizárta a török elleni egységes fellépést.¹⁰⁰

V. Károly császár különböző tartományai között fennálló érdekkülönbségek -- Spanyolországnak, Németalföldnek, Németországnak, a Habsburgok örökös tartományainak, Csehországnak, valamint Magyarországnak különböző saját érdekeik -- lehetlenné tették, hogy a császár erőt egyetlen célra összpontosítsa. A távoli magyarországi török front háborúelől már csak azért is igyekezett kitérni, mivel hiányoztak hozzá anyagi eszközei. A császár fizetési mérlege időnként igen kedvezőtlen volt; majdnem minden vállalkozásában rá volt utalva a Fuggerek pénzügyi segítségére.¹⁰¹

Anglia, Velence, Bajorország, sőt az egyházi állam is időnként a Habsburg-ellenes koalícióban vett részt. Európa harmadik hatalma, Anglia, hol Spanyolország, hol Franciaország oldalán avatkozott be. A kortárs Bacon a három vezető hatalomról jegyezte fel: "Alig hogy egyiküknek sikerült tenyérnyi földet meghódítania, a másik kettő tüstént sietett Európa ügyeit egyensúlyba helyezni."¹⁰² V. Károly császár az itáliai háborúk folyamán többször került Rómával éles ellentétbe, amikor azután a pápa - így különösen VII. Kelemen és III. Pál -- időnként a francia politikát támogatta.¹⁰³

I. Ferenc francia királyt egyáltalán nem befolyásolta a török előretörése abban, hogy gazdasági és politikai előnyök fejében jó viszonyt építsen ki az oszmán hódítókkal.¹⁰⁴ A

franciák átvették a kezdeményezést a Földközi-tenger keleti és déli részén, majd helyzetüket 1536-ban kétoldalu szerződésben rögzítették. Ez a szerződés olyan előnyökhöz juttatta a francia burzsoáziát az adott területen, amelyet az 1700-as évek közepéig egyedül és zavartalanul élvezett.¹⁰⁵

A francia diplomácia igyekezett a szövetségi rendszert kiszélesíteni, felbujtva a Habsburgok ellen Dániát, Svédországot, Lengyelországot és Erdélyt. E szövetségi rendszer segítségével tudta biztosítani Franciaország a maga létét a Habsburgok ellen. A francia diplomácia török vonala bizonytalan helyzetbe sodorta Magyarországot /és Lengyelországot/, hiszen a francia-török szövetség számukra nem jelentette a török terjeszkedés végét. A francia külpolitika következményeképpen felgyorsult a Portától való függési viszony kialakulása, különösen Magyarországon.¹⁰⁶

A török elleni védelemben egyébként érdekelt Velencét időről időre veszélyeztette Spanyolország és a német-római császárság.¹⁰⁷ Bár a török birodalom közvetlenül sohasem fenyegette az adriai köztársaság függetlenségét, de a Földközi-tenger medencéjébe való benyomulásával támadta a városköztársaság égei-tengeri és balkáni szigetbirtokait. Velence, ez a hosszan elterülő és keskeny tengeri hatalom, tisztában volt hídfoállásai törékenységeivel. Éppen ezért a Signoria követői és vezetői diplomáciai úton próbáltak védekezni a török támadások ellen.¹⁰⁸

Mivel Velence gazdasági bázisa a keleti kereskedelmi monopólium megszerzésén és fenntartásán nyugodott, s ugyanakkor a gazdaságilag elmaradottabb török birodalom is rászorult a velencei kereskedők közvetítő tevékenységére, a Porta kedvező kereskedelmi feltételeket biztosított számára. Ez az oka annak, hogy a városköztársaság csak akkor vivott korlátozott és védelmi jellegű háborút, ha a török valamelyik kereskedelmi és hadászati fontosságú birtokát -- Negropontet, Ciprust stb. -- támadta, egyébként rögtön megegyezett vele, hogy életet adó kereskedelmi kapcsolatait -- elsősorban a török által ellenőrzött területeken -- átmentse.¹⁰⁹ Ez a sajátos helyzet indokolja, hogy a Signoria politikája szinte soha nem volt összhangban a török elleni védelemben leginkább érdekelt többi országgal.

-- 1526 előtt Magyarország, utána a Habsburg birodalom -- szándékaival.¹¹⁰

A pápaságnak Magyarország megsegítésére irányuló politikáját az első időkben jelentősen befolyásolta a Habsburg és a Valois dinasztia küzdelme, amelyben a pápák gyakran a franciák oldalán állottak. De nagy csapások idején pénzbeli segítséggel, sőt sereg kiállításával is szolgáltak. Indirekt módon azzal járultak hozzá a török elleni védelem költségeihez, hogy egyes fejedelmeknek átengedték az annatákat, papi tizedeket, néha még az egyházi vagyon egy részét is. Így megengedték Ferdinándnak és utódainak, hogy a magyar főpapság annatáit, tizedét, vagy a Magyarországon befolyt bucsupénzek egy részét a török védelemre fordítsák, és megengedték azt is, hogy a magyar püspökök jövedelmük nagy részét átadják a királynak, többnyire a végvárak fenntartása érdekében.¹¹¹

Az európai nagyhatalmak számára a török veszedelem még akkor is másodlagos fontossággal bírt, ha esetleg birodalmuk egyik vagy másik pontját közvetlenül fenyegette. V. Károly császárt csak annyiban érdekelte a török kérdés, amennyiben spanyol és itáliai érdekek forogtak kockán.¹¹² A fő összeütközési terület a Földközi tenger nyugati medencéjében volt. A császár Itáliát akarta biztosítani a török folyton fenyegető partraszállása elől, és a spanyol partokat a szultán észak-afrikai kalóz alattvalói elől, ahol a kalózvezérből szultáni tenger-naggyá élőléphetett Chairedin Barbarossza foglalkoztatta évtizedekig hajóhadát.¹¹³

V. Károly hajlandó volt jelentős erőfeszítésekkel tengeri hadjáratokat vezetni Tuniszba és Algirba, ám a szultánt Magyarországon megtámadni! -- olyan vállalkozásnak tűnt, ami a császár erejét felülmultha volna.¹¹⁴ Hadinépét Spanyolországból és Itáliából felvonultatni, s azt oly távoli országban, mint Magyarország irányítani, utánpótlásról, tüzéségről, hadiszerekről és élelmezésről gondoskodni, s a háborút olyan területen folytatni, ahol egy-két összecsapással alig juthat el döntéshez --, mindezek olyan költségekkel jártak volna, amit V. Károly császár állandóan kimerült kincstára nem tudott volna fedezni. S miközben főerejét ezzel a vállalkozással kötötte volna le, gazdag tartományai Itáliában és Németalföldön tárva-

nyitva álltak volna a francia király támadásai előtt, aki ilyen kedvező alkalmat -- fő ellenfele lekötöttségét a magyarországi török fronton -- bizonyára nem hagyta volna ki-használatlanul.¹¹⁵

A német birodalom fejedelmeségeit már közelebbről fenyegette a török veszély. Mohács és főként Bécs ostroma, Budavár elvesztése a németeket is megremeztette. A német fejedelmek azonban nem nagy hajlandóságot mutattak, hogy pénzügyi forrásaikkal még tovább erősítsék a központosításra törekvő Habsburgok hatalmi helyzetét.¹¹⁶ Sokkal jobban féltek a Habsburg-testvérek, vagy amint ők nevezték magukat, a "burgundi ház" hatalmának a növekedésétől, mint a töröktől.¹¹⁷

Az egység és a belső összetartó erők hiányán és a törökök ismétlődő támadásain kívül a reformáció gyengítette V.Károly fellépését Franciaország ellen. A német birodalmi rendek a vallási ellentétek miatt fenntartásokkal éltek a török segély ügyében. A schmalkaldi szövetség tagjai a hozzájuk küldött lundeni érsek felszólítására csak azzal a feltétellel ígérték segílyt 1539-ben a török ellen a császárnak, ha előbb a vallási viszályokat megszünteti és az új vallásfelekezetnek szabadságot biztosít.¹¹⁸

V.Károly kénytelen volt vallási és politikai engedményeket tenni, hogy megnyerje a német birodalom támogatását. Mivel a Habsburgok rászorultak a városok támogatására, így vallási téren engedményekre kényszerültek.¹¹⁹ A német birodalmi rendeket egy-egy veszélyesebbnek ígérkező török támadás felrázta ugyan, de csakhamar visszaestek korábbi nemtörődömségükbe, ha Magyarországon megtört a csapás.¹²⁰ Bizonyosra vehető -- írja Ferdinánd egyik levelében --, hogy Luther követői, még ha a segítség szükségességét belátják és hajlandók is arra, hogy teljesítsék, attól félnek, hogy a Habsburgok a fegyvereket ellenük fordítják, ha a törököt legyőzték és a béke tartóssá válik Franciaországgal, Angliával és Itáliával.¹²¹ Amit a legnagyobb szükségben adtak /"Türkenhilfe"/, az csak defenzív célokat szolgált, ennélfogva defenzív maradt következményeiben is minden intézkedés a végvárvonalon több mint két évszázadon át.¹²²

I. Ferdinánd abban az értelemben igyekezett császári bátyja politikáját befolyásolni, hogy hagyja abba a Franciaország

elleni küzdelmet és minden erejét kelet felé fordítsa. Mint-hogy azonban a császár hatalmi forrásait nagy nyugati vállalkozásai teljesen kimerítették, ezért nagyon hamar felismerte, hogy Magyarország meghódítása egyelőre meghaladja a Habsburg birodalom lehetőségeit.¹²³ Az örökös tartományok -- különösen Ferdinándnak Csehország és Magyarország királyává történt megválasztása után -- egyre súlyosabb tehertételt jelentettek a törökökkel folytatott harcok során.¹²⁴ V. Károly császár kevés pénzt és időnként némi segítséget küldött ugyan öccsének, Ferdinándnak, akit egyébként állandóan megegyezésre intett Szapolyai Jánossal, illetve a törökkel; elégedjék meg a hatalom megosztásával és ne kergesse ellenfelét a török szövetségbe.¹²⁵ Az órlási Habsburg-birodalom császára nem tartotta elegendőnek saját erejét arra, hogy megmérkőzzék a törökkel.¹²⁶

A Habsburgok még a német birodalom támogatásával sem tudták Magyarországot a török kezéből kiragadni. V. Károly beletörődött abba, hogy hazánk nagy részét török csapatok tartották megszállva, s az sem érdekelte, hogy a maradék "királyi" Magyarország is hadszíntérré vált. A Habsburg birodalom labilis pénzügyi helyzete, az itáliai háborúk követelményei, s nem utolsósorban a magyar rendek ingatagsága és szűkkeblűsége megnehezítette a dinamikusabb török politika alkalmazását. Ezért a Habsburgok csak a status quo fenntartására törekedtek a törökkel szemben, s ennek érdekében hajlandók voltak nagy engedményekre is.¹²⁷

De figyelembe kell vennünk azt is, hogy a Habsburgoknak szükségük volt Magyarországnak legalább egy részére, s annyi ereje volt még Ferdinándnak is, hogy ezeket nemcsak Szapolyai-val, de a törökkel szemben is megvédelmezze. A Habsburgok tényleges hatalmi helyzete nem tudta megmenteni a hadszíntérré vált Magyarországot a pusztulástól, ahol két egymásnak feszülő, de egyenlőnek bizonyuló erő mérkőzött egymással. A török kiűzése a XVI. század derekán meghaladta lehetőségeiket. De katonai erejük elegendőnek bizonyult a török hódítás lelassításához és megállításához.¹²⁸

Car Jovan Nenad felkelése 1526/27-ben

A Bécs felé irányuló török terjeszkedés elleni küzdelmek nemcsak Magyarországon folytak, hanem a lengyel-török, a török hatalom szolgálatában álló krimi tatár kánság és orosz határterületeken, sőt a meghódított balkáni országokban is.¹²⁹ A balkáni szlávok vagy elmenekültek a hódítók elől, vagy felvették velük a harcot. A menekülés iránya megegyezett a török hódítás irányával, tehát észak felé, az akkori Magyarország déli területére és a tengerpart felé irányult. E beköltözés kezdeti visszanyulnak a török hatalom balkáni kialakulásának kezdetére, vagyis a XIV. század közepére, és a XVI. század derekára döntő etnikai változást eredményeztek a mai Vajdaságban; az egykori magyar lakosságú vidék etnikailag szerb jellegűvé vált.

A Délvidék már több mint egy évszázada állandó színhelye a kisebb-nagyobb török portyázásoknak, amikor a mohácsi vész után a dunai végvonalt váraiból az egész déli országrészben szabadon portyáztak a dúló és rabló csapatok. A török vonal szomszédságában eső széles déli terület Baranyától Temesig, északon pedig a Maros vonaláig már ekkor nagyrészt elpusztult.¹³⁰ 1526 előtt a török betörések mellett az 1509-10-11-es években a pestis szedte áldozatait a Temes folyó vidékén, azután az 1514-es parasztháborút követő vérengzés, 1526-ban pedig a török a falvakat elsöpörte, a lakosságot lemészárolta, földönfutóvá vagy rabszolgává tette. Ugyanakkor erre a pusztuló, elnéptelenedő területre a régi lakosság helyére állandóan érkeztek szláv menekültek a balkáni országokból; szerbek, bolgárok és románok, akik szintén a török miatt hagyták oda otthonukat. Hozzájuk csatlakoztak azok a magyar parasztek is, akiket éppen az 1526-os hadjárat mozdított ki nagy számban régi otthonukból. A menekültek zöme parasztek volt, de -- főként a szerbek között -- nemesek, sőt főnemesek is akadtak.¹³¹

A balkáni népek tiltakozásának egyik módját az embortelen török uralommal szemben a hajdukok, vagy más néven hajdukok, illetve az uskok meg a kleftok tevékenysége fejezte ki. A balkáni hajdutípus kialakulása a török hódítással függött össze. A törökök a meghódított területeken állandóan garázdálkodtak, a leányok, asszonyok százait hurcolták háremekbe, a

védetlen falvak lakóit kiméretlenül adóztatták, sarcolták. A megmaradt népesség igyekezett védelmezni önmagát. Ha módja volt rá, kérlelhetetlenül bosszút állt, majd elmenekült az erdők, hegyek közé, s felcsapott hajdutinnak, hajduknak. Ha teheték, kifosztották az utazó törököket, vásárokat ütöttek meg, török feudális birtokokra támadtak.¹³²

A hajdukok és a hajdutok lényegében a gerillák -- partizán katonák -- egyazon csoportját képezték. A különbség köztük mindössze etnikai. Hajdukoknak a szerb, hajdutoknak meg a bolgár gerillákat nevezték, uskoknak pedig a Primorjen működő szerbeket hívták, akik lényegében Ausztria határőreinek a szerepét töltötték be. Itt olyan katonai szolgálatot teljesítő szabadparaszti közösségek alakultak ki, amelyek a török hódítók és a belső feudális elnyomás ellen egyaránt hadakoztak. Ezek a harcos népcsoportok a meghódított balkáni országokban a rája társadalomból rekrutálódtak; valamennyien szökevények, akik a török földesur engedélye nélkül hagyták el földjüket.

A népi-felszabadító harc legelterjedtebb formája a Balkán északi részén a hajduk vagy hajdut mozgalom. Tulajdonképpen az egyéni bosszuállás a paraszti ellenállás fő formája; a mozgalom kezdetben nem tűzött ki maga elé politikai célokat, s nem is volt semmiféle kapcsolat az egyes hajduk csoportok között. A hajduk vagy hajdut csoportok nem voltak nagyok, számuk rendszerint 15-30 emberből állt, és csak ritka esetben ment fel 50 főre. Ez a kis szám rendkívüli mozgékonytágot biztosított az egyes csoportoknak. A hajduk élete csak nyáron virágzott. Amikor a hegyekben leesett az első hó, bucsút vettek egymástól, elásták fegyvereiket és elhúzódtak a falvakba. A rája nem rablókat, hanem népi bosszuállókat, szabadságharcosokat látott a hajdukokban és a hajdutokban, akiknek hőstetteit számtalan népdalban énekelték meg.¹³³ Tevékenységük elősegítette a bolgár és a szerb nép szabadság utáni vágyának ébrentartását. Ha nem is tudták felszámolni a török balkáni uralmát, de állandóan nyugtalanították és gyengítették a hódítókat, s ezzel nyilvánvalóvá tették előttük, hogy uralmuk nem nyugszik szilárd alapon. Így ezzel a mozgalom -- függetlenül a résztvevők céljaitól és szándékától -- politikai szerepet is játszott.¹³⁴

Ezek a mozgalmak a XVI. század első felében nem emelkedtek

fel a nagy népi mozgalmak szintjére, a XVI. század végére azonban a külpolitikai helyzet lehetővé tette az 1593. évi sziszeki keresztény győzelem következtében az észak-balkáni és dél-magyarországi hajduk mozgalmak felkelésbe történő átnövését. A hajduk mozgalomban mindig felszínre vetődtek erős szociális motivumok is; tiltakozás a feudális elnyomás ellen. A harc gyakran nemcsak a török ellen irányult, hanem a görög, bolgár, szerb és egyéb feudális elnyomók ellen is, akik egyaránt alávetették a falusi és a városi lakosságot.¹³⁵ Magyarországon a hajduk élete különbözött a balkánitól, de a déli részen, így például a Temesvidéken, ahol a hajdukat a nyelvi közösség is összekötötte balkáni testvéreikkel, a hajduk élete teljesen azonos volt a balkánival.

Ez a hontalan, menekülő népesség gyűlölte a törököt, mert felégette otthonát, megölte vagy rabságba hurcolta családját. Éppen ezért itt az új hazában azonnal bekapcsolódott a török elleni háborúba. Car Jovan Nenad felkelése is török elleni szabadságharcként indult. Szapolyai János megbizta a pártjára állt "fekete embert", hogy a déli területeket, sőt a Duna-Tisza Közt továbbra is védelmezze a török ellen. Nevét egyesek onnan származtatják, hogy testén fekete sáv huzódott végig. De nem tarthatjuk kizártnak, hogy a szerbekkel és románokkal határos vidékeken, ahol a "fekete ember"-ek feltűntek, a nép emlékezetében a XVI. században is élhettek valamiféle bogumil hagyományok. A feudalizmus-ellenes bogumilok misztikus hite ugyanis a fekete színnak szent jellegű tulajdonított. Jován közvetlenül vett isteni kijelentésekre és küldetésre hivatkozva a török kiűzésére szervezett hadat.¹³⁶

A felkelők zöme a különböző délszláv népek /elsősorban szerbek/ menekültjeiből rekrutálódott, de magyarok és románok is csatlakoztak a sereghez. Zermegh János írja: "Sok szerb, román és magyar gyűlt köréje. A török uralom alatt álló területekről is nagy számban gyülekeztek hozzá."¹³⁷ Mária özvegy királyné 1527. április 13-án azt írja fivérének, Ferdinándnak, hogy a "Fekete ember" 15 000 emberrel rendelkezik, s naponként még többen gyülekeznek köré.¹³⁸ Ha tekintetbe vesszük, hogy Jován seregének rendszeresen fizette a zsoldot, akkor valóban igazat kell adnunk Mária királynénak, hogy ilyen sereget a trónra pályázó

Ferdinánd nem enyckönnyen tudna felállítani, vagy bárhonnán segítségül kapni.¹³⁹ E sereg egyrészt a régi szerb hagyományokon épült fel, másrészt jelentős török befolyás is megállapítható; Jován személyét a török janicsárság mintájára 60 főnyi elitcsapat őrizte. A kisebb egységek élére jobban felfegyverzett vezetők álltak.¹⁴⁰

Car Jovan Nenad seregével megszállta a Temesvidéket és a Bácskát. "A föld - mondotta -- az övé s népéé, mert azt elhagyva találta."¹⁴¹ Így került a felkelők kezére Török Bálint birtoka, Szabadka, ahol Jovan főhadiszállását tartotta, s a Csáky László tulajdonát képező Csoma város /Temes megyében/. Az ország déli részét megtisztították a török portyázóktól, sőt 1526/27. telén átkeltek a Dunán és a Szerémségben kézre kerítették Cseröd és Bánmonostor várakat. Jovan a szerb előkelőket is megpróbálta bevonni a török elleni harcba; Stefan Berislavics szerb despotától ágyukat és katonákat kért.¹⁴² Ferdinándtól ugyancsak ágyukat és ágyumestereket szeretett volna kapni, hogy Ujlakot és a török által megszállva tartott többi várat visszafoglalhassa.¹⁴³

Mivel a felkelés kiindulópontján Jovan serege legfőbb céljának a török elleni harcot tekintette, ezért az antifeudális vonás ekkor még háttérbe szorult. Istvánffy Miklós történetíró szerint "azt hirdette, hogy a török ellen a nemességgel karöltve is kész harcolni."¹⁴⁴ De a felkelés alapcélkitűzéséből szükségképpen következett a szembe fordulás azzal a nemességgel, mely fegyverrel igyekezett akadályozni a török elleni küzdelmet.¹⁴⁵ Így 1526 végén Török Bálint, akit feldühített Szabadka elfoglalása -- jócskán lebecsülve a szerbek erejét -- mindössze 67 lovassal Szigetvárból támadást indított Jovan ellen, de súlyos vereséget szenvedett tőle. 1527 elején pedig Csáky László 300 magyar lovasával támadott, de Csanád mellett az apáti átkelőnél ő is alulmaradt és életét vesztette.¹⁴⁶ Amíg Jovan az apáti győzelem után a temesi és torontáli nemések kastélyait foglalta el, Török Bálint a cár távollétét felhasználva, 1527 januárjában éjjeli támadással visszafoglalta Szabadkát.

Car Jovan Nenad harcot indított a törökkel egyezkedő urak ellen, hogy megakadályozza a szerb szabadparasztsok jobbágysorba vetését. A felkelés alapcélkitűzése az idegen elnyomók elleni

harc volt családjukért, otthonukért, a szabadabb életfeltételekért. Ebből azonban szükségképpen következett a török elleni küzdelmet nem vállaló birtokosokkal való szembe fordulás, akik a veszedelem távoztával kezdtek visszatérni elhagyott birtokaikra.¹⁴⁷ A felkelők elfoglalták a birtokosok kastélyait, jószágait azzal az indokolással, hogy azt a földet a nemesek nem tudták megvédeni a török ellen. A várakat is a maguk erősségeinek tekintették. Kecskemétet, Halast s a Szabadkával szomszédos városokat is zaklatták, elfoglalták Szeged külső birtokait, sőt a Duna és Tisza között elterülő jász-kun területeket is megdúlták, az utazó kereskedőket kifosztották.¹⁴⁸

Car Jovan Nenad eredetileg nem kiélezni, hanem tompítani igyekezett a felkelés nemesség-ellenes élet, sőt -- úgy tűnik --, hogy eleinte a nemesség megnyerésére törekedett. A Perényi Péter vajdához küldött követe ezekkel a szavakkal adta át válaszáat: "Nagyságod miért gyűjtött annyi hadinépet ellenünk, rácsok ellen? Nemde nekünk is, akik keresztények vagyunk, jobb, ha egyetértünk, s így megszabadítjuk a Szerémszöigetet a pogányok kezéből."¹⁴⁹ Valószínű, hogy a királyi vérből való származásának hangoztatása a szerb nemeseknek szólt, s őket így akarta meggyőzni arról, hogy itt nem parasztfelkelésről van szó, hanem a szerbség egészét érintő közös küzdelemről.¹⁵⁰ Megkísérelte bevonni a küzdelembe a szerb előkelőket is. Temesvárott találkozott Bakiccsal, továbbá Petrović Péterrel és Jaksica Márkkal, de megegyezésre nem tudott velük jutni. Szerémi György tanúsága szerint "a magyarok rács mánásai maguk sem tudták képviselni, hogy a Fekete ember uralkodjék."¹⁵¹ A szerb nemesek éppolyan ellenségei voltak Jovannak, akár a magyar ajkuak.¹⁵²

Az antifeudális jelleg csak kényszerűségből fejlődhetett ki, hisz Jovan propagandája /a régi szerb despoták leszármazottja!?, "államgépezete" /feudális hierarchia kiépítése, fényes udvartartása, testőrsége stb./, a szerb főurakkal való kapcsolatkeresése -- mind azt bizonyítja, hogy eredetileg nem volt szándékában harcolni a feudalizmus ellen.¹⁵³ Sőt Car Jovan Nenadnak és vezéreinek -- egy szemmel láthatóan kiemelkedő rétegnek -- tett királyi ígéretek, adománylevelek, hamarosan őket is belétagolták volna a feudális rendbe.¹⁵⁴

A Szabadkáról kiszorult Car Jovan Nenad Szegedre tette át

székhelyét. Bár a polgárság megkísérelte a város védelmezését, de a tuleróvel szemben alulmaradt.¹⁵⁵ Jovan éles szemmel felismerte Szeged gazdasági és stratégiai fontosságát, amely nemcsak seregének nyújthat biztos nemzedéket, hanem naszádos csapatának is kiváló hadikikötője lehet.¹⁵⁶ A város előnyös helyzete magyarázza meg, hogy módosabb lakossága 1514-ben és 1527-ben nem a zsellérekkel, illetve a Car Jovan Nenad vezette felkelőkkel, hanem a nemesekkel tartott.¹⁵⁷

A délvidéki főurak legsürgősebb feladatuknak a birtokaikat elfoglaló Jovan vezette had leverését tartották. A felkelőknek délről a török, nyugatról és keletről a feudális urak támadásai-val kellett számolniuk.¹⁵⁸ Car Jovan Nenad a török és a főurak támadása ellen kényszerült támaszt keresni Ferdinánd szövetségében.¹⁵⁹ A szövetség 1527 februárjában jött létre Pavle Bakics közreműködésével és Botos Márton pécsi kereskedő követségével.¹⁶⁰ Ferdinánd külön követséggel tisztelte meg Jovant és embereit: 5000 aranyat, 500 vég ruhakelmét, tíz aranyserleget és öt török lovat küldött a cárnak, továbbá rác despotaságot és a hatalom szimbólumát ígérte neki, melyet Jovan a cársághoz szükségesnek tartott: piros posztót, arany zászlót, trombitát és diszes kocsit.¹⁶¹

Igy a felkelés belekerült a két király küzdelmébe: Jovan Ferdinánd zsoldosa lett. Ettől kezdve sűrű levélváltás folyt Car Jovan Nenad és Ferdinánd között. A király már első levelében lelkére kötötte a cárnak, hogy "sem nemesen, sem keresztényen /katolikuson! - Sz. I./ erőszak ne essék."¹⁶² A követségek gyakorta jártak Szeged, Bécs, Prága és Brünn között. Ferdinánd fő ügynöke Jovannál Johannes Hoberdanacz, a későbbi portai követ lett. Mint teljhatalmu királyi biztos tartózkodott Jovan udvarában és tartotta a kapcsolatot a bécsi udvar és a felkelők között.¹⁶³

Jovan azta feladatot kapta Ferdinándtól, hogy egyrészt a végek török hadait tartsa vissza, másrészt -- Szegedről kiindulva -- akadályozza meg az erdélyi csapatoknak Szapolyaihoz való csatlakozását.¹⁶⁴ E feladat megoldásában fontos szerepet kaptak azok a naszádosok, akik közbe -- Radics Bozics vezetésével -- a felkelőkhez csatlakoztak és a Baranya megyei Veresmartnál állomásoztak.¹⁶⁵ Ezzel kezdődött a magyarországi szerbség kapcsolata

a bécsi udvarral, ami a magyar népnek később sok súlyos problémát okozott.

Szapolyai János király -- Török Bálint és Csáky László támadásainak kudarca után -- most már nem tűrhette, hogy a délvidéken a Habsburg király szolgálatában erős katonai hatalom jöjjön létre. Ezért elhatározta Jovan Nenad seregének megsemmisítését. 1527 tavaszán utasította Perényi Péter erdélyi vajdát, hogy gyűjtsön sereget és verje le a mozgalmat. Perényi gyűlékezési helyül Gyulát jelölte ki, s az Alföldnek e részén kereszties hadjáratot hirdetett.¹⁶⁶ Ugyanakkor Erdélyben is megmozdult a feudális államapparátus, hogy a szász városok és a székek polgárságát, valamint a vármegyék nemességét fegyverbe szólítsa a felkelők ellen.¹⁶⁷

Perényi lebecsülte a felkelők erejét, ezért be sem várva az erdélyi seregeket, csak saját csapatait, a Gyula környéki keresztieseket és a nemesi lovasokat dobta harcba.¹⁶⁸ Jovan csapatai 1527 április végén vagy május első napjaiban Aradtól délre Szöllősnél váratlanul megtámadták és széverték Szapolyai vajdájának seregét. Perényi a vesztett csata után Jaksics Márk várában, Nagylakon talált menedéket. Ez a szerb főúr is szembe fordult Car Jovan Nenaddal.¹⁶⁹

A szöllősi vereség után Perényi Péter Dáván újra sereggyűjtéshez fogott. Ugy látszik, hogy a felkelők is Erdélybe szándékoztak törni, hogy megelőzzék a vajda újabb támadását.¹⁷⁰ Perényi figyelmeztette a szász városokat, nehogy a felkelőkkel egy valláson levő román jobbágyság közé is áttérjedjen a lázadás tüze.¹⁷¹ Jovan serege május elején a Maros völgyében haladva betört Hátszeg vidékére, s egészen Szászvárosig nyomult előre.¹⁷²

Perényi Péter erdélyi vajda június utolsó napjaiban Szegedhez nem messze valamelyik sík mezőn ütközött meg másodízben Jovan seregével. Bár Perényi véres harc után kénytelen volt visszavonulni, de Jovan számára is drága volt a győzelem; a szerb gyalogosok nagy részét Perényi harcedzett lovassága legázolta. Hoberdanacz, Ferdinánd ügyvivője, azt jelentette a csata lefolyásáról, hogy a szerb sereg teljes felbomlásától kezd tartani.¹⁷³

Ha Szapolyai nem akarta, hogy Ferdinánddal vívott harca közben Jovan serege hátba támadja, még komolyabb lépéseket volt

kénytelen tenni ellene. Az új támadással --Perényi helyett -- Czibak Imre temesi főispánt, a nagyváradi püspökség világi birtokosát bizta meg. Czibak nemcsak a Körösök mentén, Tur városa körül szervezte hadát, hanem fegyverbe szólitotta a karánsebesi, lugosi vidék nemességét is. Táborát Aradnál ütötte fel, majd átkelt a Maroson és 1527. július 20. körül a sződi mezőn elkeseredett harcban megverte Jovan seregét.¹⁷⁴

A csatát veszített Jovan sebesülten vert hada maradékaival székhelyére, Szegedre tért vissza, hogy Buda irányában csatlakozzék Ferdinánd királynak Szapolyai János hatalmát megtörni készülő seregéhez.¹⁷⁵ De Szeged módosabb polgársága Zákány István főbíró vezérlete alatt szembefordult Jovanékkal. Az egyik patriciusnak magas kőkerítéssel ellátott házában, az ugynevezett Szilágyi-házban¹⁷⁶ csetepatéra került sor, s Jovan egy puskagolyótól súlyosan megsebesült.¹⁷⁷ Vajdái innen a halállal vívódó Jovant Tornynos faluba vitték, ahol Török Bálint rájukrontott és a "Fekete ember"-nek fejét vette.¹⁷⁸ A sereg egy része Radoslav Celnik vezetése alatt a török fennhatóságu Szerémségbe költözött, s többiek pedig szerb főurak vagy Ferdinánd szolgálatába léptek.¹⁷⁹

A Car Jovan Nenad vezette felkelés a mai Vajdaság területén lejátszódó első nagy szerb vállalkozás a XVI. század első felében. A mozgalom törökellenes, de később antifeudális küzdelemmé, illetve I. Ferdinánd zsoldjában pártharcá vált. Bár Jovan azt hirdette, hogy a török ellen a nemességgel karöltve is kész harcolni, az antifeudális mozgalom egyaránt irányult a magyar és a délszláv birtokos urak ellen.¹⁸⁰ Homályos célkitűzése: a mai Vajdaság területén, egy önálló szerb despotaság megeremtése és esetleg Ó-Szerbia /Stare Srbija/ felszabadítása, ami természetesen csak a török elleni kiméretlen fegyveres harc útján volt megvalósítható.¹⁸¹ Erre utal Jovan ajánlata Stefan Berislovicsnak 1527 elején egy szerbiai hadjárata. Teljességgel érthető a szerb nép jogos törekvése, hogy az elvesztett állami függetlenséget s önállóságot vissza akarta szerezni még akkor is, ha ezt Magyarország területén, vagy innen kiindulva akarta kivívni.¹⁸² De túlzás lenne e célok mögött ebben a korban "nemzeti elképzeléseket" keresni és még kevésbé helytálló egyes délszláv történetírók anakronisztikus felfogása, akik Jovant a mai

Vajdaság megalapítójának tartják.¹⁸³ A küzdelem osztály- és nem nemzetiségi harc volt, amint azt polgári történészek egy része állította.

A szerb nép függetlenségének kivívása Magyarországnak is érdekében állott volna, hiszen Car Jovan Nenad nem a magyarok ellen, hanem a magyar nép függetlenségét is veszélyeztető török ellen akart harcolni. Ez egyuttal Magyarország védelmét is jelentette volna. Ugyanakkor a délvidéki birtokosok -- a magyar és a szerb uralkodó osztály -- politikája a felkelés ellen, annak leverésére irányult. Bár Car Jovan Nenad felkelése vereséggel végződött, az 1526/27-es felkelés -- a török hódítók elleni harc egybekapcsolódása a birtokos osztály elleni harccal -- a szerb, a magyar és a román nép multjának emlékezetre méltó haladó öröksége.

A két király harca a hatalomért

Az ország vezetése a Mohács utáni "türelmi időt", a török váratlan elvonulását nem tudta kihasználni. A kettős királyválasztástól kezdve és annak következményeként több, mint tiz esztendőn keresztül rövid megszakításokkal folyt a két király, Habsburg I. Ferdinánd /1526-1564/ és Szapolyai János /1526-1540/ küzdelme az ország kizárólagos birtoklásáért.¹⁸⁴

Szapolyai János személyében nemcsak Ferdinánd ellenfele lépett fel Magyarországon, hanem a Habsburgok minden ellenségének természetes szövetségese is.¹⁸⁵ Szapolyai először nemzetközileg igyekezett uralmát megerősíteni. Követei vigigjárták Velencét, Rómát, a francia, az angol, a lengyel királyi udvart, a német fejedelmeket, a német birodalmi gyűlést, hogy uruk királyi címét elismertessék.¹⁸⁶ Európa hatalmasai szívesen látták a Habsburgok hátában Szapolyai királyságát, de a török ellen szép ígéreteknél egyebet nem nyújtottak. Egyedül I. Ferenc francia király segítette Jánost, sőt kíséreltet tett lengyel-magyar-török szövetség létrehozására is. Egy szolgálatában álló spanyol kapitányt, Antoin Rincont indította Magyarországra, aki először I. Zsigmond lengyel királynál járt követségben. A francia király Szapolyait igyekezett felhasználni a Habsburgok erőinek lekötésében.¹⁸⁷

I. Ferdinánd magyar királlyá választása tovább növelte a Habsburg-ház hatalmát, s fokozta Velence bekerítését. Éppen ezért az adriai köztársaság óvatosan támogatta Szapolyai Jánost, de anyagi segítséget nem nyújtott.¹⁸⁸ A közvetlen segítségnyújtás helyett azt ajánlotta, hogy János forduljon Szulejmánhoz pártfogásért. A Habsburg-ház hatalmának növekedésétől rettegő Signoria minden erőfeszítését latba vetette, hogy a szultánt Ferdinánd ellen hangolja. Arra ösztönözte a portát, hogy ne csak Magyarországból verje ki Ferdinándot, hanem örökös tartományai-
ban támadja meg.¹⁸⁹

Szapolyai János eleinte a török ellen megindítandó nagy keresztes háború gondolatával foglalkozott, s elhárította magát a Portával való barátkozás gondolatát.¹⁹⁰ A visszaütés hírei felháborodást keltett Isztambulban. Acsády Ignác szerint Szulejmán szultán Szapolyai kérése és tudta nélkül, már akkor el is határozta, hogy sereget küld Magyarországra, talán nem is

annyira János megsegítésére, mint inkább azért, hogy a helyzet tisztázza és a maga javára megváltoztassa.¹⁹¹ Ezt állandóan szorgalmazta is a velencei követ, de egyelőre nem ért el eredményt, mivel a török haderő akkor éppen Keleten volt lekötve. Kalender sah /Cselebi Iszkender/ vezetésével Anatóliában felkelés lángolt fel. A mintegy 20 000 török paraszt és kurd nomád felkelőt csak a szultán Isztambulból utnak indított jelentős serege tudta leverni.¹⁹² De a velencei és francia diplomáciának sikerült arról meggyőznie a Portát, hogy tartsa meg Szapolyai Jánost Magyarország trónján.¹⁹³

Amikor Ferdinánd megkezdte uralkodását Magyarországon, kettős feladat állt előtte; egyrészt, hogy hatalmát megerősítse, az ellenkirályt legyőzze, másrészt, hogy az országot a török elleni harcra egyesítse.¹⁹⁴ Alig választották meg Magyarország királyává, máris fegyveres erőszakkal kellett az ellenkirállyal szemben fellépnie és megkísérelnie, hogy elragadja tőle az országot. Szapolyai gyors cselekvéssel mindjárt megkoronáztatása után biztosíthatta volna uralmát, s vele az ország békéjét, ha rajtaüt a Pozsonyban gyülekező Habsburg-párton s erélyesen rendet teremt. Frangepán Kristóf, János király kitűnő hadvezére így érvelt: "Ne várjuk, hogy ő jöjjön ránk, sőt inkább minden erővel azon igyekezzünk, hogy neki magának kelljen félni, országait védelmezni, nem pedig mások ellen háborút indítani."¹⁹⁵ Mivel azonban Szapolyai a kedvező alkalmat elmulasztotta a támadásra, a hadjárat alig ütközött nagyobb akadályokba.

A kettős királyválasztás következtében 1527 júliusában a török szemeláttára megindult a harc a két uralkodó között. Ferdinánd azért volt kénytelen ezideig várni új országa birtokbavételével, mert sem pénze, sem katonai ereje nem volt addig, amíg császári bátyja, V. Károly Itáliában volt elfoglalva. Most azonban elhatározását kedvezően befolyásolták az Itáliából érkező hírek. Mivel a császár a pápát tartotta a cognaci liga leggyengébb láncszemének, fizetetlen, prédaéhes zsoldosait ellene küldte. A Georg Frundsberg parancsnoksága alatt álló fanatikus protestánsokból toborzott zsoldossereg megverte a szövetséges csapatokat és egészen Rómáig nyomult előre.

Bár VII. Kelemen pápa /1523-1534/ fegyverszünetet írt alá a császár követével, a zsoldossereg azonban nem tartván azt

tiszteletben, 1527. május 6-án elfoglalta Rómát. Német, spanyol és olasz fegyveres bandák két teljes hónapon át kegyetlenkedtek a lakossággal. A Szent Péter templomot és a pápa palotáját istállónak használták. Az Angyalvárba menekült VII. Kelemen kénytelen volt súlyos kárpótlást fizetni, valamint Pármát és Piacenzát a császárnak átengedni.¹⁹⁶

Ferdinánd a bátyjától, V.Károly császártól kapott jelentős pénzsegélyt, s a városoktól, egyházaktól, bankároktól felvett kölcsönöket arra használta fel, hogy János király híveit magához vonja és Magyarországot elfoglalja.¹⁹⁷ A Magyarország elfoglalására induló sereg alig volt több 8--10 000 főnél.¹⁹⁸ Szapolyai János -- akit a kortársak férfiatlan akarathiánya miatt Katalin királynak csufoltak --, Ferdinánddal szemben alig 3000 fegyverest tudott összetoborzni. Míg Johannes Katzianer Nagyszombattól a bányavárosok felé tartott, addig Ferdinánd a fősereggel Budának vette útját. Zsoldosai hamarosan bevették Győr, Tata, Komárom, Esztergom és Visegrád várát.¹⁹⁹ Várdai Pál érsek átállott Ferdinánd pártjára. Szapolyai, akit Ferdinánd hajóhada és hadserege minden oldalról fenyegetett, nem merte ellenfele jövetelét Budán bevárni, mivel a Vár falai elhanyagolt, védhetetlen állapotban voltak. Ezért csak a főváros feladása után próbálkozott meg az ellenállással.²⁰⁰ Mikor Nikolaus von Salm gróf fővezér mintegy 6000 főnyi sereggel üldözőbe vette, Tokaj mellé huzódott, ahol 1527. szeptember 27-én a Tiszánál szétverték seregét.²⁰¹

Az uralkodó osztály most Ferdinánd hívévé szegődött; elismerte királlyá választását és ellenfelét a haza ellenségének nyilvánította. Ferdinándot 1527. november 3-án Fehérvárott ugyanaz a nyitrai püspök koronázta meg, aki előbb Szapolyai fejére tette a koronát.²⁰² Szapolyait régi vajdasága, Erdély sem fogadta be. Összel Budán az országgyűlésen már Ferdinándnak szavazták meg az adót a rendek, akik nemrég még a "nemzeti" király hívei voltak.²⁰³

Szapolyai a maga erejéből nem tudott Ferdinánd fölébe kerekedni. 1528 tavaszán a Lengyelországban toborzott zsoldossal indított támadást, de Ferdinánd vezérei, Johannes Katzianer, Leonhard Fels és Nikolaus Thurn a március 8-án lezajlott szinai csatában megsemmisítő győzelmet arattak János

király felett. Katzianer bevonult Kassára, János király pedig Lengyelországba futott, hol Tarnovban, a krakkói palatinus várában talált menedéket. Ezzel az egész ország Ferdinánd uralma alá jutott.²⁰⁴

De Ferdinándnak mégsem volt elég ereje ahhoz, hogy az egész országra szilárdan rátegye a kezét és szembe tudjon nézni a törökkel. Az itáliai események megfosztották attól, hogy Magyarországon nagyobb erővel tudjon fellépni. Franciaország és Anglia szövetkezett Velencével, hogy megszabadítsa a pápaságot a "spanyol igától". VIII. Henrik angol király éppen ekkor akart elválni V. Károly nagynénjétől, Aragóniai Katalintól, de ehhez szüksége volt a pápa jóváhagyására, amit most a Habsburg-ház elleni szövetkezéssel akart megszerezni. I. Ferenc Lautrec vezérlete alatt újabb sereget küldött Itáliába, amely visszahódította Lombardiát és körülzárta Nápolyt. Ferrara és Firenze újból csatlakozott a szövetségekhez. Andrea Doria, a nagy tengerész, Genovát is visszatérítette a francia király hűségére.²⁰⁵

De aztán hirtelen fordulat következett be a hadiesemények alakulásában. Lautrec déli hadseregét a járvány megtizedelte, s kénytelen volt Nápoly ostromát félbeszakítani. Északon egy megerősített császári sereg Landrianónál megverte a franciákat, a híres génuai tengerész, Andrea Doria pedig a franciáktól a császáriakhoz pártolt. A Földközi-tenger nyugati részének legerősebb itáliai hajóhada ettől fogva Spanyolország oldalán harcolt. Ezek a csapások Franciaországban is megérlelték a békevágyat.²⁰⁶

Az európai nagyhatalmak -- Franciaország, Velence -- versengésükbe már a világhódító török hatalmat is bevonták. A francia király semmitől sem riadt vissza, hogy országának a Habsburg területek által történő átkarolását lazítsa, a császár és Ferdinánd király uralmát gyengítse.²⁰⁷ Szapolyai kezdetben nem a törökhöz akart fordulni, mivel azt képzelte, hogy kibújhat a két /Habsburg vagy török/ alternatíva mindegyikéből. Csak akkor fordult Szulejmánhoz, amikor Ferdinánd majdnem az egész országot elfoglalta tőle és nem volt reménye, hogy koronáját másképpen megtarthassa. A királynak azt az aggodalmát, hogy a vallás páráncsa ellen vét, ha a "pogánnyal", a kereszténység ellenségével

szövetkeznek, az egyháziak a bibliából vett idézetekkel osztatták el benne.²⁰⁸

Szapolyai udvara abban az illúzióban ringatta magát, hogy a török csak a Habsburgok ellen harcol, nem szándékozik Magyarországot elfoglalni, s a török segítségével tudják megmenteni az országot a Habsburgok idegen uralmától.²⁰⁹ A Mohács körüli időkben jelentős pártja támadt a törökkel való megegyezésnek.²¹⁰ Brodarics István szerémi püspök már a mohácsi csatavesztés előtt nyíltan hirdette, hogy még a rendes adófizetés sem lenne tulságosan súlyos megterhelés, ha az ország ennek ellenében békét kaphatna a töröktől.²¹¹ A mohácsi verő azonban már elkéstek azzal, hogy egyenrangú félként tárgyaljanak a Portával. S amikor János király -- szakítva a hagyományos magyar politikával -- 1527 őszén elküldte követét a szultánhoz, nem annyira az ország, mint a maga érdekeit tekintve igyekezett kitörni abból az ellentmondásból, amelybe az európai külpolitika és a magyarországi viszonyok következtében került.²¹²

János király a valóságos erőviszonyokkal nem számolva mint egyenlő fél kért szövetséget a szultántól. Követe egy lengyel nemes, Laszki Jeromos, Itáliában tanult diplomata. Azt kérte, hogy a török Szapolyait ismerje el törvényes királynak, nyújtson segítséget a németek kiűzésére és adja vissza a Szerémséget. Laszki Szulejmán lába elé helyezte Magyarországot és Luigi Gritti velencei származású ügynök támogatása révén 1528. február 28-án meglehetősen előnyös szerződést eszközölt ki.²¹³

A szultán egyik bizalmasa, Musztafa pasa, később elmondotta a velencei követnek, hogy ura nem akarta 1526-ban egész Magyarországot meghódítani, csak a "kulcsokat" /Belgrád, Pétervárad/ akarta megszerezni.²¹⁴ Szulejmán csak azt a feltételt szabta, hogy az ország nem választhat Habsburg-házból uralkodót és külpolitikája törökbarát, azaz Habsburg-ellenes legyen.²¹⁵ A szulejmáni koncepció alapjául -- Perjés Géza szerint -- az a józan katonai felismerés szolgálhatott, hogy olcsóbb megoldás lett volna Magyarország "önállóságát" és "területi integritását" meghagyva, ütköző államnak használni a Habsburgokkal szemben.²¹⁶ A szultán 1529-i és 1541-i fethnámájában ő maga mondja, hogy azért engedte át Budát és az országot előbb Szapolyai Jánosnak, majd 1540-ben fiának, "mivel a közte és a műszülmán birodalom

között levő óriási távolság miatt nem lehetett közvetlenül birtokba venni és őrséggel ellátni", továbbá, "mivel nagyon távol esett a moszlim birodalomtól és így nehéz lett volna a kormányzása."²¹⁷

Szulejmán szultán az 1528. február 28-ai szerződésben meglehetősen előnyös helyzetet teremtett Szapolyai számára.²¹⁸ Elismerlte Magyarország "független" királyának, oltalmát ígérte minden ellenséges támadással szemben, és sem adót, sem ajándékot nem kívánt cserében.²¹⁹ De a Szerémséget nem adta vissza, minthogy e területre támaszkodva kívánta ellenőrizni az erők megosztására alapozott fejedelemséget.²²⁰

A törökkel megkötött szerződés és szövetség valójában azt jelentette, hogy János király Szulejmánnak köszönheti létét, s hogy a török Magyarország tényleges ura. Szapolyai külpolitikája a szultán hűbéruraságának elfogadásához, a változó árnyalatu vazallusság és a szövetségi viszony határmesgyéjén mozgó török függőség eleinte burkolt, majd később nyílt elismeréséhez vezetett.²²¹ A szultáni oltalmat elnyerő Szapolyai-párt Magyarország nagy részét harc nélkül egy csapásra török felvonulási területté tette.²²²

Legutóbb Perjés Géza azt vetette történetírásunk szemére, hogy "egyszerűen nem ismerte fel a szulejmáni ajánlat jelentőségét, a János-párt török orientációjával érdemben alig foglalkozott, sőt általában elítélte."²²³ A török szövetség potenciális lehetőségével azért kell foglalkoznunk, mert Perjés a fentieknél egy, látszólag realisabb politika programját vázolta fel.²²⁴

A török birodalom egyensúlyban tartásához a már meghódított területek belső erőforrásai mindig elégtelenek voltak, s a feszültséget kizárólag újabb és újabb hódítások oldhatták fel.²²⁵ A török hódító politika sajátosságaiból következik, hogy az egyenlőségi alapon nyugvó tartósabb magyar-török együttműködés kizártnak tekinthető.²²⁶ Minthogy a török politikai vezetés a szövetségeket csak időleges megoldásnak tekintette, a szulejmáni "ajánlat" politikai realitásként nem is létezett.²²⁷ Ebben a kérdésben Rázsó Gyula megállapításával értünk egyet: "A török hadsereg potenciális lehetőségei, valamint a török politika sajátos szakaszos hódítási sémái /hübéri függés -- teljes hódolt-

ság/ egyértelműen azt látszanak bizonyítani, hogy bármilyen magyar-török szövetség csak ideiglenes megoldást hozhatott volna, amely óhatatlanul török vazallitáshoz, majd később a birodalomba való bekebelezéshez vezetett volna."²²⁸

A török pártfogás eredményeként 1528. október 23-án a francia király is szövetséget kötött Szapolyaival. A fontainebleau-i egyezmény szerint a magyar királynak önállóan nem szabad semmiféle megegyezést kötnie, de a francia király tetszése szerint békét köthet, legfeljebb csak azt igéri, hogy iparkodni fog a békébe János ügyét is belefoglalni. E megalázó szerződés egyetlen haszna, hogy a francia király 20 000 tallért folyósított a magyar királynak. A francia érdekeket nyersen és kiméretlenül érvényesítő szerződés olyan kelet-európai Habsburg-ellenes blokkot akart létrehozni, amelyen belül a főszerep a töröké, s Magyarország érdekei alárendelt szerepet játszanak. Hazánk az európai nagypolitikában gyakorlatilag teljesen elvesztette jelentőségét.²²⁹

Most -- a francia politika jóvoltából -- János király is tagja lett a Habsburg-ellenes szövetségnek. Ferdinánd hívei közül is sokan belátták, hogy a külföldön tartózkodó király fizetetlen és fegyverrelmentes zsoldosaival nem tud urrá lenni a helyzeten. Egyre többen -- különösen a közép- és kisnemesség -- kívánták vissza Jánost, aki 1528 november elején visszatért Magyarországra. Egyik híve, Athinai Simón, megvert egy több ezer főnyi Habsburg-sereget, Czibak Imre és Erdélyben Somlyói Báthori István szintén sikereket ért el Szapolyai pártján. A birtokos osztály egy része újból csatlakozott hozzá, s a keleti országrészek ismét hatalmába jutottak. A Ferdinánd hatalmában és jószándékában csalódott magyar nemesség azzal a hiu reménykedéssel állt át Szapolyai oldalára, hogy a "nemzeti" király legalább a török megszállástól megoltalmazza az országot.²³⁰

A polgárháborúba merült Magyarország a Habsburg-ház számvetésében súlyos tehertételt jelentett. Ezért Ferdinánd kezdetől fogva arra törekedett, hogy legalább a szultán személyes vezetése alatt indított nagy török támadásokat háritva el az országról. Fegyver helyett alkudozásokhoz nyult és 1528-ban Johannes Hoberdanacz vezetésével békét kérő követtséget menesztett Isztambulba.²³¹ Hároméves fegyverszünetet kért azzal a feltétellel, ha a szultán visszaadja a régi magyar királyság

területét, a Szerémséget, a bosnyák és szerb várakat.²³² Ez -- a hatalmi viszonyokat teljesen félreismerő -- első követ-ség csak siettette a szultán újabb hadjáratának megindítását.²³³ Szulejmán olyan választ adott a bárdolatlanul fellépő követnek, amely egyértelmű volt a hadüzenettel: "Uratok eddig még nem é-rezte barátságunkat. Ezentul érezni fogja. Személyesen jövők hozzá egész erőmmel és hatalmammal, hogy személyesen adjam neki vissza az általa kívánt várakat."²³⁴

A haragra gerjelt Szulejmán elhatározta, hogy Ferdinándot egész Magyarországról kiveri, s azt János királynak adja.²³⁵ Egyébként a kortársak is meg voltak győződve arról, hogy a szul-tán semmi áron sem tűri Ferdinándot, illetve a Habsburg-házat Magyarországon trónján.²³⁶ I. Ferenc francia király a Habsburgok hatalmának visszaszorítására a török szultánt is újra támadásra ösztönözte. A velencei diplomácia 1528-ban ugyancsak támadásra biztatta a törököt a Habsburgok ellen, hogy főerőiket Magyar-országra vonva Itália egy időre megszabaduljon a császári-spanyol hadaktól.²³⁷ A szultánt azonban ekkor birodalmának más ügyei kötötték le, s nem avatkozhatott a magyar trónviszály-ba. A török főerők a keleti tartományokban összpontosultak, hogy felkészüljenek a Tahmaszp perzsza sah elleni büntető akcióra.²³⁸

Szulejmán szultán 1529. május 10-én, a hosszú uthoz igen későn indult el Isztambulból.²³⁹ E késedelmet a török hadászati terv indokolja. A szultán semmi mást nem akart, mint védence, János király számára biztosítani a Magyarország feletti ural-mat. Szulejmán 1529-es fethnáméja szerint: "célom tulajdon-képpen az említett alávaló király /vagyis Ferdinánd - Sz.I./ volt, aki Magyarország dolgába jogtalanul beleavatkozott."²⁴⁰

Ferdinánd hiába fordult segítségért bátyjához, még igé-retet sem kapott. Sőt, inkább V.Károly kérte öccsét, hogy küld-jön 7000 német gyalogost az itáliai hadszíntérre, s ha lehet, maga is személyesen vonuljon oda.²⁴¹ A Habsburg család végered-ményben csak annyi segítséget nyújtott, hogy Margit főhercegnő -- V.Károly és Ferdinánd nagynénje -- 1500 spanyol katonát kül-dött.²⁴² Szulejmán szultán lassan mozgó serege éppen Zimonyig jutott el 1529. június 21-re, amikor a francia király csapatai Landrianónál döntő vereséget szenvedtek V.Károly zsoldosaitól.

Ferdinánd király még arról sem gondoskodott Magyarországon,

hogy a főbb erősségeket -- Budát, Székesfehérvárt, Esztergomot, Visegrádot és Tatát -- kijavítsák s a szükséges őrséggel el-
lássák.²⁴³ Megelégedett azzal, hogy Johannes Katzianert az or-
szágban hagyta. Budát Nádasdy Tamás katonáira és egy landsknecht
zászlóalja bízta. Ezzel tulajdonképpen feladta Magyarországot.²⁴⁴
Pest, Borsod, Heves és Külső-Szolnok megyék követei Budán sirva
kérték az urakat, mondják meg őszintén, számíthatnak-e Ferdi-
nánd oltalmára.²⁴⁵ Az urak nyíltan kimondták, hogy a király ígé-
reteiből egy szót sem teljesített, minek folytán most végveszély-
re jut az ország.²⁴⁶ "Kérdezi Ön -- panaszolja Szalaházy Tamás
püspök Oláh Miklósnak --, hogy mi történik nálunk? Nehéz e kér-
désre egy-két szóval válaszolni. Várjuk a királyt és remegünk.
A nemesség, polgárság és parasztság fut, menekül, ki merre tud...
Semmi készülődés nem történik, és nem is fog történni, míg
valahonnan külföldi segély nem érkezik."²⁴⁷

Szulejmán szultán Mohács mezején fogadta Szapolyai János
hódoló látogatását.²⁴⁸ Ezzel máris megvalósult a hadjárat poli-
tikai célja: János király ingatag uralmának megszilárdítása.
Szapolyai, s általa Magyarország lakossága török hűbéressé lett.²⁴⁹
Csakhamar megvalósult a katonai cél is. A törökök Buda alá ér-
ve másodszor is könnyűszerrel foglalták el a királyi várat, me-
lyet Nádasdy Tamás parancsnoksága alatt német zsoldosok védtek
az ott maradt polgárokkal. A fellázadt német zsoldosok fogságba
vetették az ellenkező Nádasdyt és szeptember 8-án szabad elvo-
nulás fejében megnyitották a kapukat a török előtt. A janicsárok
azonban majdnem utolsó szál emberig lemeszározták a németeket.
A fogságba esett Nádasdy-őrzőitől megszökve János királynál ta-
lált menedéket.²⁵⁰

Buda megadása után Szulejmán szultán védencét, Szapolyai
Jánost bevezette a királyi palotába és visszahelyezte a magyar
királyságba.²⁵¹ Egy görög krónikás szerint "önként hozzámenvén,
meghódolt a szultán előtt népével együtt. A szultán pedig neki
adta a magyarok egész országát."²⁵² Nem jóságból, hanem a saját
érdekét tekintve, hiszen az ország megosztottsága az ő majdani
győzelmének az esélyeit növelte. Luigi Grittiti mint János király
tanácsosát hagyta hátra, azonkívül az elbeszani szandzsákbég is
Budán maradt 3000 emberrel János védelmére. Ettől fogva Szapolyai
királyságát haláláig a török pártfogás tartotta fenn.²⁵³ Bár a

szultán ezuttal is elfoglalta Budát, mégis úgy látta, hogy fenntartása oly messze Isztambultól neki rendkívül költséges. Bécs elfoglalásának sikere esetén -- legalábbis ígérete szerint -- a Ferdinánd kezén levő országrészt is visszaadta volna Jánosnak. Így mind János, mind az ország lakosságának jórésze még remélhette, hogy egy kézben egyesül Magyarország.²⁵⁴

Buda eleste után a töröktől való félelem miatt Nyugat-Magyarországon majdnem az egész nemesség elpártolt Ferdinándtól.²⁵⁵ Meghódolt a töröknek Várday Pál érsek, sőt a szultánhoz csatlakozva huszáraival együtt részt vett Bécs ostromában.²⁵⁶ Tatából és Komáromból a német zsoldos őrség már a török közeledtének hírére gyáván megfutott. Ugyancsak elhagyta őrsége Győrt és Magyaróvárt is.²⁵⁷ A török hadjárat tehát a politikai és katonai cél megvalósítása után is folytatódott, de e mögött -- Rázsó Gyula szerint -- "már semmiféle magasabb katonai vagy politikai elgondolás sem rejtőzhetett."²⁵⁸ Október 26-ig -- Kászim napjáig --, amikor a török befejezte a hadműveleteket, még több mint hat hét állott Buda elfoglalása után is rendelkezésre. Így a harci cselekmények nem fejeződhetek be Buda elfoglalásával, annál inkább, mivel a zsákmányoló török hadsereg sehol sem talált ellenállásra. Most már -- a török hadvezetés előzetes tervei ellenére -- kézenfekvőnek látszott Bécs megostromlása is.²⁵⁹

Már októberre fordult az idő, mire a feltűnő lassúsággal mozgó török sereg -- ostromtüzérség nélkül -- Bécs alá érkezett.²⁶⁰ A bécsi védősereg, amely részben a felfegyverzett polgárságból került ki, felkészült a török fogadására. Nikolaus von Salm gróf a külváros felgyújtásával, kitörésekkel és ágyutűzzel Bécsset oly sikeresen védelmezte, hogy a szultán két heti sikertelen ostrom után október 15-én -- az idő előrehaladása miatt -- félbeszakította az ostromot és menekülésszerűen, podgyászát s tüzérségét elhagyva visszatért Isztambulba.²⁶¹

Most tűnt ki először, hogy a Habsburg-birodalom keleti széle már kívül esik azon a határon, ameddig elér a török hatalom, és ahol még komoly veszélyt jelent.²⁶² Ferdinánd jól tudta, hogy most minden Bécs megtartásától függ; ezzel eldől a Magyarország feletti uralom kérdése is.²⁶³ Szulejmán szultán ugyanis Magyarország teljes bekebelezését Bécs elfoglalásával

igyekezett megoldani.²⁶⁴ Az örökös tartományok szorongatott helyzete mozgásba hozta nemcsak Ausztriát, hanem a német birodalmat is; tekintélyes -- mintegy 40--50 000 főre becsülhető -- haderő gyűlt össze. De a birodalmi segélyhadak és a cseh-morva seregek felvonulása csak akkor fejeződött be, amikor már Bécs védőserege hősiiesen visszaverte a török támadásokat. Azután a nagy fáradtsággal összetoborzott felmentő sereg szinte kardcsapás nélkül feloszlott.²⁶⁵ A német fejedelmek a Habsburgok magyarországi érdekeiért nem voltak hajlandók áldozatot hozni.²⁶⁶

Az 1529-es hadjárat fordulópont Európa -- és hazánk -- történetében politikailag és katonailag egyaránt. Mindenekelőtt tisztázta az erőviszonyokat a török és a Habsburg birodalom között a magyarországi hadszíntéren.²⁶⁷ Az eredménytelen bécsi ostrom Európa-szerte megtépázta a török hatalom tekintélyét.²⁶⁸ Kétségtelenné lett immár, hogy a török "szövetség" sem képes Magyarország állami egységének helyreállítását biztosítani. A szultánnak bele kellett törődnie abba, hogy Magyarországot sem képes teljesen uralma alá kényszeríteni. Másrészt az is kitűnt, hogy Ferdinánd király külföldi szövetségeseivel s idegen segélyforrásaival sem tudja megakadályozni Magyarország kettéosztását.²⁶⁹

De a szultáni hadjárat Szapolyai János számára sem hozta meg a várt előnyt.²⁷⁰ Ellenfelét, Ferdinándot, a török nem tudta legyőzni, ő maga pedig ki volt szolgáltatva a török kegyének. A kialakulóban levő erőegyensúly megosztotta az önálló cselekvésre képtelen ország erőit, mely nagyobb örök játékszerévé süllyedt. Ferdinánd arra törekedett, hogy János király tekintélyét a nyugati világ szemében lejárassa; a pápánál ismételtelen közbenjárt, hogy Szapolyait közösítse ki az egyházból. VII. Kelemen pápa 1529. december 21-én kimondotta az átkot a kereszténység szemében "árulóként" szereplő János királyra.²⁷¹

A török Bécs elleni támadásának eredménytelensége nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte mély hatást keltett. Velençe ugyan külön követ útján fejezte ki szerencsekívánatait a Portán, de igyekezett békét kötni a Habsburgokkal. Az itáliai háború ugyanis V.Károly császár győzelmével végződött, aki Landriano /1529 június/ után szétverte az ellenséges koalíciót. Augusztus 3-án létrejött a "hölgyek békéje" /Paix des Dames/:

I. Ferenc király anyja, Lujza és Károly császár nagynénje, Margit, az északfranciaországi Cambrai-ban találkoztak, s vállalták a közvetítő szerepet. A francia király feleségül vette V. Károly nővérét, Eleonórát, elismerte a császár szuverenitását Flandria és Artois fölött, továbbá feladta Milánóra, Genovára és Nápolyra vonatkozó minden igényét. A császár pedig viszonzásul lemondott nagyanyjának, Máriának Burgundiára támasztott igényeiről és kiadta Ferenc királynak tuszként fogva tartott két fiát.²⁷²

A pápával már korábban, június 29-én létrejött barcelonai egyezményben helyreállt az egyetértés. V. Károly kötelezte magát, hogy azokat a tartományokat ismét visszaadja, amelyek az Egyházi Államhoz tartoztak, s a Medici-családot visszahelyezi Firenze birtokába.²⁷³ Végül 1529. december 23-án Velence is békét kötött V. Károly császárral és Ferdinánd királlyal.²⁷⁴ V. Károly a cambrai-i szerződés alapján az egész keresztény világ vezérének vallhatta magát. 1530. február 24-én VII. Kelemen pápa rendkívülfényes szertartással Bolognában előbb a longobárdok királyává, majd császárrá koronázta. Utána V. Károly a német birodalomba utazott, s öccsét, Ferdinándot megválasztatta német királlyá.²⁷⁵

Azt lehetett volna gondolni, hogy most végre sor kerül a török elleni támadásra. De az óvatos V. Károly császár úgy értékelte, hogy ennek még nem érkezett el az ideje. Októberben még Pármát ostromoltatta és a velenceiek elleni háború eszközein törte fejét.²⁷⁶ 1530. január 11-én azt írta Ferdinándnak: "Saját erőnket nem tartom elégnak a törökkel szemben". A császár véleménye szerint legjobb lenne fegyverszünetet kötni a törökkel.²⁷⁷ Bécs ostroma Ferdinánd török politikájában is változást idézett elő. Rádöbbsent arra, hogy nemcsak Magyarországot nem tudja teljesen uralma alá hajtani, hanem még Bécs is közvetlen veszélyben forog. Ezért 1530 májusában úgy határozott, hogy Jurisich Miklóst és Joseph Lamberget küldi Isztambulba.²⁷⁸

Ferdinánd a török bécsi vereségének hatását igyekezett kihasználni. 1530 őszén -- Wilhelm Roggendorf parancsnoksága alatt -- kísérletet tett Buda visszafoglalására.²⁷⁹ Budának kulcspozíciója volt a magyarországi török védelmi rendszerben, és elvesztése egyet jelentett a Magyarország feletti uralom

megrendezésével.²⁸⁰ A katonai akcióhoz Oláh Miklós kancellár és a többi Ferdinándpárti politikus nagy reményeket fűzött: "Ne késlekedj hát, kegyelmes király -- írja Oláh Miklós 1530. február 4-én --, szabadíts meg bennünket a félelemtől, s bajtól, ne feledkezz meg ígéretedről!"²⁸¹

A királyi sereg csak október 31-én érkezett Buda alá, mert utközben Esztergom, Visegrád és Vác ostromával sok időt elfecsérelt. Így János királynak időt engedett Buda várának és őrségének megerősítésére. A védelmet Nádasdy Tamás és a velencei származású kalandor, Luigi Gritti vezette, aki mint a török bizalmasa tartózkodott Szapolyai udvarában.²⁸² A budai őrséget 3000 török is erősítette, úgy hogy Roggendorf gyengének bizonyult ahhoz, hogy az erősséget a rendelkezésére álló haderővel megostromolja.²⁸³ Mikor híre érkezett, hogy dél felől Mohamed szendrői bég nagy sereggel közeledik a vár felmentésére, Roggendorf félbeszakította az 50 napig tartó ostromot és sietve eltakarodott Buda alól. Ahogy az ostromban résztvett német zsoldos, Melchior Hauff írta: "Utána elvonultunk Budáról nagy veszteséggel, gunyt szenvedve és pénz nélkül."²⁸⁴ A sereget a közeledő hideg időjárás, az élelemhiány és a fellépő ragály gyengítette meg.²⁸⁵

Szapolyai János a szendrői bégnek azt a feladatot szánta, hogy dulja fel Ausztria és Morvaország keleti részét. Thurzó Elek azonban a Vágnál utját állta a török seregnek, amely erre a Vág és a Nyitra folyók között elterülő Mátyusföldet pusztította el, s mintegy 10 000 foglyot hurcolt magával.²⁸⁶ János király keservesen megbánta ezt a segítségkérést; a Portán is panaszt tett miatta, de a történeteken nem tudott változtatni. Nem csoda, hogy a török oltalmába vetett bizalom megcsappant, ami viszont Szapolyai helyzetét is rontotta.²⁸⁷

A Bécs alól visszavonuló török hadsereg sarkát taposva Katzianer bevette Trencsént, Serédy Gáspár elfoglalta Egert, Rupert Herberstein és Bebek Ferenc pedig Kassát.²⁸⁸ A töröktől támogatott Szapolyai és a Habsburg-párti csapatok Horvátországban és Erdélyben is összemérték erőiket. Ferdinánd kapitánya, Török Bálint kiszorult Erdélyből, ellenben Horvátországban Dietrichstein csapatai visszavonulásra kényszerítették a Szapolyai-párti Bánfy János és Erdődy Simon hadait.²⁸⁹ Ha a Buda elleni

támadás nem is járt sikerrel, Esztergomot és Visegrádot sikerült Ferdinánd birtokába venni. De a töröktől támogatott Szapolyaitól Ferdinánd nem tudta többé az ország székhelyét visszafoglalni. János király ettől fogva haláláig birtokában maradt Budának s az ország nagy részének.²⁹⁰ A Ferdinánd-párti magyar urak továbbra is szorgalmazták Buda visszafoglalását, "mert később -- írja Szalaházy Tamás 1530. december 24-én a királyhoz --, csakis a török szultán leveretése után fogna sikerülni."²⁹¹

Bécs ostroma megváltoztatta Ferdinánd török politikáját. A "bécsi király" adó felajánlásával is megpróbálta távoltartani a törököt, hogy szabad kezet kapjon Magyarország megszerzésére. Követei, Jurisich Miklós és Joseph Lamberg már csak a status quo elismerését kívánták a portán. Ezzel Ferdinánd voltaképp a Szapolyaiéhoz hasonló helyzetre, vagyis a török protektorátus megszerzésére törekedett.²⁹² De Ibrahim nagyvezér a követek tudomására adta, hogy Magyarországot a szultán két ízben is meghódította és "szolgájának", Jánosnak adta.²⁹³ Ferdinánd követei 1530 végén azzal a válasszal tértek vissza Isztambulból, hogy a szultán nemcsak Magyarországra tart igényt, hanem mindazokra a területekre, ahol az 1529-i hadjárat során megfordult.²⁹⁴

Szapolyai János 1529-ben visszaszerezte ugyan Budát és az ország nagyrészét, de nem saját erejéből, hanem a török segítségével. De a Dunántul jó része ismét Ferdinánd kezébe került. Bécs sikertelen ostroma után joggal merülhetett fel János királyban a kétség, hogy a török segítség sem elegendő az ország egészének megszerzéséhez. Rá kellett döbbsennie, hogy a török segítség az ország visszaszérése helyett annak végleges szétdarabolását eredményezheti. A török politika számára Szapolyai királysága Magyarország állandó megosztását jelentette.²⁹⁵ János király a nyomasztó gondoktól úgy próbált menekülni, hogy a felelősséget átrakta Luigi Gritti vállára, akitől az államháztartás rendbehozatalához és az ország egységének helyreállításához várt támogatást.²⁹⁶

Szulejmán szultán haragra gerjedt annak hírére, hogy Ferdinánd serege Budát megostromolta, s rögtön új hadjárat megindítására gondolt. A török szultán -- írja Gritti V. Károly cászárnak és Zsigmond lengyel királynak -- a következő tavasszal

felkerekedik Konstantinápolyból és addig nem tér vissza, amíg el nem pusztítja Németországot és el nem foglalja Itáliát. Ezért csak Ferdinánd a hibás, mert nem szűnik meg János királyt és Magyarországot a legnagyobb jogtalansággal állandóan támadni.²⁹⁷ Mégis úgy látszott, hogy mindkét ellenséges tábor az állandó háboruszkodásban kimerülve lélekzetvételre szorul és érdekelt a fegyverszünet megkötésében.²⁹⁸

Szapolyai arra törekedett, hogy Ferdinándot minden áron rábírja a békére. Ezt úgy akarta kierőszakolni, hogy azt kívánta tőle, mondjon le a magyar trónról, és akkor ő rábírja a szultánt, hogy ne támadja meg Ausztriát. Előbb három hónapra, majd Visegrádon egy évre létrejött az első fegyverszünet a két király között. Az egyezmény az ország területi megosztásának alapján kötött, úgy, hogy mindkét fél elismeri a másik fél hatalmának gyakorlását azon a területen, amely birtokában van.²⁹⁹

Szapolyai János királysága az ország számára súlyos megpróbáltatást és szenvedést hozott. De a Mohács utáni évek azt is megmutatták, hogy a Habsburg-uralom sem nyújt védelmet a törökkel szemben. Ferdinánd labilis anyagi helyzete, katonai gyengesége gátolta a Magyarországi törökellenes front kialakítását.³⁰⁰ Bár hívei Ferdinándot ismételten ostromolták, hogy végülis tegyen döntő lépést Szapolyai ellen és az országot hódítsa vissza, de egyre világosabbá vált számukra, hogy a Habsburg-ház Magyarországot a török akarata ellenére nem tudja tartósan birtokába venni. Ferdinánd erői legfeljebb a Szapolyai-párt fékentartására voltak elégségesek, a törökkel szemben azonban védekezésre kényszerült.³⁰¹

Ferdinánd királlyá történő megválasztásánál egyik fő szempont éppen származása volt, hogy tudniillik a Habsburg-ház ereje lehetővé teszi a török elleni eredményes fellépést.³⁰² A főherceg olyan ígéretekkel lépett fel, hogy Nándorfehérvárt és a többi elveszett végvárat az ellenség kezéből kiragadja.³⁰³ De örökös tartományainak és a cseh tartományok teljes anyagi kimerülése következtében a Habsburg király számára kivihetetlen volt, hogy Magyarországon és Erdélyben katonai döntést csikarjon ki és Szapolyai pártját végleg legyőzze. Az állami pénzügyek vigasztalan helyzetének tartóssága akadályozta délkeleti politikai terveinek megvalósításában, a törökellenes küzdelmek szer-

vezésében és vezetésében.³⁰⁴ Hívei számára nagy csalódást okozott, hogy hatalmi eszközei elégteleneknek bizonyultak az ellenfél legyőzésére; a magyar rendek bizalma hamarosan megrendült Ferdinándban: "Mit eszközölt ki felséged a lefolyt négy év alatt, előttünk ismeretlen; -- vetették a király szemére az 1530 májusában Pozsonyban tartott részleges gyűlésen --, de igyekezetének gyümölcsét nem élvezte még az ország." ³⁰⁵

Ferdinánd fizetetlen zsoldosainak garázdálkodásai ugyancsak hozzájárultak ahhoz, hogy az országot elidegenítsék a Habsburg uralomtól. "Bármerre járt felséged serege -- panaszkodtak --, mindenütt a legkegyetlenebb ellenség módjára dühöngött; nem téve különbséget a hű rendek és a lázadók között." ³⁰⁶ Mária özvegy királyné 1529. június 17-én azt írja bátyjának, Ferdinándnak, hogy Magyarországon elégedetlenek, morognak uralma ellen és azt mondják, hogy a király egy szavát sem tartotta meg, amit ígért nekik. Sem Szapolyait nem üzte ki az országból, sem a határvárat nem szerezte vissza, ellenkezőleg, -- még a többieket is elvesztette. Csapatai viszont mérhetetlenebbül garázdálkodnak Magyarországon, mint maguk a törökök. ³⁰⁷

A birtokosok a két király versengését eredményesen tudták kihasználni saját gyarapodásukra. A magyar feudális uralkodó osztály a két király küzdelmében alig látott többet mint birtokszerzési alkalmat. Acsády Ignác kiemeli, hogy a két király uralkodásának zűrzavaros időszakában a "hatalmasoknak" kitűnő lehetőségeik nyíltak birtokaik növelésére. E hatalmaskodó urak a köznemességet sem kímélték meg. ³⁰⁸ A birtokosok nagyrésze egyik királytól a másikhoz pártolt aszerint, hogy melyiktől remélhetett gazdagabb adományt. ³⁰⁹ "Annyira jutottak a magyarok, akár a mágánások, akár a nemesek -- írja Szerémi György --, hogy akinek már két felnőtt fia volt, szokásuk volt az egyiket Ferdinánd pártjára irányítani, a másikat János király pártjára." ³¹⁰

Az egyik leggazdagabb főurat, Perényi Pétert így jellemzi egyik kortársa: "... természete olyan, hogy mindent a saját haszna szempontjából karol fel, vagy hanyagol el. Polytonosan kétségkedik s változik, amint János ereje növekszik vagy Felséged hadai gyengülnek; s így oda lyukad ki, ahová igyekszik, az ide vagy oda való pártolásra." ³¹¹ Már korábban is rámutattak arra, hogy a pártok ingadozásainak volt bizonyos "törvénye"; figyelem-

mel voltak a külső események alakulására. "V.Károly egy-egy győzelme, vagy világosabb ígérete az egyik pártnak szerzett tulsulyt, a francia és vele a török politika fölülkerekedése s a német hadak egy-egy kudarca a másiknak."³¹²

Ilyen körülmények között teljessé vált a feudális anarchia, amely valósággal megbénította az ország erejét, megakadályozta, hogy komoly intézkedések történjenek a török ellen. A háborút mind a két király közt a határterületeken birtokos urak folytatták zsoldos hadaikkal és a másik fél birtokait pusztították.³¹³ A Ferdinánd pártján álló főurak és városok katonasága mellett, csupán Katzianer és Fels 5-6000 főnyi hadserege tevékenykedett. Ez az erő elegendő lehetett a János-párt megfékezésére, de a török ellen nem állhatta meg a helyét.³¹⁴

A korabeli országgyűlési emlékek tele vannak panaszokkal a hatalmaskodók, erőszakoskodók, rablók ellen. A nemesi panaszok sorában szerepelnek a hatalmaskodás különböző nemei: a nyílt erőszakoskodás, rablás, fosztogatás, tolvajlás, szegények elnyomása.³¹⁵ Nemcsak a világi, hanem az egyházi főurak is raboltak, fosztogattak. Özveggy Pethő Ferencné az 1538-í országgyűlésen azzal vádolta Kecsethy Márton veszprémi püspököt, hogy Tátika várában megrohanta, a várban biztonságra helyezett 100 000 forint értékű kincset elrabolta, az özveggyet fogságban tartotta, majd pedig saját várából kikergette.³¹⁶

Móré László garázda főur -- egyik párthoz sem csatlakozva -- "az utakat latrok módjára elállta, a nemeseket elfogta, bilincshez verve börtönbe vetette, s tőlük kinzásokkal pénzt csikart ki, a környéket /Fejérvár, Pécs és Veszprém körül -- Sz. I./ gyilkolással, gyujtogatással zaklatta."³¹⁷ Balassa Menyhért darabontjai, Basó Mátyás vagy Nedecvár urai le-lecsaptak a falvak parasztjaira, elszedték élelmüket, szénájukat, elhajtották jószágaikat, elrabolták ingóságait.³¹⁸

A belső háborúk, a két párt urainak összeecsapásai s a rablólovagok fosztogatásai veszélyeztették a békés termelő munkát. Szekhárosi Horváth András az Átok-ról példázódik és Mózes retentő szavait dörgi:

"Rettenetes ez világnak mostan minden dolga,
Csudálatos nagy vaksága, háládatlansága,
Nem fog rajta az istennek semmi igazsága,
Sem haragja, sem csapása, sem irgalmassága."³¹⁹

Az urak magánháborúinak súlya a védtelen jobbágysokra nehezedett; összefogdosták őket, tűzcsóvát vetettek házaikra, lelegettették vetésüket, elszedték termésüket, munkaeszközeiket és marhájukat.³²⁰ Amit a földesurak meghagytak, azt elvette a zsoldos katona, a rovó vagy a dézsamaszedő. A hiányosan fizetett katonák ellenség módjára dúlták az országot.³²¹

A két király hiveinek harca politikai mezbe bujttatott hatalmaskodásokat, feudális anarchiát eredményezett.³²² Ilyen hadviselési mód mellett egyik fél sem arathatott végleges győzelmet. Mivel a huszas-harmincas évek fordulóján két Ferdinánd-ellenes török hadjárat is lényegében eredménytelenül végződött, mindenki előtt világossá vált, hogy külső erővel nem egyesülhet Magyarország. A magyar urak az ellenkirályok egyikétől sem várhatták az ország védelmét. A szétszakadás veszélyét felismerve a két király tehetetlenségében válték a bajok gyökerét megtalálni.³²³ Ezért ők maguk akarták kezükbe venni az ország ügyét.³²⁴ A birtokosok -- saját jól felfogott érdeküktől indítva -- 1531/32-ben a királyoktól függetlenül sorozatosan hívtak össze a Dunántúlon közös országgyűléseket a török veszély elhárítására és az ország egységének helyreállítására.³²⁵

Minden egyes tanácskozáson az az álláspont érvényesült, hogy az országot egészben vagy az egyik, vagy a másik királyra kell bízni, s a másiktól meg kell szabadulni.³²⁶ Az 1532. március 12-én Berenhidán tartandó országgyűlést a rendek azért hívták össze, hogy ott "véget vessenek az országban dúló pártharcosoknak és szakadásnak, a két uralkodó közül egyértelműen ahhoz csatlakozva, aki az országot megvédeni és az ország szabadságát fenntartani képes lesz."³²⁷ Ha az egyik király sem tudja a vele szemben támasztott követelést a kívánt módon teljesíteni, akkor a rendek a törökkel lépnek alkuba, mert "jobb holnap elveszni, mint ma."³²⁸

De a magyar rendek babócsai, bélavári, veszprémi, zákányi, kenesei, berenhidai gyűlései sem tudták e rettenetes állapotokat orvosolni és a török beavatkozás veszélyét elhárítani. Az uralkodó osztály felismerte az állami létet fenyegető veszélyt, és ennek elhárításáért tett is lépéseket. De ezek a próbálkozások a rendkívül kedvezőtlen külpolitikai helyzet, a török roppant ereje, a feudális anarchia és a rendek áldozatokat hozni nem tudó szűkkeblűsége miatt nem vezettek eredményre.³²⁹

Az 1532-es török hadjárat

Az V. Károly császár és a francia király közötti küzdelem az 1529-i cambrai-i békében nyugvópontra jutott. A Habsburgok azonban csak pillanatnyi lélekzetvételhez jutottak, mert a protestáns német rendek 1530-ban megalakították a Habsburg-fivérek és különösen a római királlyá választott Ferdinánd ellen a francia király támogatásával a schmalkaldeni szövetséget.³³⁰ I. Ferenc titokban újabb beavatkozásra akarta rávenni Szulejmán szultánt.³³¹

A szultánban az 1530. évi Buda elleni német támadás érlelte meg a tervet, hogy seregét újból a Habsburgok ellen vezesse.³³² A hadjáratra Szulejmán bizonyos aggodalommal indulhatott, mivel az ellentét Perzsiával kiélesedett.³³³ Gritti értesítette Ferdinándot, hogy "a török mind vizen, mind szárazon oly előkészületeket tesz a háborúra, amilyeneket e kor még nem látott."³³⁴

Mikor 1531 végén a Habsburgok előtt világossá vált, hogy a török ellenük készül, Ferdinánd még egy kétségbeesett kísérletet tett, hogy megállítsa a lavinát. A francia király nyílt ellenségeskedés és a német birodalom rendjeinek féltékenysége miatt a török elleni háborútól csak veszteséget várhatott. De bátyja, V. Károly is azt tanácsolta, hogy kössön békét a törökkel, mert egymaga nem tudja ellene felvenni a harcot.³³⁵ Ezért "szégyenletes megalázkodás árán is" -- ahogyan Marx mondja -- a portára követségbe indította Joseph Lamberget és Leonhard Nogarolát.³³⁶

A követek felhatalmazást kaptak annak az ajánlatnak a megtételére, hogy Ferdinánd fizet a szultánnak 100 000 arany évi adót, ha megkapja az egész országot, vagy 50 000 aranyat, ha csak azt tarthatja meg, ami most a kezén van. Ha pedig a szultán ezzel sem elégedne meg, akkor a követek kijelenthetik, hogy Ferdinánd kész az egész országról lemondani azzal a kikötéssel, hogy János király halála után ő legyen az örökös. Végső soron tehát hajlandónak mutatkozott egész Magyarországot átengedni Szapolyainak, ha az nőtlen marad és halála után legalább a nyugati területek visszaszállnak a Habsburgokra.³³⁷

Ezzel Ferdinánd is elismerte, hogy királyságának ügye Szulejmán akaratától függ. A követek azonban a szultánt útközben találták Nisnél és Szerbiából csak adófizetés ellenében volt hajlandó visszafordulni.

Bármilyen furcsának is tűnik, Lamberg és Nogarola küldetésük teljesítésében ezuttal -- legalább részben -- a francia diplomáciától kaptak segítséget. I. Ferenc tiszttában volt azaz, hogy a német rendek helytállnak a török ellen, ha a szultán Bécsre és Bécsen át német területekre támad, akármilyen "valási" vagy egyéb ellentét áll fenn a Habsburgok és a birodalmi rendek között, mert saját bőrük oltalmazásáról lesz szó. A Bécs ellen irányuló török támadás érdekszövetséget hoz létre közöttük, ami Franciaország szempontjából kedvezőtlen, mert a Habsburgok helyzetét erősíti a német birodalomban. A francia érdek azt diktálta, hogy a szultán közvetlenül V.Károly cászár ellen támadjon Itáliában, ahová a birodalmi rendek valószínűleg jóval kisebb buzgalommal küldenének segítséget.³³⁸

A francia király portai követe, Antoin Rincon szintén megjelent a szultán táborában azzal az utasítással, hogy a szultánt lebeszélje a Bécs és a német birodalom elleni támadásról, "mert a török nem tehet nagyobb jót a császárral, mintha Magyarország felől támad, s így a német birodalmat a császár engedelmességébe szorítja."³³⁹ A francia követ urának azt a kérését tolmácsolta, hogy a szultán vonuljon seregével Észak-Itália ellen. A szultán azonban makacsul kitartott eredeti szándéka mellett, noha békevágya égetőbbé vált, mivel a perzsákkal való viszálya is válságosra fordult. Egyszerre pedig nem folytathatott kétfrontos háborút, tehát békülnie kellett Ferdinánddal.³⁴⁰

Ferdinánd király elsősorban Béccsel és saját tartományai sorsával törődött, amikor a német birodalomtól és bátyjától, V.Károly császártól igyekezett segítséget kérni.³⁴¹ Szalaházy Tamás egri püspök és kancellár, továbbá a Pozsonyban vele levő tanácsosok 1532. április 19-én jelentették a királynak, hogy Esztergom és Visegrád, e fontos várak még két-három napi ellenállásra sem képesek.³⁴² Közben Szapolyai János is megtörte a fegyverszünetet Ferdinánddal és megtámadta ellenfele párthiveit. Luigi Grittit a havasalföldi csapatokkal Erdélybe küldte, hogy Szébent és ezzel az egész tartományt végleg meghódítsa. Katonái Visegrádot is szorongatták, de a tornyokba visszaszorított spanyol őrségnek segítségére jött Pavle Bakics és az ostromlókat visszaverte.³⁴³

Nem elég világos, hogy mi volt Szulejmán szultán hadicélja

1532-ben. Bár a szultán azt hirdette, hogy egyenesen Bécs megvívására indul, a török ezuttal -- a három évvel korábbi kudarcból kiindulva -- nem Bécsset akarta megtámadni, hanem -- a bajor hercegek értesülése szerint -- Bécs és Bécsujhely vidékéről Morvaországot, Sziléziát és Ausztriának tulsó parton elterülő részeit akarta pusztítani.³⁴⁴ Hogy nem mert újból Bécs ellen vonulni, s nem tett kockázatos kísérletet arra, hogy döntést csikarjon ki a Habsburgokkal szemben, ezzel elismerte ellenfelei erejét.³⁴⁵

Pecsevi Ibrahim török történetíró is azt írja, hogy ebben a hadjáratban a szultánnak nem volt célja városokat elfoglalni, csak azt akarta, hogy Ferdinánd király tartományait dúlással, pusztítással elfoglalja és kirabolja.³⁴⁶ Jurisich Miklós kőszegi várparancsnok szintén arról tudósította 1532. augusztus 28-i levelében Ferdinánd királyt, hogy a szultán -- meggyőződése szerint -- "nem fog Bécsbe menni" és úgy vélte, hogy "most nem fog valamit is elfoglalni, hanem az ország határa mentén egészen Szlavóniáig egyes mezővárosokat és megerősített helyeket portyázó csapataival megtámadni; így egy ideig itt állomásozik és a földeket köröskörül dúlja."³⁴⁷

A szultán Ferdinándnak Buda elleni próbálkozását Nyugat-Magyarország és Ausztria keleti részeinek kirablásával akarta megtorolni.³⁴⁸ A hadjárat egész lefolyása /pl. hogy a szultán nem hozott magával nehéz faltörő ágyukat/ ezt a haditervet látszik igazolni.³⁴⁹

E nagyszabású portyázó, zsákmányszerző hadjárat mögött azonban minden valószínűség szerint a perzsa hadjáratra készülő Szulajmán szultánnak az a határozott szándéka huzódott meg, hogy előtte végérvényesen biztosítsa védecének, Szapolyai Jánosnak ingatag trónját. Ennek érdekében határozta el magát 1529 után 1532-ben még egy hadjáratra.³⁵⁰ Ezt a feltevést támasztja alá Ibrahim nagyvezér válasza Ferdinánd követeinek: "Magyarország határa Brucknál végződik; két király egy országban nem lehet. Budán csak egy királyi szék van, csak egy ember ülhet benne."³⁵¹

A roppant török hadigépezet lomhán mozgott előre.³⁵² A sereg 1532 áprilisának végén indult el és csak július 19-én tudott átkelni Eszék mellett a Dráván. A lassúságot fokozta a

kedvezőtlen időjárás is. Junius 21-től július 2-ig egyfolytában esett az eső.³⁵³ Szulejmán szultán 60-70 000 főnyi seregével³⁵⁴ ezuttal nem Budának vette útját, hanem az eszéki hidon való átkelés után a radkersburgi uton északnyugat felé a dunántúli vármegyéken át Siklósnak, Babócsának, Zákánynak, innen a fehérvár-zákányi főúton Kanizsának, majd Kapornaknak, Egerszegnek, Körmeneknek, Szombathelynek és Kőszegnek, ahová előhadai augusztus 5-én érkeztek meg.³⁵⁵ János király törökbarát politikájának most legalább annyit sikerült elérnie, hogy a szultán nem az ország szívéen át nyomult Bécs felé.³⁵⁶ Másrészt azért is választhatta a török a Dunántúlt keresztülszelő utvonalat, mert a Duna menti hadi utak környékét az 1526. és 1529. évi hadjárat kiélte.³⁵⁷

A szultán a jól járható "nemzetközi" utak helyett a másodrendű, de rövidebb utat választotta. A szűk, esőzésektől felázott utakon való hurcolkodás, a folyókon, mocsarakon való átkelések azonban nagyon próbára tették és megviselték a török sereget.³⁵⁸ Mindazokban a vármegyékben, melyeken a török átvonult, szinte tömegessé váltak a leégett vagy lakatlan helyek. Kürtössy János zalavári várnagy és provizor augusztus 8-án arról tudósította Nádasdy Tamást, hogy a török lovasság -- Zalavár mezővárost és Bárándot kivéve -- a vár összes birtokait felégette, s a szőlőhegyeken levő pincéket is mind elpusztította.³⁵⁹

A veszteség azonban ezuttal inkább az anyagiakban lehetett súlyosabb, emberéletben valószínűleg kevesebb kár esett, mivel a szultán megparancsolta, hogy a "hitetlenek /a keresztény lakosság -- Sz. I./ összes élelmiszere zsákmány lehet, csak foglyokat nem szabad ejteni."³⁶⁰ A török fővezérlet úgy vélte, hogy a hadsereg élelmezése nem ütközik nehézségekbe; a Nyugat-Dunántulon ekkor még folyt az aratás, s a lakosság is sűrűbb volt, mint a Duna folyása mellett. Mindezek ellenére nagy volt az éhínség a török táborban.³⁶¹ Ezzel egyidőben törtek be a rabló-pusztító akindzsik első csapatai Kelet-Stájerországba és egy részük -- mintegy 15 000 harcos -- Kászim bég vezetésével a Bécsi-erdőig /Wiener-Wald/ nyomult előre.³⁶²

A kőszegi várat először IV. Bélának 1248. május 1-én kelt adománylevele említi. A tartományurak garázdálkodása idején a Kőszegi-család birtokában volt. Károly Róbert 1327-ben foglalta

el, s azután Kőszeg sokáig királyi birtok. A város az Ausztria-Magyarország közötti utvonalon feküdt. Mikor Mátyás király a Habsburgoktól visszaszerezte a várost, 1483-ban öt évre teljes adómentességet adott a lakosoknak, hogy minden erejükkel vegyenek részt a város és a vár megerősítésében. Mátyás halála után Kőszeg újból Ausztriához tartozott. A város erődítési munkálatait a Habsburgok fejezték be. A várat az 1500-as években egy lőrés-sel ellátott külső tornyos fallal vették körül.³⁶³

A kőszegi belső vár -- mely az osztrák tartományok felé nézett --, szabálytalan négyszögű, öt toronnyal erősített palota volt. Ezt övezte egy téglalap alaprajzu, sarkain kerek tornyokkal védett, pártázatos vékony falu erődítés. Ehhez kapcsolódott az ugyancsak vékonyan falazott külső vár, melyet vaskos, négyszögletes kaputorony védett.³⁶⁴ A külső tornyos kőszegi vár a szabálytalan négyszög formájú, pártázatos, tornyokkal erősített városfalon belül, annak északi sarkában helyezkedett el, a város felé huzódó elővárral. "A vár ugyanis a városban fekszik -- írja Jurisich --, és csak addig tartható, amíg ez, a vár ugyanis semmivel sem biztonságosabb."³⁶⁵ A belső várat az elővártól árok választotta el és magát a városfalat is mély árok vette körül.³⁶⁶

Mindezek ellenére el kell ismernünk, hogy Kőszeg vára komoly nehéztüzérséggel ellátott sereggel szemben hamar megtört volna. Istvánffy Miklós azt írja Kőszeg falairól, hogy régiek, az idő is megviselte azokat.³⁶⁷ De a vaskos pillérekkel ellátott várfalak dacolni tudtak a kiskaliberű török tábori ágyuk tüzeivel.³⁶⁸

Ferdinánd Kőszeg városát és várát 1529-ben a zenggi születű, s innen Krajinába származott dalmát nemesnek, Jurisich Miklósnak adta zálogba szolgálatai jutalmául.³⁶⁹ Jurisich vezér, elszánt katona, előbb Miksa császár, majd Ferdinánd kipróbált hűbe, Tirol kapitánya, majd horvát főkapitány, aki mint diplomata is kitűnt a király szolgálatában. Mikor 1529/30-ban Isztambulban járt, személyes barátságba került Ibrahim nagyvezírral, s ez most Kőszegnél nagy előnyére szolgált.³⁷⁰

Mikor a török elővéd Ibrahim pasa vezérletével a "középszerűen megerősített" Kőszeg alá ért, Jurisich nem gondolt arra, hogy Szulejmán a jelentéktelen várat ostrom alá fogja venni,

s úgy vélte, hogy a hatalmas török sereg tovább halad Bécs felé.³⁷¹ "Ha elvonult volna a török a helység mellett -- írja Jurisich --, elmentem volna szándékom szerint Felséged táborába, hogy mint Felséged hű szolgája részt vegyek a csatában... Amint azonban észrevettem, hogy a török bennünket akar megtámadni, kitettem magam a halálnak."³⁷² Amikor három nappal később a szultán vezetésével a török fősereg is megjelent és a várost körülzárta, Jurisich nem habozott, hogy életét és javait veszedelemnek tegye ki: a várba menekült több ezernyi nép, nagyjából asszony, öreg és gyermek oltalmára a szivós védelemre rendezkedett be.³⁷³

Jurisich erősítést kért Bécstől, de minden jel arra mutat, hogy nem kapott. Ferdinánd csupán a Szalónakon állomásozó Longin Puchaint küldte Kőszegre egy csapat némettel.³⁷⁴ A kőszegi vár őrsége gyenge volt: 18 nehéz fegyverzetű német lovasból, 28 huszárból, mintegy 100 zsoldosból, a városi céhse-
regekből és környékbeli nemesekből állott. Ezenkívül Jurisich az otthonukat vesztett, várba menekült parasztokból mintegy 700-at felfegyverzett. "Ezért nincsenek más katonáim és senki egyebem -- írja Jurisich augusztus 28-án a királynak --, mint nyomorult és szegény parasztok, akik a városhoz menekültek. Közülük eleinte nem több, mint 700-nak volt fegyvere."³⁷⁵

Az eredeti várőrség elenyésző kisebbségben volt a várba jött parasztokhoz viszonyítva. Nemcsak a várhoz tartozó falvak népe keresett menedéket Kőszegen, hanem odamenekültek Nádasdy Tamás csepregi jobbágysai is.³⁷⁶ Fegyverforgató ember 1000-1200 körül lehetett, de ha figyelembe vesszük a várban tartózkodó parasztok nagy számát, akkor még több védő is kikerülhetett a várba szorult népből.³⁷⁷

A várkapitány beköltöztette a külvárosból a katonaságot és felgyújtatta a védőárok közelében levő összes házat. Kimélyítette az árkokat, kijavíttatta a falakat és saját költségén lőport és más hadianyagot vásárolt, hogy megfelelőképpen fogadhassa a török ostromlókat.³⁷⁸ Jurisich a török tulerővel szemben -- Ferdinánd utasítása értelmében -- feladhatta volna a várat, hogy őrségét Bécs védelmére vonja vissza. Kőszeg megvédésére semmi esélye sem volt Szulejmán roppant hadával szemben, de azzal, hogy felvette a harcot a törökkel, időt bizto-

sított Ferdinándnak sereg gyűjtésére és az ellenséggel szemben a védelom szervezésére.³⁷⁹ "Nem azért tettem - írja Jurisich a királynak --, mert úgy gondoltam, hogy hatalmával szemben tartani tudom magam, hanem, hogy őt itt egy darabig késleltesssem, amíg Felséged a rómaiak legkeresztényibb császárával, szeretett testvérével és más összegyűlt keresztény fejedelmekkel együtt a törökkel szembetalálkozhatnak..."³⁸⁰

Mikor a török elővédek - Jahjapasazáde Mehmed szendrői bég, majd Ibrahim pasa csapatai -- Kőszeg alá érkeztek, Jurisich vezérletével a felvonuló ellenségre rálőttek, lovas csapatok rohantak ki a városból és összecsaptak a törökkel. Az ellenség elhatározta, hogy ostrommal beveszi a várost és a várat, amikor látta, hogy a kis városka a békés megegyezés helyett ellenállást tanusít. Ibrahim nagyvezér -- még a szultán vezette derékhad megérkezése előtt - csatakigyókkal /falcon, falconett/ hozzáfogott a kőszegi vár lövetéséhez, de ez nem sok eredménnyel járt, mivel nehéz faltörő ágyukat nem hozott magával.³⁸¹ A törökök négy helyen állították fel az ágyukat. Nyolc ágyut a város fölé emelkedő szőlőhegyekre vontattak.³⁸² Több forrás jelzi, hogy a töröknek nem volt megfelelő tüzereje. Istvánffy Miklós is azt írja, hogy a török ágyut legfeljebb ludtojánsyi lövedékeket tudtak csak kilőni.³⁸³

Az augusztus 10-én megérkező szultán -- a helyett, hogy tovább vonult volna az osztrák tartományok felé -- maga is az ostromot erőltette. Az ostromló török csapatok három napi ágyuzás után augusztus 13-án intézték az első rohamot a vár ellen, de a támadás kudarccal végződött. Az ostrom második szakaszában a török mindenekelőtt műszaki harccal támadta a várat. Az aknászok -- lagundsik -- a vár tornyainak és bástyáinak aláaknázására tettek kísérletet, hogy a falakat egyszerre nagyobb szakaszon semmisítsék meg és a robbanás után meglepetésszerű rohammal bejussanak a várba.³⁸⁴

Ehhez azonban előbb a falak közelébe kellett hatolniuk. Ezért az árkokat több helyen fával, rőzsével feltöltötték. Közben a védők sem ültek ülbetett kézzel; minden éghető tetőt igyekeztek lebontani. A falakra fegyvert, szurkot, bombákat hordtak, hogy az ostromot kellőképpen tudják fogadni. Jurisich ellenaknákat isatott; a rőzsét felgyújtatta. A források egybehangzó tanúsága szerint a kőszegiek viszonylag jó tüzerevel

rendelkeztek. Porintos Mátyás tüzmaster remekül értette az ágyuzás tudományát; sok aknát tett értelmetlenné.³⁸⁵

A törökök szakadatlan ágyutűzzel lerombolták a vár kiemelkedő gyengébb részeit, de a vastagabb falrészekben nem tudtak kárt tenni. Nem vezetett sikerre a szultán harcosainak az a próbálkozása sem, hogy gyújtó bombákkal, tüzes nyilakkal felgyujtsák a várost. A védők nedves állatbőrökkel vonták be a gyulékony épületrészeket, hogy elkerüljék a vár kigyulladásával járó borzalmakat. Közben az ágyuk szakadatlanul törték a falakat. A várvédők azonban éjszaka igyekeztek minden rést betömni és a komolyabb rombolásokat kijavítani.

Augusztus 21-én felrobbant két török akna, s vagy 10-16 ölnyre /18-30 m/ levegőbe röpítette a falat.³⁸⁶ A janicsárság és az egész hadinép már előre várta ezt a pillanatot és rohamra indult. A több hullámban rohamozó török katonákat azonban a védők puskatűzzel fogadták és elkeseredett harcban visszaverték a falak alól a támadókat. A török gyalogsapatok rohama, mely a várbeliek nagy veszteségébe került, ezuttal is kudarcba fulladt. A várbeliek a ledőlt fal helyére fából és földdel töltött hordókból ideiglenesen új falat építettek.

A török, miután támadásai sorra összeomlottak, új módszerrel folytatta az ostromot. Ibrahim nagyvezér augusztus 22-én tevéken, lovakon és öszvéreken olyan nagy mennyiségű fát hordatott össze katonáival, hogy a vár árkaik betömve a falakkal egyenlő magasságot érjen el.³⁸⁷ Ezekre felkuszta a törökök és kitűnő kézi puskáikkal a várba és a városba lövöldöztek. A vár védői a nehéz küzdelemben hősi helytállást tanusítottak, így sikeresen el tudták háritani a legnagyobb veszedelemeket. A farakások közé kénnel és kátránnyal bevont buzakévéket és szénacsomókat dobáltak ki. Az egyik ostromtorony a várból kiszórt tüztől meggyulladt, amit a töröknek csak nagy erőfeszítések árán sikerült eloltania. E fatornyok körüli harcban a törökök súlyos veszteségeket szenvedtek.³⁸⁸

Másnap, augusztus 23-án ismét felrobbant egy akna, mely tágas rést nyitott a falakon. A törökök nagy elszántsággal rohamoztak arra a részre, s a védőkkel kemény kézitusára került sor. A várt siker azonban ismét elmaradt, mivel az ostromlottak belül nagy árkot ástak, mely megakadályozta a várba történő

benyomulást.³⁸⁹ A naponként meg-megújuló rohamok következtében egyre fogyott a védők létszáma, de sokan elesetek a törökök közül is. Az ellenség számára az időjárás is kedvezőtlenül alakult. Mig Kőszeg alatt tartózkodtak, tizenegyszer esett az eső, sőt jégeső is előfordult. Szulejmán szultán naplója szerint a szüntelen esőzések miatt patakokban folyt a víz. A török hadvezetést főleg az nyugtalanította, hogy telik az idő, a közkatonákat pedig a heves ellenállás és az éhínség hangolta le. Csak korbáccsal lehetett őket a falakra hajtani.

Az ostrom harmadik szakaszában a törökök tömegerejüket bevetve több heves rohamot intéztek a vár ellen.³⁹⁰ Augusztus 26-án a farakásokról erős tüzzel árasztották el a várbelieket. Az ellenség három helyen ledöntötte a várofalat; a nyílások elég szélesek voltak a rohamra. A szultán augusztus 27-én délután döntő rohamra indította katonáit. A védők és az ostromlók élethalál harcot vívtak egymással. A várbeliek nem bírták ki a hatalmas nyomást; a török katonák felkuszta a falakra, s több lófarkas zászlót kitűztek. Jurisich az első sorokban küzdött, míg egy ellenséges golyó és kopja meg nem sebesítette.³⁹¹

A várkapitány a védőkkel egy belső gát mögé vonult vissza, s a harcot innét akarta megújítani. A sok ezernyi fegyvertelen öreg, asszony, leány és gyermek éktelen zajt csapott, amit az előrenyomuló törökök arra magyaráztak, hogy újabb védőcsapatok közeledtek. A kiáltozást a törökök a spanyol, német zsoldosok segítő csapatának tulajdonították. Ez a lélekzétvételenyi szünet elegendő volt arra, hogy a megsebesült Jurisich katonáit újból rendezze. Elszántan támadt a megzavarodott, hátráló törökökre és megfutamtotta őket.³⁹²

Három hete dult már a harc Kőszeg birtokáért, s egyre kevesebben maradtak életben az amúgy is kisszámú védőseregből. Jurisich az ostrom megkezdése előtt és az ostrom alatt is megpróbált segítséget kérni. Bizott abban, hogy Ferdinánd nem hagyja cserben és felmenti az ostrom alól.³⁹³ A futár Bécsben leírta a helyzet súlyosságát; katonát, lőport kért és hirt akart vinni az ostromlottaknak, hogy mikorra várhatják a segítséget. Egy kém, Johann Gennersberger /Zypser/ török ruhába öltözködve az egyik roham alkalmával szerencsésen bejutott a várba Ferdinánd király buzdító levelével, melyben Jurisichot és embereit

további vitéz kitartásra ösztönözte.³⁹⁴

A védők segítségére sehonnan sem számíthattak, csak Nyáry Ferenc, Török Bálint és Pekry Lajos vitéz huszárai verték fel több alkalommal az ostromló török tábort.³⁹⁵ Az utolsó roham idején a puskaporkészlet is felrobbant. Jurisichnak Ferdinándhoz küldött jelentése szükséztudásával is megdöbbentő képet fest a pusztulásról: "... a várban ... egy font lőpor sincs, a város falának négy helyen tág rése van, lakossága megfogyott, és minden elpusztulván közel van az éhenhaláshoz..."³⁹⁶

Augusztus 28 reggelén a megcsappant védők szorongó szívvel várták az újabb rohamot. De ekkor megjelentek Ibrahim nagyvezér követei, kik Jurisichot -- tuszok adása mellett -- a nagyvezér sátrába hívták. A vitéz katona -- helyzetük reménytelenségét látva -- eleget tett a meghívásnak.³⁹⁷ A törökök 19 rohamot intéztek Kőszeg falai ellen, ezek közül kilenc volt nagyon erős.³⁹⁸ A rohamok nagy száma is arra utal, hogy a töröknek nem voltak megfelelő ostromágyui a falak szétrombolására. A város és a vár kimerült, a lőpor elfogyott; egy újabb roham elsöpörhette volna a védőket.³⁹⁹

Jurisich sejthette, hogy mi a török hadjárat további célja. De éles szemmel észrevette a török nehézségeit is; a hírvívők már bizonyára beszámoltak a nagyvezérnek a félelmetes császári seregről, mellyel V. Károly megsegítette öccsét, Ferdinándot. Biztosan tudott a török sereget gyötrő nagy éhségről is.⁴⁰⁰ Mindezek alapján nem tarthatjuk elhibázott lépésnek, hogy Jurisich lement tárgyalni a törökhöz. Az lett volna végzetes és elhibázott lépés, ha visszautasítja a tárgyalási lehetőségeket, mint az életbenmaradásnak és a város megtartásának egyetlen lehetőségét.⁴⁰¹

Jurisich tuszokat kért a töröktől és lement Ibrahim nagyvezér sátrába, de meghagyta a védőknek, hogy abban az esetben is védjék a várost és a várat, ha neki bármilyen baja történik. Mikor Ibrahim elé került, s a nagyvezér a vár átadását követelte tőle, Jurisich közölte vele, hogy őt esküje köti és nem adhatja fel az erősséget. Hosszas tárgyalások után végülis abban állapodtak meg, hogy Jurisich ajándékként átadja a várost és a várat a töröknek úgy, hogy az ellenséges csapatok nem vonulnak be a várba, csupán az oszmán hatalmának elismeréseként kitűzik

a vár fokára a lófarkas török zászlót.⁴⁰² Valószínű, hogy Ibrahim pasa Jurisich által Ferdinánd király tudomására adta, hogy követség útján most többet elérhetne Isztambulban, mint eddig.⁴⁰³

Jurisich a kényszerű helyzetben meghódolt a töröknek; a város arra az esetre adta meg magát, ha a török elfoglalja Bécset. De a várost és a várat nem adta fel.⁴⁰⁴ A vár alatt túl soká időző szultán kénytelen volt megelégedni a diadal látszatával, akihez követek jöttek azzal a hírrel, hogy Andrea Doria császári admirális flottája Morea partjaira érkezett és Koron városát fenyegeti.⁴⁰⁵ Az erőviszonyokhoz képest Kőszeg kompromisszummal történt feladása a lehetőségei végső határára érkező Jurisich részéről valóságos diplomáciai remekmű volt; a megegyezés a török kudarcát jelentette.⁴⁰⁶

Kőszeg hős védelme török elleni honvédő harcainak kiemelkedő eseménye. Első ízben sikerült a szultáni főerők ostromát diadallal kiállni. A 26 napig itt időző török ostromló had már nem vállalkozott további érdemi harci tevékenységre.⁴⁰⁷ Bár Jurisich elsősorban a Habsburgok hatalmát védelmezte Kőszeg várában, de ez közvetve Magyarország érdekeivel is egybeesett. Jurisich helytállásában része volt annak a felelősségérzetnek is, amit a várba menekült családok sorsáért érzett.⁴⁰⁸ Szulejmán szultán Kőszegnél minden bizonyára olyan könnyű sikert remélt, mint útjában a többi váraknál és nem számolt ilyen energikus és tervszerű ellenállással. Így aztán nem maradt számára más hátra -- már csak tekintélyének megóvása miatt is --, mint az ostrom továbbfolytatása egészen a város és a vár kapitulációjáig. Azután pedig, amikor Kőszeg végülis megadta magát, nem tartotta többé tanácsosnak, hogy megtizedelt seregével Bécs alá vonuljon, ahol egy állandóan növekvő, válogatott birodalmi hadsereg várta csatára készen.⁴⁰⁹

A török tábor augusztus 29-én és 30-án fokozatosan elvonult Kőszeg alól.⁴¹⁰ Hátrahagyott halottainak számát egyesek 3000, mások több mint 4000 főre becsülik.⁴¹¹ Maguk a török források állapítják meg, "hogy mióta ez a király uralkodik, még nem szenvedtek ily nyomorult helynél olyan nagy veszteséget."⁴¹² A vár ostrománál a feljegyzések szerint 418 védő -- köztük a város négy tanácsnoka -- halt hősi halált, sokan megsebesültek.⁴¹³

Még évtizedek múlva is úgy emlékeztek vissza, hogy "Kőszegzet a jobbágyság védte meg."⁴¹⁴

Egyáltalán nem állítjuk azt, hogy Kőszeg vára védte volna meg 1532-ben Bécset vagy Európát a töröktől.⁴¹⁵ De a vár védői tartós ellenállásukkal éppen azt a 25 napot ragadták el a szultántól, amely -- a nyári időszakban -- legalábbis előfeltételét jelentette volna a császári hadsereg megtámadásának, illetve a török hadisikereinek. A kőszegi győzelem stratégiai jelentősége abban rejlik, hogy a védők hősiessége az egyébként is bizonytalan török hadvezetést háborús céljának megváltoztatásában befolyásolta.⁴¹⁶

Ezzel a tetteikkel méltán kivivhatták az akkori világ csodálatát.⁴¹⁷ Kőszeg védelmének sikere nagy nemzetközi visszhangot keltett. Hans Sachs német mesterdalnok külön énekben örökitette meg a török sereg kőszegi kudarcát. Erhard Schön a vershez megrajzolta a szultán felvonulását és Kőszeg ostromát.⁴¹⁸ Kőszeg védelme erőforrássá vált a további török elleni küzdelemben.⁴¹⁹

A török hadsereg megállításában jelentős részt vállalt Nyugat-Dunántul jobbágsnépe is. Nemcsak Kőszeg védői harcoltak a török ellen, hanem az egész környék. A Nyugat-Dunántul népének harca 1532-ben mintegy folytatását képezte a mohácsi csata után kibontakozott népi ellenállásnak.⁴²⁰ A takarmányért, élelemért szétoszló portyázó ellenséget elfogták, megölték, az utakat eltorlaszolták.⁴²¹ A fosztogató törökök megtámadták Sárvárt is.⁴²² Az itt összegyűlt parasztok augusztus 15-én Sibrik Benedek kapitány vezetésével egy egész napon keresztül harcoltak a várra törő ellenség ellen. Maga Sibrik kapitány is megsebesült. Kevés István alkapitány pedig elesett a falakon dúló harcban. Az ott időző Batthyány Ferenc a huszárokkal kirohant a török közé és szétszórta a janicsárokat. E heves harcban 200 védő esett el, a török veszteségei még ennél is nagyobbak voltak.⁴²³

Míg a török Kőszeget vivta, János király Luigi Grittivel ki akarta használni a szultán magyarországi hadjáratát és Esztergom visszafoglalásával próbálkozott, de sikertelenül.⁴²⁴

A török csapatok benyomultak Ausztriába, hol V. Károly császár és Ferdinánd király mintegy 60-80 000 főnyi nagy birodalmi sereggel -- benne német, protestáns kontingensek, császári zsol-

dosok, spanyolok, olaszok, a pápai pénzsegélyből felfogadott katonák -- vártak rájuk.⁴²⁵ Olyan erős volt a keresztény szolidaritás érzése, hogy még Velence sem tilthatta meg nemes ifjainak, hogy a császári seregbe belépjenek. "A történelem nagy és döntő órája látszott felvirradni" -- írja Hugó Hantsch osztrák történetíró.⁴²⁶

De a német birodalmi rendek -- a francia diplomácia egyik legmeggyőzőbb érvére, az arany szavára hallgatva -- a segílyt csak a német birodalom védelmére, csak Ausztria határáig ajánlották meg.⁴²⁷ A német csapatok Ausztria határán megállva kijelentették: nem azért vonultak hadba, hogy Magyarországot visszahódítsák Ferdinánd számára.⁴²⁸ A nehéz körülmények között összetoborzott sereg hamarosan szétszóródott és rabló s gyilkoló ösztöneit a vidék kétségbeesett lakosságán csillapította.⁴²⁹

V. Károly császár nem akart támadni. A török üldözését azzal a nevetséges ürüggyel tagadta meg, hogy a szultán visszavonulása miatt nem méltó sem személyesen mennie, sem olyan nagy sereggel, amekkorát összegyűjtött. De ezt nem is tehetné, mert most már Itáliába megy, oda pedig nagy számu gyalogost és lovast kell magával vinnie.⁴³⁰ A kőszegi kudarc után Szulejmán sem óhajtott a Bécs védelmére összegyűlt császári hadsereggel megütközni.⁴³¹ Egyik fél sem kockáztatta meg az ellenség főerőivel való összeecsapást, mert egy esetleges vereség beláthatatlan következményeket vont volna maga után. A perzsa hadjáratra készülő Szulejmán szultán számára a császári hadsereg nagyverejű felvonulása eleve bizonytalanná tette volna Bécs ostromát. Ausztriában megütközni ugyancsak nem lett volna tanácsos a törökök számára, távol az ázsiai erőforrásoktól. Egyik fél sem érezte magát olyan erősnek, hogy fel merete volna venni a másikkal a súlyos kockázattal járó összeecsapást. Így jöhetett létre az 1532. évi "furcsa háború", és ez a magyarázata -- Perjés Géza szerint -- "a török hadsereg tétlenségének a gyengécske Kőszeg alatt."⁴³²

Ami a törökök hadászati célkitűzéseit illeti, olyan véleménynel is találkozunk, hogy a szultán azt remélte, a birodalmi sereg a kis kőszegi erősségnek segítségére fog jönni, s akkor a szabad mezőn a "keresztény" gyalogságot, mindenekeelőtt a csekély

lovasságot, a török szpáhi lovasság körülzárhatja és megsemmisítheti.⁴³³ Természetesen feltehető, hogy a szultán kedvező körülmények között vállalta volna az összecsapás kockázatát, ha a császár hadvezérei megkísérlik Kőszeg felmentését. Ez viszont a császáriak számára lett volna tulzottan kockázatos lépés, ezért beérték azzal a hadászati célkitűzéssel, hogy csata nélkül megvédték Bécset és Ausztriát.⁴³⁴

Igy Szulejmán szultán 1532. évi hadjáratát jogosan tekinthetjük erődemonstrációnak.⁴³⁵ Ismét beigazolódott, hogy V. Károly császár és Szulejmán szultán birodalmának "akciórádiusa" surolja, de nem metszi egymást.⁴³⁶ Bécs olyan messze esett a török háború bázisától, hogy a sereg nagyrésze elvesztette utjképességét, mielőtt az ellenség közelébe került volna.⁴³⁷

A török Kőszeg ostromára értékes heteket pazarolt el, majd anélkül, hogy egyetlen nagyobb város ostromára vállalkozott volna, behatolt Stájerországba és azt dulta fel.⁴³⁸ Szulejmán ennek a lovasseregnek feláldozásával tudott időt nyerni az aggasztóan sürgős visszavonulásra.⁴³⁹ Az Alsó-Ausztriában fosztogató akindzsiket Frigyes pfalzi gróf és Katzianer csapatai utolérték és szétverték. Török Bálint, Bánfy Boldizsár és Pavle Bakics könnyűfegyverzetű magyar huszárcsapatai tovább üldözték és Dreikirchen mellett újból megverték őket, úgyhogy a Kászim pasa vezetése alatt portyázó török seregből hirmondó is alig maradt.⁴⁴⁰

Szulejmán szultán Marburg felett átkelt a Dráva-hídon és a Dráva mentén Eszék felé vonult.⁴⁴¹ "Itt szörnyen romboltak, égettek és öldököltek -- írja Brodarics István --, az embereket korra és nemre való tekintet nélkül elhurcolták."⁴⁴² A Kőszeg alatt feltartóztatott török sereg kisebb egységei Kemenesalját, Veszprém és Zala megyék területét pusztították. Újból megjelentek Kanizsa környékén és égettek, raboltak.⁴⁴³ A Nyugat-Dunántúlon a törökkel szemben széleskörű ellenállás bontakozott ki. Az ellenség nagyrésze Vasvár, Veszprém és a Balaton környékén a nép kezébe került és csak kevés menekülhetett meg közülük.⁴⁴⁴ Chorón András csapatai Devecser környékén ixtották-pusztították a visszaözoñló törököket. Chorón október 11-én azt jelentette, hogy Devecser és Sümeg környékén több mint 2500 levágott török hullája porladozik szanaszét.⁴⁴⁵

Ferdinánd váltig sürgette bátyját, hogy az annyi fáradtság-

gal és költséggel összegyűjtött nagy sereget fordítsa Szapolyai János ellen, akit most -- Szulejmán támogatásától megfosztva-- egész Magyarországról ki lehetne üzni.⁴⁴⁶ Esztergom balsikerű megtámadása János király részéről csak kicsinyített mása volt annak a kudarcnak, amit a török Kőszeg alatt elszenvedett. Az a remény is elvesztette minden értékét, hogy a polgárháború megnyerését Ferdinánddal szemben a törökkel való együttműködés nyújthatja.⁴⁴⁷ De alig hogy a török veszedelem elviharzott, V. Károly császár feloszlatta agigantikus birodalmi sereget anélkül, hogy lábát magyar földre tette volna. Luigi Gritti kormánynak pedig sikerült katonaságot kapnia Buda oltalmára, s azt is elérte, hogy Eszéken nagyobb török csapat maradt készenlétben.⁴⁴⁸

V.Károly császár spanyol zsoldosai élén Itáliába ment, hogy VII. Kelemen pápát elvonja a francia szövetségtől és megnyerje az egyetemes zsinat eszméjének. Ugy hitte, hogy most érkezett az idő a vallásujítás kérdésének rendezésére. A császári politika ugyan mindkét irányban kudarcot vallott, de a jó alkalom visszahozhatatlanul elmúlt a török sereg visszavonulásával adódó lehetőségek kiaknázására.⁴⁴⁹

V.Károly császár elutazása előtt csupán 8000 olasz zsoldost hagyott hátra Ferdinánd számára.⁴⁵⁰ Így a király nem aknázhatta ki Szulejmán visszavonulását Magyarország felszabadítására.⁴⁵¹ Keserű szavakkal illette a fényes lehetőségekkel kecsegtető hadjáratot, amely oly szármalmas zátonyra futott: "Nincsen öröm, mely velem e fájdalmat elfeledtesse -- írja Ferdinánd nővérének, Máriának --; kezünkől eresztettük ki a legszebb alkalmat, egész Magyarországnak -- még Nándorfehérvárt sem véve ki -- visszafoglalására."⁴⁵² Ilyen körülmények között a királynak csupán arra telett erejéből, hogy Esztergomot felmentse Szapolyai János és hiveinek ostroma alól.⁴⁵³

Szapolyai törökbarát politikája alapjaiban megrendült, amikor a szultáni csapatok különbség nélkül pusztították mind a két király hiveinek birtokait.⁴⁵⁴ Maga János király pedig a kormánynak kinevezett kalandor, Gritti hatalma alatt egyre inkább eszköznek érezte magát a török kezében. Újból szétfoszlott az illúzió, hogy Szapolyai a szultán támogatásával helyreállítja Magyarországot egységét.⁴⁵⁵

A sereg létszámának lecsökkenése azonban lehetetlenné tette Ferdinánd számára, hogy nagy felszabadító had élén vonuljon be Magyarországra.⁴⁵⁶ A birodalmi sereg távozása óriási csalódást és elkeseredést okozott a király legközelebbi hiveinek táborában is.⁴⁵⁷ A harcok 1529-ben és 1532-ben bebizonyították, hogy Ferdinánd Budát, a szultán pedig Bécszet nem tudja birtokába venni.⁴⁵⁸ A király figyelmét felhívták arra, hogy leghűségesebb hivei is elpártolnak tőle, és az egész ország elvesz számára, ha Buda ellenfele, Szapolyai kezén marad, s ha a Felvidék, Erdély és Szlavónia nem kap segítséget. Az alattvalók nagyobb része olyan fejedelemhez fordul, aki a török ellen meg tudja őket védeni, ha már Ferdinánd oltalmában nem bizhatnak.⁴⁵⁹

De az is világosan látszott, hogy a szultán támadó lendülete is megtört az 1529-es és 1532-es -- félsikert hozó -- hadjáratok során, s hogy a török belátható ideig nem képes Magyarország határain túl terjeszkedni. Bécs sikertelen ostroma a török előretörés legnyugatibb pontját jelezte.⁴⁶⁰ Ausztria megmenekült az oszmán hódítás veszélyétől. De az 1532. évi hadjárat nem hozta közelebb Magyarország felszabadulását a török iga alól. Szétfoszlott az a remény, hogy a Habsburg király idegen segítséggel meg tudja védeni az országot a török ellen.⁴⁶¹ Magyarország több mint másfél évszázadra török hódoltsággá és a császári és a török csapatok üsszeecsapásainak küzdőterévé vált.⁴⁶²

Most már világosabbá vált 1532-ben, hogy Magyarországon olyan erőegyensúly jött létre, melyet egyelőre egyik fél sem tudott, vagy nem akart megváltoztatni.⁴⁶³ Mária özvegy királyné 1532. december 8-án kelt levelében azt ajánlotta testvérének, Ferdinándnak, hogy "ne szalassza el a békét, hanem ragadja meg üstökénél, ha lehet."⁴⁶⁴ Ferdinánd most hajlandó volt évdíj fizetésére, sőt szükség esetén arra is, hogy bizonyos területeket János királynak átengedjen.⁴⁶⁵ A szultán Perzsia ellen készült, ezért kész volt megegyezni a Habsburgokkal. V. Károlynak és a genuai hajóhadnak a Levantében végrehajtott hadműveletei -- főként moreai sikerei - egyre engedékenyebbé tették a Portát.⁴⁶⁶

Most, hogy a török sereg a perzsa határra vonult, a francia diplomácia attól tartott, hogy V.Károly császár hatalma erősen megnövekszik, ha keletről a török nem tartja többé egyensúlyban.

A későbbi fejlemények sejtetni engedik: a francia diplomáciának bizonyos része volt abban, hogy Chaireddin Barbarossát, a mytilenei görög renegátot, a porta 1533 májusában megbízta a török tengeri haderő megszervezésével és vezetésével.⁴⁶⁷ Ettől fogva nagystilű kalózkodásra került sor a Földközi-tengeren. Az új török tengernagy első vállalkozása azonban balul ütött ki: 1533 augusztusában megpróbálta a császáriak által megszállt Koron felszabadítását, de Andrea Doria visszaverte.⁴⁶⁸

A francia diplomácia továbbra is igyekezett a szultánnal megértetni, hogy minden török támadás Magyarországon át német területek ellen csak a császár németországi helyzetét erősíti meg. Most, hogy a perzsa háború miatt ugysem indíthatott a török Nyugatra szárazföldi hadjáratot, könnyebb volt a Portát rávenni arra, hogy a császár hatalmát a tenger felől lehet a legérzékenyebben gyengíteni.⁴⁶⁹

Az 1532. évi katonai balsiker, a francia diplomácia sugalmazása, valamint a készülő perzsa háború miatt engedékennyé vált a Porta a béke megkötésében.⁴⁷⁰ De Ferdinánd is rájött arra, hogy Szulejmán semlegessége nélkül nem tudja uralmát Magyarországon tartóssá tenni.⁴⁷¹ Kőszeg ostroma után fél esztendő sem telt el, amikor 1533. január 21-én Zárai Jeromos — éppen Jurisich féltestvére — tető alá hozta Ferdinánd első békekötését a szultánnal.⁴⁷² Szulejmán "fiává" fogadta Ferdinándot, s elismerte — adó nélkül hűbér gyanánt — az "uti possidetis" elv alapján a kezén levő területek birtokában.⁴⁷³ Habsburg Ferdinánd Magyarország egy részének a török szultán által elismert királya lett. Ez a törökkel megkötött — János király tekintélyét erősen gyengítő — első és "közel két századon át el nem ért előnyökben gazdag" béke Ferdinánd, illetve Szapolyai — tehát lényegében magyar — uralom alatt hagyta a Duna-Dráva vonalát. Minthogy a szultánt a perzsák elleni hosszú és súlyos háború foglalta le, így Magyarország még egyideig mentesült a közvetlen török megszállástól. De mindkét magyar király saját országrészét a szultán kegyelmének köszönhette.⁴⁷⁴

Ferdinánd magyar hívei között nagy megütközést keltett az ország felosztásának terve. A Bécsbe hivatott tanácsosok 1533. március 22-én, s utána több napon át tartott tárgyalásaikról készült emlékiratban előadták: "Méltóztassék meggondolni,

hogy az ország felosztása mennyi bajt von maga után. Sulyos és szokatlan az, hogy egy nyelven beszélő, ugyanazon törvények szerint élő és egyforma szokásokat követő népet, amely mindig egy királynak engedelmeskedett, most két király között akarnak felosztani."⁴⁷⁵

A megkötött "dicsőséges, hosszú béke" valójában nem volt más, mint egyszerű fegyverszünet, amely tulajdonképpen egyik félt sem elégítette ki. Szulejmán a perzsa háború miatt nem akart új harcot kezdeni Nyugaton, de örömmel nyugtázta a János király részéről történő fegyverszünet-sértéseket. Ferdinánd fő vágya pedig továbbra is az maradt, hogy az egész Magyarországot egyesítse uralma alatt.⁴⁷⁶

Az országegység helyreállításának meghiúsult kísérlete

Nyugatról ismét felhők jelentkeztek a Habsburg-birodalom látóhatárán. A pápa nem akart hozzájárulni ahhoz, hogy V. Károly császár a tervezett egyetemes zsinaton az egyház újjászervezésének kérdésében is magához ragadja a döntést.⁴⁷⁷ A pápa és a francia király között 1533 őszén politikai szövetség jött létre.⁴⁷⁸

A perzsa hadjárat befejezése után Szulejmán szultán figyelve egyre inkább a tengerre irányult, ahol Velence a hosszas béke időszakában megerősítette bázisát a janiai szigeteken, Krétán, Aeginán és az Archipelaguson. Chaireddin Barbarossza kalózvezér, a Porta tengeri flottájának élén 1534 nyarán nyugat felől támadt az itáliai partvidékre. Előbb Calabrióban, majd Nápoly környékén garázdálkodott, majd villámgyors fordulattal az észak-afrikai Bizertát és a jól megerősített Golettát szállta meg. Utána Tuniszt foglalta el, melynek elűzött arab uralkodója, Muley-Hasszán V. Károly császárhoz fordult segítségért.⁴⁷⁹

V. Károly azonnal felismerte annak veszélyét, hogy a török Tunisz birtokában bármikor elvághatja itáliai birtokaihoz vezető útját. A császár 1535 nyarán egy magyarányu expedíció élén a kalózfejedelmet kifüstölte Tuniszból és megtorolta az olasz és spanyol partok pusztítását. Sziciliában és Nápolyban úgy ünnepezték, mint "Európa előharcosát Afrika és Ázsia ellen."⁴⁸⁰

Magyarországon sem Ferdinánd, sem Szapolyai nem rendelkezett elegendő erővel, hogy döntő csapást mérjen ellenfelére. Luigi Gritti kormányzó igyekezett felhasználni a két király közötti versengést. Mérhetetlen elbizakodottságában azzal a tervvel foglalkozott, hogy János király félretétele után a Habsburgok uralma alatt egyesíti Magyarországot, s rábírja V. Károly császárt, hogy indítson támadást egyenesen Isztambul ellen.⁴⁸¹ De Gritti fellépése nyílt ellenállásra talált. Amikor hívei Erdélyben megölték Czibak Imrét, felkelés tört ki. Gritti Medgyesre menekült, ahol elfogták és 1534 szeptemberében kivégezték.⁴⁸²

Gritti magyarországi szereplése szoros következménye volt János király tehetetlen kormányának. A Porta egy ideig még félelemben tartotta Szapolyait és udvarát a haláleset kivizsgálásával.⁴⁸³ Ez a félelem késztette Jánost arra, hogy Ferdinánd-

dal szemben engedékenyebb legyen. 1535 novemberében Frangepán Ferenc kalocsai érseket és Brodarics István püspököt a Nápolyban időző V.Károly császárhoz küldte, hogy a békealkudozásokhoz közbenjárását kikérjék.⁴⁸⁴

Gritti halála végét jelentette az 1529 óta követett feltétlen törökbarát politikának.⁴⁸⁵ Ugyanakkor Ferdinánd azt hitte, hogy a velencei kalandor megöletése nem remélt előnyös helyzetbe hozza a Portán Jánossal szemben. De a szultán jól tudta, hogy a János ellen megindított minden "büntető expedíció" csak Ferdinánd malmára hajtáná a vizet. A "bécsi király"-nak tudomására hozták, hogy a szultán Magyarországot egészben Szapolyainak adta és ezen nem fog változtatni.⁴⁸⁶ "Magyarország azok közé az országok közé tartozik, amelyekre kiterjed a padisah hatalmának árnyéka, vagy fénye. Ott a szultán akar rendelkezni a maga érdekei szerint."⁴⁸⁷

Ibrahim nagyvezér kivégzése után a Gritti-ügy lekerült a napirendről, János király újból visszakerült a szultán kegyébe. Ebben bizonyos része volt a francia diplomáciának is.⁴⁸⁸ A bel- és külpolitikai viszonyok 1535 végén Szapolyai javára változtak meg. Az V.Károly császár és I.Ferenc francia király között újból kitört háború megakadályozta, hogy öccsének, Ferdinándnak egy magyarországi hadi vállalkozáshoz támogatást tudjon nyújtani.⁴⁸⁹

V.Károly császár elhatározta, hogy a háborút, amely a franciák Savojába való betörésével már kezdetét vette, átviszi az ellenfél országába. A császári sereg 1536.július 25-én átlépte a francia határt. De a Provencebe behatolt császáriak kénytelenek voltak visszavonulni, mivel a franciák több napi járőrföldre maguk pusztították el az ellenség elől az élelmet és a hajlékot, ahová behúzódhattak volna. Miközben a császári katonákat betegség tizedelte, a francia védősereg biztos fedezék mögött messze Avignonban várakozott. Így a Flandria felől Franciaország ellen irányított támadás megtorpant. V. Károly kénytelen volt visszavonulni; 1536 októberében erősen megtizedelt erőkkel érte el Genuát.⁴⁹⁰ Ugyanakkor a császárnak azt is tehetetlenül kellett szemlélennie, hogy Chaireddin Barbarossza ismét a nápolyi partokat pusztítja.⁴⁹¹

Ilyen körülmények között nem gondolhattak arra, hogy a

Szapolyai János és Ferdinánd között létesítendő megegyezés keretében V. Károly védelmére bizhatják Magyarországot.⁴⁹² A bécsi nuncius szerint János király azért huzódott a békekötéstől, mert annak első feltétele a török elleni szövetséghez való csatlakozás lett volna, amit azonban János -- nem bizván Ferdinándban, s félvén a török barátság felmondásának várható következményétől -- vonakodott megtenni.⁴⁹³ "Nem szolgálná az ország érdekét, ha Budát a császár kezére adnák. A szultán a császár legnagyobb ellensége. Ha megtudja, hogy János Budát, amelyet tőle kapott és az ő jóakarataból tart birtokában, kiszolgáltatja az ellenségnek, felháborodásában azonnal ostrom alá venné a várost és seregei rombolva és pusztítva özönlének el az egész országot. S minthogy a császárnak mind a két keze a francia királlyal van elfoglalva, idejében nem jöhetno az ország segítségére. Ferdinándtól ezt még kevésbé lehetne elvárni. Ugy, hogy mindent elvesztenénk, amikor éppen az ország biztonságát szeretnők megalapozni."⁴⁹⁴

Fráter György úgy végzett ezzel a zsákutcába jutott tárgyalással, hogy 1536. december 4-én -- nem törődve a fegyverszünettel -- váratlan csellel birtokba vette Kassát.⁴⁹⁵ Kassa megszerzésével jelentékenyen megerősödött János helyzete, mert ezzel megtört az addig nagyrészt Ferdinánd-párti északi megyék egy-sége.⁴⁹⁶

Ferdinánd úgy akart válaszolni Kassa elfoglalására, hogy a fegyverek szerencséjére bizza az ország megszerzését; két tűz közé szorítja János királyt, egyszerre támad Felső-Magyarországon és Erdélyben. Az Erdély felőli támadásban a döntő szerepet Péter moldvai vajdának szánta, akivel 1535. április 4-én Jassyban szövetségre lépett.⁴⁹⁷ V. Károly császár megint aggodalommal tekintett öccse elhamarkodott lépése elé. Ezeket írja: "Ha tehát Ön háboruba keveredik, csak a töröknek nyújt alkalmat, hogy az országot egészében és most már véglegesen elfoglalja."⁴⁹⁸

A Genuából hazatért Frangepán Ferenc is nyomatékosan figyelmeztette Ferdinándot, hogy ne a fegyverek erejével keresse Magyarország megszerzését: "A hatalmas szomszéd felségtek viszálykodása alatt birodalmat szerez magának, pedig erre nem volna olyan könnyű módja, ha felségtek harca alkalmat nem adna neki.

De hát a háboru alatt, mindketten még tetszéssel nézik, még örülnek, ha a török a másik területét dulja, foglalja. Az Isten szerelmére ne tekintse ezt felséged álomlásnak! Mióta olasz földről visszatértem, mint igaz szóból értettem, a török Szlavónia, Valkó, Pozsega lakóiból negyvenezerenél többet ölt meg, hurcolt fogságba..."⁴⁹⁹

A hadjárat mégis megindult a Felvidéken. Ferdinánd fővezére, Leonhard von Fels, visszavette Tokajt, de a két fél között döntő összecsapásra nem került sor.⁵⁰⁰ A béke érdekében a pápa is közbevetette magát, aki szintén úgy ítélte meg, hogy a török semmiképpen sem fogja tűrni, hogy a római királyé, Ferdinándé legyen Magyarország.⁵⁰¹

A francia király 1536 februárjában szövetségi szerződést kötött a szultánnal. A két ország között szoros politikai és katonai együttműködés jött létre. Közös akciótervet dolgoztak ki, amely szerint a francia király V.Károly császárt Lombardiában és Nemetalföldön, a török szultán pedig Albánián keresztül Otrantónál támadja meg. 1537 tavaszán Chaireddin Barbarossza azzal a céllal futott ki a tengerre, hogy előkészítse a szultán partraszállását az apuliai félszigeten. Bár a kalózvezérnek augusztusban sikerült Otranto közelében kisebb csapatokat partra tenni, Itáliamegtámadását Szulejmán mégsem merte megkockáztatni. De a Korfu elfoglalására tett sikertelen kísérlete után megindult a háboru Velencével.⁵⁰²

V.Károly császár Szulejmán akciójának megtorlására üccsét, Ferdinándot szólította fel. 1537. szeptemberében, amikor a szultán visszarendelte csapatait Korfuból, Bécsben elhatározták, hogy Szlavóniában nagy hadműveletet indítanak a nyugati határokat folyton támadó boszniai és szerbiai török erők ellen a kezükben levő várak visszafoglalására. Ezzel a diadallal akarta Ferdinánd János királyt olyan békekötésre kényszeríteni, melynek feltételeit maga szabja meg.⁵⁰³

A törökök a békekötés dacára Horvátországba törtek. Mehemed szendrői és Khoszrev boszniai bég hadaikkal elárasztották Szlavóniát, elfoglalták Klisszát, s már Stájerországot és Karinthiát is fenyegették.⁵⁰⁴ Ferdinánd még egyszer megpróbálta a törökkel szemben a fegyverekre bízni szerencsáját. 1537 szeptember elején 5000 nehéz lovas, 7000 könnyű lovas és 12 000 gyalogos -- olaszok,

németek, csehek, és magyarok -- gyülekeztek Szlavóniában. A háború finanszírozására most is a Fugger-bankház vállalkozott. A jelentős sereg vezérévé a király Johann Katzianer főkapitányt nevezte ki, akitől azt remélte, hogy a végeket egészen Belgrádig viasszaszerzi.⁵⁰⁵

Katzianer szeptemberben kezdte meg a hadműveleteket.⁵⁰⁶ A hadjárat biztatóan indult: a török nem mert csatát kockáztatni, hanem visszavonult. A királyi sereg előnyomulása azonban Eszék vára előtt megtorpant, melyet az erősítésekhez jutott török jól védhető állapota helyezett. Az elhagyott, elpusztított földön átvezető hosszú utban elcsigázódott királyi sereg csüggedni kezdett; az esőzések beköszöntésével a rosszul táplálkozó katonák úgy hullottak, mint az őszi legyek. Eszék ostromára Katzianer már nem érezte magát elég erősnek. Néhány napi tétlenség után a visszavonulást választotta. De a török had folyton a sarkában járt és szakadatlanul üldözte a hátrálókat.

A visszavonulás menekülésbe csapott át. A kimerült és elcsigázott sereg október 9-én érkezett Gorjánba, ahonnan Katzianer bőrét mentve megszökött és gyáván cserben hagyta seregét. A fővezér szökése után a török megtámadta a fejetlen sereget és rövid küzdelem után a hátramaraadt csapatok részben elhullottak, részben fogságba estek. A királyi sereg teljesen megsemmisült, a török óriási zsákmányra tett szert.⁵⁰⁷

Eszék viasszaszerzése leginkább azon bukott meg, mert a Verőcétől Eszékig -- elpusztult, letarolt tájakon - lehetetlenség volt a sereget élelmezni.⁵⁰⁸ Bécsben azt mondogatták, hogy Mohács óta nem érte ilyen súlyos csapás a kereszténységet.⁵⁰⁹ Csak azért nem lett súlyosabb következménye, mert a török Velencével volt elfoglalva. A mohácsi csata, majd az eszéki csufos kudarc bebizonyította, hogy a törököt nyílt csatamezőn nem tudják megállítani.⁵¹⁰

A rosszul átgondolt akciónak az itáliai támadás megtorlásán kívül egyéb célja aligha lehetett, hiszen a török teljes kiszorítására a Habsburg-ház egyáltalán nem készült fel. Éppen ezért utána ijedten kémlelték a szultán várható megmozdulását.⁵¹¹ Miután Ferdinándnak a katonai megoldásba vetett konok hite -- amit Szekfü Gyula találóan "a fegyveres megoldás fantomja" kifejezéssel illet --, Eszék alatt kudarcot vallott, egyre jobban

megbarátkozott a megegyezés gondolatával.⁵¹² Most már hajlandónak mutatkozott a János királlyal kötendő békére.⁵¹³ A magyar tanácsosok is azt javasolták Ferdinándnak, hogy kösse meg a békét -- akár nagy áldozatok árán is -- Szapolyaival, egyesítse kezében az ország egész erejét, hogy így könnyebben leszámolhasson a törökkel. E békeszerződés -- úgy látszott -- végleg megszilárdítja Ferdinánd magyarországi helyzetét és előkészíti a két országrész egyesítését és erejének egybefogását a török ellen.⁵¹⁴

Fráter György váradi püspök, Szapolyai János kincstartója felismerte, hogy elérkezett a pillanat, amikor az ország viszonyát Ferdinánddal aránylag mérsékelt áldozat árán nyugvópontra lehet hozni.⁵¹⁵ Némileg megjavult V.Károly császár helyzete; az 1537. július 30-án a Théraune melletti Bomy-ben egyelőre tíz hónapra kötött fegyverszünet pontot tett a Németalföld és Franciaország közötti háború végére. A november 16-án Monzanban kötött megegyezés folytán az itáliai harcok is szüneteltek. A hadműveletek anélkül fejeződtek be, hogy bármelyik fél is döntő fölényt tudott volna szerezni magának.

Az olasz félsziget ellen irányuló török támadás egy táborba hozta III. Pál pápát, V.Károly császárt és Velencét. Így aztán a pápa is megegyezésre buzdította Szapolyai Jánost és Ferdinándot.⁵¹⁶ De a "Szent Szövetség" mindaddig semmit sem kezdeményezett, amíg a császár és a francia király ellenségeskedett egymással. Ezért a pápa mindent megtett annak érdekében, hogy közöttük egyetértést hozzon létre. Közbenjárására 1538. június 18-án Nizzában megkötötték a békét, amely Franciaországnak hagyta Bresset, Bugeyt és Piemont kétharmad részét, Piemont többi része és Milánó viszont V.Károlynak maradt.⁵¹⁷ V. Károly császár azért fogadta el a nizzai békét, hogy megszilárdítsa hatalmát a német birodalomban. A magyarországi események miatt azonban kénytelen volt figyelmét a keleti határokra fordítani.⁵¹⁸

Mind Ferdinánd, mind János király számára világossá vált, hogy magukra hagyatva a békekötésen kívül nincs más megoldás számukra. Ez annak a beismerését jelentette, hogy az 1527 óta folyó küzdelemben a döntés kieroszakolása a csatamezőkön a küzdő felek egyikének sem sikerült.⁵¹⁹ A császár küldötte, Weese lundi érsek, aki egyuttal Ferdinándot is képviselte, és Szapolyai megbízottai Váradon egyezkedtek egymással. Az 1538. február 24-én

kötött nagyváradi szerződés Magyarország területi egységének helyreállítását célozta.⁵²⁰ Az egyezmény kimondta, hogy az ország a tényleges birtoklás szerint átmenetileg megoszlik a két király között. A két király mindegyike a béke megkötésekor birt országrészek felett szabadon és teljes királyi jogokkal uralkodik. Szlavónia, Ferdinándot, Erdély János királyt illeti. De abban is megállapodtak, hogy Szapolyai János halála után Ferdinánd lesz az uralkodó. Szapolyai örökösei pedig gazdag kárpótlást nyernek: szepesi hercegek lesznek, s megkapják a Ferdinánd híveinek kezén levő Szapolyai-javakat. Ha Jánosnak fiúörököse lesz, ehhez Ferdinánd egyik leányát adják feleségül.⁵²¹

Ha a pillanatnyi helyzetet nézzük, amelyet a szerződés rögzíteni akart, akkor kétségkívül Szapolyai volt előnyben. "A nagyváradi béke -- írja Lukinich Imre -- János királyt hatalma tetőpontjára emelte."⁵²² A nyugati és északnyugati határszéli megyék, néhány északkeleti megye és Horvátország, Szlavónia kivételével az egész ország Erdéllyel együtt az ő uralma alatt állott. A szerződésben V. Károly császár és Ferdinánd, a római király, "testvérének, barátjának" fogadta, s végre elismerték királyi rangját. János a lengyel királynak Sforza Bonától született leányát, Izabellát akarta feleségül venni, s a leendő após azt a feltételt szabta, hogy Szapolyait a császár ismerje el királynak.⁵²³

A váradi béke végrehajtása s ennek alapján az országegység helyreállítása azonban bizonytalan siker feltételektől s bizonytalan időtől függött. Elsősorban attól, hogy a Habsburgok meg tudják-e védeni János királyt országrésze birtokában, ha a szultán -- a váradi szerződés megkötése miatt -- hadat indítana ellene. A szerződés azon a kétes illúzión alapult, hogy a Habsburgok katonai ereje elegendő a török hatalmának megtöréséhez, illetőleg az ország területi és állami egységének megőrzéséhez.⁵²⁴ Arra ugyanis gondolni sem lehetett, hogy a Porta beleegyezik a kettős királyság megszüntetésébe és az egységes Magyarország feltámasztásába. A török kérdést csak annyiban érintették, hogy kimondták: a megegyezést a török előtt titokban kell tartani mindaddig, amíg V. Károly császár elég erős nem lesz, hogy megvédje az országot.⁵²⁵

A nagyváradi béke sohasem volt teljesértékű megegyezés.

János király annak az országnak az átadását ígérte, amelyet a szultán is a magáénak tartott. Ferdinánd király pedig egy még nem létező /szepesi/ hercegséget ígért, amelynek a részét előbb úgy kellett volna birtokosaitól visszaváltani.⁵²⁶ A váradi szerződést olyan felek kötötték, akik a saját erőiknél sokkal hatalmasabb tényezők -- a török birodalom és a német császárság -- ütközésének vagy érintkezésének egyik pontján állottak, s "akik éppen ezért a maguk alkujával e tényezők viszonyát nem határozhatták meg."⁵²⁷ Ferdinánd is, meg Fráter György is a császárra számítottak, V. Károly viszont szabadulni akart a két király harcának kellemtelen következményeitől, és támogatást csak azzal a fenntartással ígért, amennyiben ez hatalmában áll.⁵²⁸

A váradi szerződés az egyetlen reális lehetőség lehetett volna az ország egységének helyreállítására, de egyik fél sem tartotta meg. Ferdinánd a titkos szerződést követői útján beárulta a török portára és adófizetési készségét is bejelentette arra az esetre, ha megkapja az egész országot.⁵²⁹ Azt remélte, hogy ezzel sikerül Szulejmán haragját a befekettített Jánosra zudítani és pártfogását magának megszerezni.⁵³⁰ A váradi szerződés a szultánt igen érzékenyen érintette, hiszen végrehajtása esetén Magyarország Habsburg-tartománnyá vált volna.⁵³¹ Szulejmán -- Jovius történetíró szerint -- haragra gyulva így kiáltott fel: "Mily méltatlanul viseli ez a két király a koronát! Mert mint gyalázatos csalók sem szeméremből, sem az istentől való félelemből nem állottak meg szegni esküvel pecsételt szerződésüket."⁵³²

A nagyváradi béke óta megromlott a viszony János és a szultán között, különösen, hogy Ferdinánd beárulta vetélytársát. De Szulejmán még ilyen előzmények után sem gondolt arra, hogy Magyarországot közvetlenül birtokába vegye. Ez annál meglepőbb, mert a szultán maga sem volt elégedett Szapolyai erélytelen kormányzásával, legalábbis erről tanuskodik hivatalos történetírója, Dsclálzáde Musztafa: "János király az ország megtartásában és védelmezésében gyöngé volt; valahányszor megtámadta az ellenség, ő az ország más részébe rejtőzött el előle."⁵³³

Szulejmán szultán 1538 tavaszán megindult a Duna felé; nem tudhatták, hogy a hadjárat Magyarország vagy Moldva ellen irányul-e. Fráter György megerősítette a Havasalföld és Moldva

felől nyíló szorosokat, s hozzálátott megfelelő hadsereg felállításához.⁵³⁴ A barát 1538. augusztus 16-án -- a nagyváradi szerződés értelmében -- értesítette Ferdinándot, hogy a szultán előbb Moldvába vonul, de az a szándéka, hogy onnan Erdélybe is betör és egész Magyarországot elfoglalja. "A támadásnak az az oka, hogy János király a szultán tudta nélkül Ferdinánddal egyezséget kötött."⁵³⁵ Fráter György arra kérte Ferdinándot, hogy kellő időben gondoskodjék megfelelő segítségről, "nehogy Magyarország még ezen a nyáron török uralom alá kerüljön."⁵³⁶

A török hadjárat azzal ért véget, hogy a havasalföldi vajda meghódolt, Petru Rares moldvai vajda Erdélybe menekült, a szultán pedig bevonult Suceavába, az addig tuszként Isztambulban tartott Stefan Lacustát most kinevezte vajdának, majd szeptember 22-én sietve vissza is indította hadait.⁵³⁷ Fráter Györgynek már most meg kellett tanulnia, hogy V.Károly császár és Ferdinánd király szerződéssel biztosított segítségére még a legkedvezőbb nemzetközi helyzetben sem lehet bizton számítani.⁵³⁸ A Portáról tudomására adták Szapolyainak, hogy ezuttal megmenekül a "büntetéstől", mégis jó lesz, ha a szultán haragját megengeszteli. A Kolozsvárra összehívott rendek elhatározták, hogy 300 000 forintot küldenek a szultánnak.⁵³⁹

A törökelles liga -- a császár, a pápa és Velence -- flottája 1538. szeptember 27-én Prevezánál, Leucas szigetétől északra ütközött meg Chaireddin Barbaroseza jóval kisebb hajórajával. A csata eredménye az egymással civódó admirálisok féltékenysége miatt a Liga veresége lett. Andrea Doria legnagyobb sikere az volt, hogy október végén bevette a Kotori-öbölben Castelnouvót, de nem sokáig tudta tartani, mert Chaireddin 1539 augusztusában visszafoglalta. Ezután Velence kilépett a "Szent Szövetségből" és a békeülést kereste a portával.

A Velencével folytatott három éves háború következtében meghódolt a szultánnak Castelnovo, a cattaroi öböl kulcsa Dalmáciában, valamint Nadin, továbbá a jamai szigetek nagy része, Aegina és még husz kisebb-nagyobb sziget, ezek között Naxos, Paros stb. Hosszas tárgyalások után a béke 1540 októberében jött létre, melyben a Signoria a törökök által megszállt apró szigetek és kisebb várak átengedésén kívül még 300 000 arany hadisarc megfizetését is kénytelen volt vállalni.⁵⁴⁰

Budavár török kézre kerülése

Ferdinándnak része volt abban az összeesküvésben is, amely Majlád István és Balassa Imre erdélyi vajdák vezetése alatt Erdélyben robbant ki.⁵⁴¹ Az erdélyi rendi mozgalom az 1532. évi királytalan országgyűlések rendi tanácskozásainak azt az elképzelését akarta megvalósítani, hogy olyan uralkodónak hódoljanak, aki meg tudja védeni őket a török ellen. Szapolyai Erdélybe indulása után a vajdák a Habsburgok felé fordultak és a királyi Magyarországon élő barátaik segítségével felvették a kapcsolatot a bécsi udvarral. Ferdinándnak azonban a váradi szerződés miatt nem volt bátorsága a Szapolyai elleni fellépéshez.⁵⁴²

Szapolyai János, aki feleségül vette a lengyel király leányát, Izabellát, fia meggyűlése és az erdélyi összeesküvés összeomlása után 1540. július 22-én hamarosan meghalt. A haldokló király csecsemő fiát, János Zsigmondot, Fráter Györgyre bízta.⁵⁴³ János király halála után -- a váradi egyezmény értelmében -- egész Magyarországnak Ferdinánd uralma alá kellett volna kerülnie. Ferdinánd úgy vélte, hogy vetélytársa halálával elérkezett az idő a váradi szerződés végrehajtására.⁵⁴⁴

Frangepán Ferenc, továbbá Perényi Péter és főurai társaik a váradi szerződés végrehajtásának feltételül azt szabták meg, hogy V. Károly császár azonnal adjon segítséget. "... néhai urunk /János király -- Sz.I. / világosan látta -- írják a császárhoz --, milyen veszedelem fenyegeti a török felől az országot, s látta azt is, hogy annak maga ellenállni éppen úgy nem képes, mint senki egyedül a keresztény fejedelmek közül, kivéve mégis császári felségedet."⁵⁴⁵ "Ha azonban felséged mindezekből semmit sem volna hajlandó tenni -- írják a Ferdinándhoz átpártolt magyar főurak a császárhoz --, az Isten szerelmére kérjük, ne kívánja veszedelmünket, hanem parancsolja meg fivérének; járuljon hozzá, hogy az országnak az a része, amely birtokában van, a királyság testével egyesülhessen..."⁵⁴⁶

Ez a levél nemcsak olyan szempontból figyelemreméltó, hogy mielőbbi cselekvést sürget a császártól, hanem azért is, mert felködlik benne a kétség, hogy a császár és fivére megint nem fog semmit sem tenni.⁵⁴⁷

Fráter György, Petrovics Péter, Verbóczi István, Török Bálint azért akarták elhalasztani a váradi szerződés végrehajtását, mert nem láttak reményt arra, hogy Szulejmán biztosan várható támadását a Habsburgok segítségével kivédhetik.⁵⁴⁸ A rákosi mezőn összegyűlt János-párti rendek a status quo fenntartása mellett az elhunyt király kéthónapos fiát, János Zsigmondot királlyá választották.⁵⁴⁹ Werbóczi István vezetésével követség indult Isztambulba, hogy a szultán hozzájárulását kieszközölje a csecsemő királlyá választásához.⁵⁵⁰ A szultán elismerte a csecsemő királyt; mindaz, amit Magyarországon szabályja jogán bír és addig Jánosnak engedett, azután János fiáé legyen és hűbéradó, harács szolgáltatása fejében biztosította védelméről.⁵⁵¹

A királyválasztás ténye ellenkezett a váradi egyezménnyel, s a Magyarország területi egységének helyreállítására irányuló törekvésekkel is.⁵⁵² Az ország területi egységének helyreállítása most már csak újabb tárgyalások útján történhetett. Ennek lehetőségét Fráter György nem zárta ki, mert bár János Zsigmondot királlyá választatta, de nem koronáztatta meg.

Ferdinánd azonban eleinte több eredményt várt a fegyveres összecsapástól, mind a diplomáciai tárgyalásoktól. Ezt kívánták tőle tanácsosai, Thurzó Elek királyi helytartó, Nádasdy Tamás, Batthyány Ferenc, Serédy Gáspár is, akik legközelebbi hadicélnak Budavár elfoglalását tartották.⁵⁵³ Ezek az urak botorul azt hitték, hogy a Porta is előnyösebb feltételek mellett egyezik ki Ferdinánddal, ha Budavár az ő birtokába kerül.⁵⁵⁴

De Ferdinándnak számbajöhető hadsereg felszereléséhez nem volt elegendő pénze, s nem várhatott támogatást császári bátyjától sem, akinek a viszonya I. Ferenc királlyal 1540 júniusában annyira megromlott, hogy a franciák támadásával komolyan kellett számolnia.⁵⁵⁵

Ferdinánd 1540 októberében az öreg, köszvényes tiroliai Leonhard Fels vezérlete alatt jelentéktelen sereget indított Buda megszerzésére.⁵⁵⁶ Bár Fels hadivállalata Visegrád, Vác, Székesfehérvár és Tata elfoglalásával csaknem teljesen megsemmisítette az ellenpárt befolyását a Dunántúlon, de Budavárát nem tudta bevenni.⁵⁵⁷ A Fuggerek egyik ügynöke joggal írta: "Hogy mi ilyen kis csapattal Budát erőszakkal és rohammal elfoglalhas-

suk, nem hiszem. A nap rövid, az éjszaka hosszú és hideg, ami sokat fog ártani nekünk a háboruban."⁵⁵⁸ Az idő apró csatározásokkal és a környék fosztogatásával telt el, miközben a fegyelem teljesen meglazult a zsoldosseregben. A magyarok és a németek közötti véres összetűzések napirenden voltak. Fráter György szilárd kézzel irányította Buda védelmét.⁵⁵⁹ Fels kénytelen volt november derekán a vár ostromát félbeszakítani; belátta, hogy "nem neki való az dolog".⁵⁶⁰ Pest várát viszont elfoglalták és benne őrséget is hagytak.

Laszki Jeromos a Portán Ferdinánd nevében arra kérte Szulejmánt, hogy járuljon hozzá a váradi szerződés végrehajtásához.⁵⁶¹ Mikor a szultán értesült a Buda körül lefolyt eseményekről, haragjában elfogatta Ferdinánd portai követét és kíséreléssel együtt halálra ítélte. Laszki nagynehezen kegyelmet nyert ugyan, de szabadságát csak a következő nyáron szerezte vissza.⁵⁶² Szulejmán tudtára adta a Buda ostromára készült "bécsi" királynak, hogy Magyarország az övé és annak trónját János király fiának adta; elhatározta, hogy védencének segítséget fog nyújtani.⁵⁶³ Elsősorban azért, mert attól tartott, hogy az egyenetlenkedő János Zsigmond-párt erőtlensége folytán Buda előbb-utóbb Ferdinánd kezére kerül.⁵⁶⁴

A francia király is új háborúra ösztönözte a szultánt, aki még 1540 telén elhatározta, hogy a jövő évben teljes erejével megindul Magyarországra.⁵⁶⁵ Az Izabellával való tárgyalások meghiúsulása után Ferdinándnak be kellett látnia, hogy Magyarország birtokbavételét számára csak egy győzelmes hadjárat biztosíthatja.⁵⁶⁶ De a bécsi pápai nuncius 1541. február 11-én kelt levelében azt jelentette, hogy Ferdinándnak nem lesz ereje ellenállni a töröknek. "Mindene el lévén zálogosítva, seregét szaporítani nem tudja. A többi keresztény fejedelem pedig nem segíti, sőt saját katonái is cserbenhagyják."⁵⁶⁷

A cseh rendek megtagadtak minden segítséget, a kilátásba helyezett morva csapatok pedig csak augusztusban vonultak fel. Az örökös tartományok csakély pénzbeli hozzájárulással váltották meg részvételüket a hadjáratban. A német birodalmi gyűlés csak április 5-én nyílt meg Regensburgban, de ezuttal is előbb a hitújítás kérdéseit vitatták. A protestánsok csak abban az esetben voltak hajlandók segítséget nyújtani, ha biztosítják

őket vallásukban. Csak júniusban kerül sor a török-segély ügyére, amikor az oszmán seregek már megindultak Magyarországra. V. Károly császár bosszusan távozott a német birodalomból, hogy Algir ellen vezessen hadjáratot a "hitetlenek" ellen.⁵⁶⁸

A Regensburgban megjelenő magyar követek, Nádasdy Tamás és Frangepán Ferenc felhívták a német birodalmi rendeket, hogy mentse meg a török dühétől Németországot -- Magyarországon. De a gyors segély ez alkalommal is elmaradt. V. Károly császár, a helyett, hogy öccsével, Ferdinánddal együtt Magyarországon kereste volna a törökök ellen a harci babérokat, Algirba ment őket felkeresni.⁵⁶⁹

Ferdinánd a 60 éves Wilhelm von Roggendorft nevezte ki az augsburgi bankároktól és egy-két főpaptól kölcsönvett pénzen nagy ügyvel-bajjal összeszedett 25 000 főnyi sereg fővezérévé, aki 1541 májusában újból megkezdte Buda ostromát.⁵⁷⁰ Fráter György egyedül a török felmentő seregbe helyezte reményét. A török had, mely 1540 decemberében Buda felmentésére indult, Kalocsa vidékén telelt. Mihelyt azonban az időjárás lehetővé tette, 1541 márciusában már hozzálátott, hogy Pest várát visszafoglalja. Pest német őrsége azonban visszaverte a törököket.⁵⁷¹

A legutóbbi ostromban megrongálódott budai vár őrsége csak mintegy 2200 katonából állott, de a polgárok is résztvettek a védelemben. Izabella királyné annyira félt az ostromtól, hogy a várat felajánlotta Ferdinándnak.⁵⁷² De Fráter György a királynét őrizet alá helyezte, maga is ott harcolt a bástyákon és bátran visszaverte a rohamokat. A budai polgárok kísérlete is kudarcba fulladt, hogy éjszaka beeresszék az ostromlókat.⁵⁷³

A barát megvédte a várat mindaddig, míg a segítségül hívott török had meg nem érkezett. A közeledő szultán elől a királyi sereg augusztus 21-én határozta el magát a visszavonulásra, midőn utját a budai oldalon már elállta az ellenség. Roggendorf seregét a pesti oldalra akarta hajóhídon átszállítani. A török és a várbeliek megrohanták a tábornok felkoncolták a budai parton maradtakat. Pest német őrsége is elmenekült. Maga Roggendorf súlyos sebesülésében néhány nap múlva meghalt.⁵⁷⁴

Szulejmán augusztus 26-án érkezett Budára és seregével a vártól északra, Óbudánál helyezkedett el. A szultán a magyar

urakat táborába rendelte azzal, hogy a kis János Zsigmondot óhajtja látni. Estére, mikor a csecsemőt szövétnek fényénél visszavitték anyjához, a magyar őrség helyett janicsárok álltak az őrhelyeken, s az utcák tele voltak fegyveres török katonákkal. 1541. augusztus 29-én -- tizenöt esztendővel a mohácsi csata után -- a budai várba, a magyar királyok székhelyére, az ország központjába beült a török.⁵⁷⁵

S amikor pár nap múlva, szeptember 2-án a pénteki mohamedán istentiszteleten a budai Nagyboldogasszony-templomban maga a szultán is megjelent és a kalifa nevét is imába foglalták, ez azt jelentette, hogy az iszlám szent törvényei szerint a város nem lehet többé a "hitetleneké"; az ősi várat csak vérrel lehet visszafoglalni a töröktől. Buda az óriási oszmán birodalom háttárerődítményévé vált.⁵⁷⁶ Birtoklásának fontosságát jól kifejezi egy kortárs török történetíró Szulejmánnak tulajdonított mondata: "Buda vára a miénk, a magyar nemzet pedig Budához tartozik."⁵⁷⁷

Budavár elfoglalása után a szultán Izabellát, Fráter Györgyöt, a királyfit és Petrović Pétert az összes podgyással 4000 török lovas kíséretében Budáról elszállíttatta, ahol Szulejmán pasa maradt helytartónak. A szultán kimondta akaratát: Budavár s a Duna melletti vidék a Tiszáig török tartomány legyen.⁵⁷⁸ Ezzel megmutatta, hogy csak addig elégszik meg a hűbérurassággal, amíg érdekei mást nem irnak elő. Buda elfoglalásával három részre szakadt az ország. Szapolyai hűbéres fejedelemségét a nyílt török uralom váltotta fel. János király fia -- hűbéradó ellenében -- megkapta Erdélyt és a keleti részeket mint török védnökséget. Az északnyugati peremvidék a Habsburgok kezén maradt, töredék volta ellenére is külön országgént. A keleti és nyugati területek közé ékelődött be a török hatalom; az ország közepe -- szerb változatban -- közvetlen megszállás alá került.⁵⁷⁹

Az országegység széttört és többé nem létezett önmagával szabadon rendelkező független államhatalom sem. A nemzetközi erőviszonyok olyan helyzetet teremtettek, amely a régi Magyarország széttöréséhez és részeinek függésbe jutásához vezetett. Mind a Habsburg, mind pedig a szulejmáni törekvés számára létkérdés volt az ország birtoklása. "Ezt az ellentétet az ország felosztásával próbálták feloldani."⁵⁸⁰ Az országegység megszűnését és Budavár elvesztését azért tekinthetjük végzetesnek,

mert a területi egyesítés kérdése most már kivihetetlennek látszott. Ha az egységesítésben megegyeztek, eltértek a vélemények a kivitel módjaiban. A nyugati királyság és Erdély egyesítésére a XVI. században nyugatról keletre, a XVII. század első felében keletről történtek kísérletek. Ezáltal alkalmat nyújtottak a török hatalomnak a további terjeszkedésre.⁵⁸¹

Buda elfoglalásához az utat Mohácstól 1541-ig Európa nagyhatalmai és a magyar feudális anarchia egyengették. Franciaország és a többi nagyhatalom a törökben olyan eszközt keresett és talált, melyet felhasználhatott a Habsburgok ellen saját érdekei érvényesítésére.⁵⁸²

Szapolyai udvara abban az illúzióban ringatta magát, hogy a törökbarát politika tartóztathatja fel a törököt és védelmezheti meg az ország önállóságát. Így legalizálni tudta a török "szövetségesek" állandó magyarországi jelenlétét, hogy a szultán Szapolyai ellenfelét bünteti meg Bécs ostromával, nem pedig a saját útját járja. Fráter György is azt remélte 1541 előtt, hogy János király a török segítségével képes lesz az egész országot egyesíteni saját uralma alatt.⁵⁸³

Buda elvesztése, a magyar állam központjának megsemmisítése és az országegység három részre törése Szapolyai törökbarát politikájának teljes csődjét leplezte le. Miután a meghalt kollaboráns, János király után nem volt biztosítva a hasonlóan megbízható utód a csecsemő János Zsigmond személyében, azonnal bekövetkezett a Buda elfoglalásával bevezetett tényleges megszállás.⁵⁸⁴ Fráter György, aki 1541-ig még bizott abban, hogy sikerült távoltartani a törököt az országtól, csak azért nem adta át a várat Ferdinándnak, mert tudta, hogy ezzel a lépésével a török azonnali beavatkozását váltotta volna ki. S eddig mindig az történt, hogy a szultán serege jött, pusztított és rombolt, de azután megint kivonult az országból. A barát is félt minden olyan hadjáratától, amit a szultán vezetett. Ezért hívta be előre a belgrádi, boszniai és klissai pasákat, hogy ezzel talán feleslegessé tudják tenni a szultán jövetelét. Azzal nem számolt, hogy Szulejmán ezuttal berendezkedik Budán.⁵⁸⁵

Buda elvesztése Fráter Györgyöt mélyen megrendítette. "Gyötör bennünket a fájdalom-- írja 1542. május 29-én a lundi érszekhez --, hogy ebben az igaz ügyben olyan aljas gyanut táplál-

nak ellenünk, s hogy nagy keserűségünkre sokan bennünket okoznak mindazért, ami történt."⁵⁸⁶ Buda elvesztésének terhét egész életén át hordozta. "Eddig nem tévedtem cselekedeteimben -- írja --, csak akkor, mikor a török kezébe adtam Budát". De mindjárt azt is hozzátette: "... ennek nem én voltam egyedül az oka."⁵⁸⁷

A hibát valóban nem csupán a barát 1541. évi politikájában kell keresnünk, hanem a János király által 1528 óta folytatott törökbarát politikában. Szapolyai számára a török előtt való hódolást az a remény indokolta, hogy a szultán pártfogó védőszárnya alatt visszanyeri az ország az annyira áhított békét és területi integritását.⁵⁸⁸ Fráter Györgynek -- éppugy mint Brodarics Istvánnak vagy Frangepán Ferenc kalocsai érseknek -- az volt a meggyőződése, hogy "... ezek /a törökök -- Sz. I./ a barátaink és szomszédaink nem nyugszanak, amíg el nem üzik a németeket az országból, még ha a németek az egész országból kiszorítanak is Jánost."⁵⁸⁹ A János-párt nem vette észre, hogy nem Szapolyai használja fel a szultánt a belső háborúban, hanem a szultán huz hasznát a pártküzdelemből a behatolás előkészítéséhez.⁵⁹⁰

Szapolyai János, majd fia, János Zsigmond királyságának elismerése arra mutat, hogy a török egyelőre megelégedett volna a Szerémséggel és a Magyarország fölötti védnökséggel. A török -- Frangepán Ferenc kalocsai érsek 1531. március 20-án kelt levele szerint -- azt ígérte, hogy "ha a magyarok mindnyájan alávetik magukat Jánosnak, vagy másnak, ki a porta kegyeit bírja, az országot örök időkre megkiméli támadásaitól."⁵⁹¹ De a Porta kényétől-kezdvetől függött, hogy a laza külpolitikai függést mikor változtatja át teljes beolvasztássá. A szultán már a váradi béke /1538/ óta bizalmatlan volt János pártjával szemben. Szulejmán korábbi koncepciójának megváltoztatására döntően Ferdinándnak meg-megújuló támadásai kényszerítették. Attól tartott ugyanis, hogy Budát előbb-utóbb Ferdinánd szerzi meg.⁵⁹²

Verancsics Antaltól tudjuk, hogyan magyarázták a pasák a félrevezetett magyar urak előtt a szultán elhatározását. A közelmúlt eseményei bizonyosságot szolgáltatottak arról, hogy János Zsigmond egyenetlenkedő pártja nem tudja az országot megtartani. A szultán pedig most már öreg és egyéb gondjai is vannak, úgy

hogy oly nagy távolságból nem jöhet be minduntalan Buda védelmezésére. Ha pedig a németek valamiképp elfoglalják a budai várat, akkor a szultán a régebbi hódításokat is könnyen elveszítheti. Elég, ha Budát foglalja el, amit azonban meg kellett tennie, ha uralmát kockáztatni nem akarja.⁵⁹³

Lehetséges, hogy a török a távolság miatt eddig valóban nem akarta Budát elfoglalni. Fráter György János király halála után nem egyszer figyelmeztette Ferdinándot arra a súlyos veszedelemre, melyet a status quo megváltoztatására irányuló kísérletei felidézhetnek.⁵⁹⁴ A barát a pápát is kérte, igyekezzék Ferdinándot rábírni, hogy hagyjon fel az ország birtoklására irányuló törekvéseivel, melyek a törököt csak ingerlik, s az országra pusztulást hoznak.⁵⁹⁵ Leonhard Fels és Wilhelm von Roggendorf szerencsétlen hadjárata azonban 1540/41-ben mintegy kihívta Szulejmánt, hogy mindenkorra gátat vessen a németek törekvéseinek.⁵⁹⁶

A szultán úgy vélte, hogy a Habsburgok rövidesen talán Belgrádot követelik, ha Budát megszerzik.⁵⁹⁷ Magyarország megszállására nem az oszmán birodalom növelésének szándéka készítette Szulejmánt, hanem az adott nemzetközi erőviszonyok, a stratégiai egyensúly felborulása. A török veszélynek ebből "az önmagába visszatérő végzetes görbéjéből" csak akkor lehetett volna kikerülni, ha V. Károly császár valóban akar és tud olyan segítséget nyújtani, amely elegendő Magyarország hathatós védelmére.⁵⁹⁸

De ugyanakkor felelős az országegység széttöréséért az egész magyarországi uralkodó osztály is, amely feudális anarchiába süllyesztette az országot és megbénította az ellenállás erőit. Az ország feldarabolásának a jobbágygyűlöletől elvakult nemesi politika volt az egyik alapvető oka.⁵⁹⁹ "... az urak meg mind ráültek a magok vagyonára -- írja Oláh Miklós 1530-ban VII. Kelemen pápához --, s nem akarózott enyhíteniök saját anyagi eszközeikkel az ország nyomoruságán."⁶⁰⁰

Rövidítések jegyzéke

AF	= Alte Feldakten /Österr. Kriegsarchiv, Wien/
HHStA	= Haus-, Hof- und Staatsarchiv /Wien/
HK	= Hadtörténelmi Közlemények /Budapest, 1888-1944; 1954-/
HKA	= Hofkammerarchiv /Wien/
HL	= Hadtörténelmi Levéltár /Budapest/
KrA	= Österr. Kriegsarchiv /Wien/
MOE	= Magyar Országgyűlési Emlékek. Monumenta comititalia regni Hungariae, 1526-1606. Szerk. /az I-X. kötetet/ Fraknói Vilmos és /a IX-XII. kötetet/ Károlyi Árpád /I-XII. Budapest, 1874-1917/
OL	= Országos Levéltár /Budapest/
Sz	= Századok. A Magyar Történelmi Társulat folyóirata /Budapest, 1867-/
TSz	= Történelmi Szemle. A MTA Történettudományi Intéze- tének Értesítője /Budapest, 1958-/
TT	= Történelmi Tár /MTA Budapest, 1878-1911/
U	= Ungarn, Haus-, Hof- und Staatsarchiv /Wien/
VSz	= Vasi Szemle /Szombathely, 1934-1939, 1958-/

Jegyzetek

1. Elekes Lajos: Essai de centralisation de l'État hongrois dans la seconde moitié du XVe siècle. Études historiques. I. Bp., 1960. ; Elekes Lajos - Lederer Emma - Székely György: Magyarország története. I. Az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp., 1961. 368.
2. Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975. 72. ; Rázsó Gyula ism.: Szakály Ferenc: A mohácsi csata. HK 1976. 1. sz. 163. ; Perjés Géza: A mohácsi csata /1526. augusztus 29./ HK 1976. 3. sz. 427-469. ; Mohács emlékezete. Magyar Helikon. Bp., 1976.
3. Decsy Sámuel: Osmanografia. I. Bécs, 1788. 242. ; Gyalókey Jenő: A mohácsi csata. Mohácsi Emlékkönyv. Bp., 1926. 193-277. ; Bende Lajos: A mohácsi csata. HK 1966. 3. sz. 143-144. ; Rázsó Gyula: Buda, Bécs és Velence: az európai-török viszony katonai és politikai problémái /1521-1532/. HK 1973. 4.sz. 670.
4. Varga János ./szerk./: Vita a feudáliskori magyar történelem periodizációjáról. Értekezések a történeti tudományok köréből. 45.sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968. 96., 106. ; Benczédi László: A feudáliskori magyar történelem periodizációs kérdései a magyar történetírásban c. referátum. Sz 1967. 1-2.sz. 161-162.
5. Magyarország gazdasági hanyatlására lásd többek között: Die wirtschaftliche Auswirkungen der Türkenkriege. Hrsq. von O. Pickl. Graz, 1971. c. tanulmánykötet több tanulmányát, különösen Kubinyi András: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541. c. munkáját /201-220./
6. A XV. század végén a Kárpát-medence össznépsége négy millió felett volt, s ebben a magyar etnikum jelentette a túlnyomó többséget. A XV. század második felétől egyre súlyosabbá váló török elleni küzdelemben a Kárpát-medence össznépsége nem gyarapodott, hanem a török kiűzése után is négy-öt millióra tehető. Elpusztult tehát 200 év természetes szaporulata, ezen

belül a magyarság pusztulása jóval nagyobb volt, mert a Kárpát-medencén belül aránya 40-45 százalékra csökkent. Lásd Bakács István: A török hódoltság korának népessége. Kovacsics József /szerk./: Magyarország történeti demográfiája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1963. 115-143. ; Kováts Zoltán: A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig. II. Különlenyomat a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből. Szeged, 1972. 18.

- 7 Szekfü Gyula azt írja, hogy "a török... tette tönkre három-százéves háborúival a magyar állam és nemzet egyenes fejlődési vonalát". Lásd Hóman Bálint - Szekfü Gyula: Magyar történet. 7. kiadás, III. Bp., 1943. 584.: pach Zsigmond Pál: A magyar történettudomány 25 éve. Csatári Dániel /szerk./: A magyar és a román történettudomány negyedszázados fejlődése. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974. 21.
- 8 pach Zsigmond Pál: Nyugat-Európai és magyarországi agrárfejlődés a XV-XVII. században. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1963. 171-172. ; Uő.: Die ungarische Agrarentwicklung im 16. und 17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklung. Bp., 1964.; A közép- és kelet-európai parasztság utjára a XVI. és XVIII. század között: Topolski, J.: A nagybirtok gazdaságának refeudalizálódása Közép- és Kelet-Európában /XVI-XVIII.sz./, Világtörténet. 20. sz. 1970. 32-46. ; Varga János: Jobbágyrend-szer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969. 525-584. ; Berend T. Iván - Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1976. 17-26. ; Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban 1600-1650. Értekezések a történeti tudományok köréből. 80. sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976.
- 9 pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi utvonalak XV-XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Sz 1968. 5-6.sz. 867, 888. ; Uő.: Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI-XVII. században. MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 1971. 2-3. sz. 249-271.

- 10 Engels: A mark. Lásd Engels: A német parasztháború. Szikra, Bp., 1949. 166-169. ; Marx - Engels: Válogatott levelek. Szikra, Bp., 1950. 421-423. ; Pach Zsigmond Pál: A kelet-európai "Gutswirtschaft" problematikájához: robotmunka és bérmunka a földesuri majorságokon a XVI-XVII. századi Magyarországon. Agrártörténeti Szemle, 1971. 1-2. sz. 1-20.
- 11 Szabó István: Az örökös röghözkötöttség rendszere. Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp., 1948. 65-169. ; Maksay Ferenc: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. 7.sz. Bp., 1958. 17-38. ; Sinkovics István: Le "servage héréditaire" en Hongrie aux 16-17. siècle c. tanulmánya /La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie 1450-1650. Studia Historica. 53.sz. Bp., 1963.
- 12 Pach Zsigmond Pál: i.m. Sz 1968. 5-6. sz. 867., 888. ; Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Magyar História. Gondolat, Bp., 1976. 276.
- 13 Rázsó Gyula: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély /1393-1437/. HK 1973. 3.sz. 582.
- 14 Acsády Ignác: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. HK 1888. 64-85., 246-267. ; Szendrei János: Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században. HK 1888. 86-103., 416-430., 617-631. ; Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenötéves háború kezdetéig /1541-1593/. Bp., 1911. ; Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Bp., 1908.: Uő.: Rajzok a török világból. I-III. Bp., 1915-1917. stb.
- 15 Vö. Benda Kálmán /szerk./: Takáts Sándor: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI-XVII. századból. Gondolat Kiadó, Bp., 1961. Bevezetés, XIII.
- 16 Vö. Elekcs Lajos: A magyar nép szövetségesei és ellenségei a török hódítókkal vívott harcban. Magyar Történész Kongresszus 1953 jun. 6-13. Akadémiai Kiadó, Bp., 1954. 16-18.

- 17 Lederer Emma: A magyar polgári történetírás rövid története. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1969. 80-82. ; Klaniczay Tibor /szerk./: Végvári vitézek - szegénylegények. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1951. 4.
- 18 Jászay Pál 131 éves, ma már elavult szemléletű monográfiája /A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után, Pest, 1846./ ; Az elmúlt években két nagyobb lélekzetű tanulmány foglalkozott az 1526 után kialakult helyzettel: Nemeskürthy István: Ez történt Mohács után. Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről 1526-1541. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1966.: Perjés Géza: Az országot szélére vetett ország. Kortárs, 1971. 11., 12 és 1972. 1.sz. A szerző - Szücs Jenő megállapítása szerint -- "egy válságos s igazában még mindig nem teljesen megértett történeti kornak, a Mohács után kialakult történeti szituáció megértését keresi". /Nép és nemzet a középkor végén. Nemzet és történelem. Gondolat, Bp., 1974. 560./; Vö. Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Sorsdöntő történelmi napok 2. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975. 137.
- 19 A Mohács utáni eseményekre lásd Jászay Pál: i. m. Pest, 1846.; Szmolka, St.: Ferdinand I. Bemühungen um die Krone von Ungarn. Archiv für österreichische Geschichtsquellen, 57.; Szalay László: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1859. ; Thury József: Török történetírók. I. Bp., 1893. Kemálpasazáde: Mohács-náme. ; A török történetírókat nem részesíthetjük a keresztény írókkal egyenlő kutatókritikai kezelésben. Lásd Szekfü Gyula: A hódoltságkorabeli török történetírók. Történeti Szemle, 1916. 449-479. ; Káldy-Nagy Gyula: A török hódoltság elbeszélő és okleveles kutatóiról. Sz. 1972. 3. sz. 647-653.
- 20 Thury József: Sz 1892. 566. ; Ortvay Tivadar: Mária II. Lajos magyar király neje /1505-1558/. Magyar Történeti Életrajzok. Bp., 1914. 187., 198. ; Kujáni Gábor: Brodarics István levelezése 1508-1538. TT 1908. 263. Brodarics István VII. Kelemen pápához. Pozsony, 1526. okt. 4.: Mohács emlékezete. Magyar Helikon, Bp. 1976. 151.

- 21 HHStA U 1526. Fasc. 2. Fol. 29-30. Copia Literarum Domini Volphongi Custodis et Canonici Posoniensis. Pozsony, 1526. szept. 7/8. ; Gévay, A.: Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte von Ungarn im letzten Drittel des Jahres 1526. Wien, 1845. 14. ; Szerémi György: Magyarország romlásáról. Magyar Helikon, Bp., 1961. 104-105. ; Jászay Pál: i. m. Pest, 1846. 3-5. ; Ortway Tivadar: i. m. Bp., 1914. 190. s. köv.
- 22 Szalay László: Magyarország története. IV. Lipcse, 1854. 11.; Acsády Ignác: Magyarország három részre osztásának története 1526-1608. Szilágyi Sándor /szerk./: A magyar nemzet története. V. Bp., 1897. 170.
- 23 Gévay, A.: i. m. Wien, 1845., 27. ; Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 252-255. ; Jászay Pál: i. m. Pest, 1846. 15. ; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 4.
- 24 Szakály Ferenc: i. m. Bp., 1975. 37.
- 25 Bunyitay Vince - Rapaics Rajmund - Karácsonyi János: Egyháztörténelmi emlékek. III. /1535-1541/. Bp., 1906. 278. ; Acta Tomiciana, VIII. 226. Brodarics István levele Tomicius Péterhez. Pozsony, 1526. okt. 2. ; Gévay, A.: Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oesterreich, Ungarn, und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert. I. Wien, 1840. ; Verancsics Antal: Összes munkái. II. Kiadta Szalay László a Mon. Hung. Hist. Scriptores sorozat 2. kötetében. Pest, 1857. 24. A Verancsics munkái között fennmaradt magyar nyelvű Memoria szerzője azt írja, hogy a "Terek császár száguldókat bocsáta minden felé, kik mind Szalát, Somogyot, Vas vármegyét, Sopron vármegyét, Tolnát, Pilis vármegyét mind Budáig elégeté, dulatá. Az népet kit levágának, kit elrablának". Verancsics nyilván nem e megyék teljes felprédálását, hanem a lakosság megfélemlítését célzó portyázó hadművelet hatáskörzetét akarta érzékeltetni. Vö. ifj. Szakály Ferenc: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után /1526-1566/. Tanulmányok Tolna megye történetéből. II. Szerk.: Dr. Puskás Attila. Szekszárd, 1969. 15. ; Jászay Pál: i. m. Pest, 1846. 15-18. ; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 3-4. ; Zinkeisen, J. W.: Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. III. Gotha, 1855. 185-201.

- 26 Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943., 13. ;
V. Kovács Sándor: Magyar humanisták levelei. Gondolat Kiadó,
Bp. 1971. 612. Oláh Miklós VII. Kelemen pápához. Linz, 1530.
febr. 15.
- 27 Acta Tomiciana VIII. 224-225. Id. Ortvay Tivadar: i. m. Bp.,
1914. 187-188. "Non est aliqua spes hoc regnum stare diutius".
- 28 Jászay Pál: i. m. Pest, 1846. 25-29.; Szalay László: i. m.
IV. Lipcse, 1854. 9., 12. ; Fraknói Vilmos: A magyar ország-
gyűlések története. I. /1526-1536/. Bp., 1874., 39-40. ;
Óváry Lipót: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának
oklevélmásolatai. II. füzet. Bp., 1894. 5-6.
- 29 Gévay, A.: I. m. I. Wien, 1840. 14-15.; Jászay Pál: i. m.
Pest, 1846. 25-29. ; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854.
8-9. ; Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 9. ; A török sereg uszályát
Perányi Péter és Radics Bozicsrác vajda is "megkapdosta".
- 30 Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 9. "Csak itt-ott védekezett
a tömeg, a vezéreitől elhagyatott alsó néposztály".
- 31 Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. 2. kiad. Bp.,
1944. 208., 210. A nemességet elmarasztaló éllel emeli ki:
"Mohács után csak a jobbágyság állt itt-ott ellent, míg a
nemesség fejvesztve hagyta magára az országot".
- 32 Istvánffy Miklós: Magyarország története 1490-1606. Ford.:
Vidovich György. I. Debrecen, 1867. 157-158.
- 33 Uo.
- 34 Gyóni Mátyás: Magyarország és a magyarság a bizánci források
tükrében. Bp., 1938. 29-30. ; Székely György: A török hódítók
elleni védelem ügye a Dózsa-parasztháborútól Mohácsig. A
történettudomány kérdései, 15.sz. Bp., 1952. 33.
- 35 Verancsics Antal: i. m. II. Pest, 1857., 24. ; Istvánffy
Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 158.;
Lederer Emma /szerk./: Szöveggyűjtemény Magyarország törté-
netének tanulmányozásához. I. 1000-től 1526-ig. Tankönyvkiadó,

Bp., 1964. 390. Brodarics históriája a mohácsi vészről. ;
Brodarics Históriája a mohácsi vészről. Fordította és jegyzetekkel ellátta: Szentpéteri Imre. Bp., é. n. 67.

36 Jászay Pál: i. m. Pest, 1846. 19.

37 Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 318. Szulejmán naplói. ;
Lázár Gyula: Az ozmán uralom története. II. Bp., 1877. 21.

38 Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovics György. Debrecen, 1867. 158. ; Jászay Pál: i. m. Pest, 1846. 19.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 5. ; Dobozi Mihály egytelkes nemes, egyszerű vitéz a Fejér megyei Egyházastabajdról. Felesége neve Ilona, akinek a Külső-Szolnok megyei Farnoson volt birtokrésze. I. Ferdinánd oklevele 1527-ből és 1528-ból hitelesíti a több krónikában is kiemelt eseményt. Dobozi Mihály felemelő tette Kölcsey Ferenc költeménye révén ismert. A témát feldolgozta Kisfaludy Sándor is, megfestette Székely Bertalan.

39 Verancsics Antal: i. m. II. Pest, 1857. 24.

40 Uo. 25.

41 Ibrahim nagyvezérre lásd Zinkeisen, J. W.: I. m. III. Gotha, 1855. 70-81.

42 V. Kovács Sándor: i. m. Bp., 1971. 530-531. Werbőczy István Derencsényi Miklós Tolna megyei főispánjához. 1526. szept.23.

43 Dezséri Bachó László: Gyöngyös város a török hódoltság idejében. Gyöngyös, 1941. 3-4.

44 Verancsics Antal: i. m. II. Pest, 1857. 24.

45 Uo. 32.

46 Pray, Georgius: Epistulae procerum regni Hungariae 1490-1711. I. Pozsony, 1806. 272-274. ; Jászay Pál: i. m. Pest, 1846. 78.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 5-6. ; Fraknói Vilmos: A magyar országgyűlések története. I. /1526-1536./ Bp., 1874. 1-2.: Szederkányi Nándor: Heves vármegye története II. Eger, 1890. 2-3.

- 47 Jászay Pál: i. m. Pest, 1846. 80. ; Fraknói Vilmos: i. m. I. Bp., 1874. 2-5. ; Szederkényi Nándor: i. m. II. Eger, 1890.4.
- 48 Czimer Károly: Cserni Iván cár Szegeden. HK 1892. 657. ; Szakály Ferenc: i. m. Bp., 1975. 38.
- 49 Hornyik János: Kecskemét város története oklevéltárral. I. Kecskemét, 1861., 13. sz. oklevél.
- 50 Thury József: I. m. I. Bp., 1893. 268-269. Kemálpasazáde: Mohács - náme. : Jászay Pál: i. m. Pest, 1846. 30. A hadjáratban résztvevő Kemálpasa naplójának fordítását lásd a Szegedi Hiradó 1890. évi 43. számában.
- 51 Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 320. Szulejmán naplóí. ; Reizner János: Szeged története. IV. Oklevéltár. Szeged, é. n. 547. CCXV. "Anno 1527. /?/ ab Ottomanis copiis expugnata Buda, in triumpho hoc reversis, civitas haec in cineres red-acta...."
- 52 Thury József: I. m. I. Bp., 1893. 269. Kemálpasazáde: Mohács-náme. ; Szulejmán naplója szerint "a hadsereg bővében volt a lisztnek, buzának, árpának, takarmánynak és más élelmiszereknek". Az itt talált juhnyájakból Ibrahim nagyvezérnek 50 000, Iszkander Cselebi defterdárnak 20 000 darab jutott.
- 53 Verancsics Antal: I. m. II. Pest, 1857. 25. "Szabadkánál a község egy tábort jár vala, kit az terek igen vivának, de semmi képpen meg nem vehetik, bikivel megmaradának".
- 54 Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 267-268. Kemálpasazáde: Mohács-náme. ; Uo. 320. Szulejmán naplóí.
- 55 Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 321. Szulejmán naplóí.
- 56 Hammer, J.: Geschichte des Osmanischen Reiches. III. Pest, 1828. 64.
- 57 Thury József szerint "nagyon tévednek, akik azt hiszik, hogy Szulejmán azért takarodott ki Budából s egyszersmind az országból, mert hírére vette a kisázsiai lázadásnak." /A török hódítás kezdete Magyarországon. Sz 1893. 570./. Lásd e néze-

tet: Oberleitner, K.: Österreichs Finanzen und Kriegswesen unter Ferdinand I. vom Jahre 1522 bis 1564. Wien, 1859. 32.; Thury szerint Szulejmán csak akkor értesült a kiszászai lázadásról, amikor október 9-én átkelt a péterváradhi hidon. Lásd Szulejmán naplóját és Dielálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása c. munkáját: Thury József: i. m. I. 322. és II. 174. ; Káldy-Nagy Gyula: Szulejmán. Gondolat, Bp., 1974., 83-84.; Szakály Ferenc: i. m. Bp., 1975. 12.

58 Nemeskürty István: i. m. Bp., 1966. 17.

59 Török pál: I. Ferdinánd konstantinápolyi békétárgyalásai 1527-1547. Bp., 1930. 5.

60 HHStA Erz Kanzler Archiv, Reichstagakten, Fasc. 7. Fol. 94. "Poterat sine dubio barbari totam Hungariam intra breve tempus suae ditionis facere, si captam bis Budam oportunis praesidiis firmavissent, cuius erroris principem Turcarum vehementissime penitet..." ; Rácz Gyula: i. m. HK 1973. 4.sz. 671. ; Uő: Az 1529-es török hadjárat stratégiai problémái. HK 1976. 1. sz. 10.

61 Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 170. ; Azok az adatok, amelyek 1526-ban száz- és kétszáz ezer elhurcolt rabról szólnak, ellenőrizhetetlenek. Vő. Szabó István: A magyarság életrajza. Bp., é. n. /1941/ 84.

62 Horváth Mihály: Utyeszenich Frater György /Martinuzzi bibornok/élete. Bp., 1882. 19. ; Acsády Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd korában, 1526-64. Bp., 1888. 221.: Szakály Ferenc: A hódoltság magyar részre adózása. Kandidátusi disszertáció. Kézirat, Bp., 1976. 33-36. ; Uő.: i. m. Bp., 1975. 61.

63 Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 392., 395. ; Uő.: A török hódítás kezdete Magyarországon. Sz. 1893. 579. ; Oláh Miklós: levelezése. Közli: Ipolyi Arnold. MHH Elsőosztály: okmánytárak. XXV. Bp., 1875. 20. Ad paulum Cerebium. Linz, 1529. nov. 4. "Dicuntur arces, quas nuper amiseramus, absque praesidio a Turcis esse relictas... itaque cum Turcarum fines

longo a nobis sunt intervallo, nec facile illis conservandis, intendere tam procul possint..."

- 64 Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 69-70. ; Szalay László: János király és az európai hatalmasságok 1526-1528. Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században. Pest, 1859. 94.; Sinkovics István: A török elleni védelem fő kérdései. HK 1966. 4. sz. 774.
- 65 A török haderő akciórádiusának problémáját a XIV-VII. században Perjés Géza elemezte: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései /1356-1699/. HK 1966. 4. sz. 868. ; Uő.: Az országot szélére vetett ország. Kortárs, 1971. nov.sz. 1794.; Rázsó Gyula: i.m. HK 1973. 3. sz. 409-410.
- 66 Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 21. ; Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 14. ; Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 13. ; Az elnyomott tömegek véleményének ad hangot Szerémi György /Magyarország romlásáról. Magyar Helikon, Bp., 1961. 115./: amikor a koronázáson Mátyás koronája kezdett lecsuszni Szapolyai fején, a nép azt suttogetta: "nem érdemli, mert vérrel fertőzte meg a kezét a kereszteseken, mert hitével megcsalta őket, s Erdélyben a székelyeket".
- 67 Szalay László: János király és az európai hatalmasságok 1526-1528. Pest, 1859. 21. ; Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 262. ; Hermann Zsuzsanna: Az 1515. évi Habsburg-Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez. Értekezések a történettudományok köréből. Új sorozat, 21. sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961.
- 68 Kosáry Domokos: Magyarország és Kelet-Európa a XVI-XVII. századi nemzetközi politikában. Valóság, 1973. 9. sz. 30.
69. Robertson, W.: Geschichte der Regierung Kaiser Karls des Fünften. III. Wien, 1819. 357.: Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. 2. kiad. Bp., 1886. 86-87. ; Brandi, K.: Kaiser Karl V. I. München, 1937. 214.
- 70 Huber, A.: Die Erwerbung Siebenbürgen durch König Ferdinand I. im Jahre 1551 und Bruder Georgs Endre. Wien, 1889. 6.; Rácz:

Gyula: i. m. HK 1973. 4. sz. 671. ; Szakály Ferenc: i. m. Bp., 1975. 120.

71 Brandi K.: i. m. I. München. 1937. 214.

72 Knothe, F.: Ferdinands I. Bemühungen, die Länder der ungarischen Krone für Österreich zu erwerben. Budweis, 1876. ; Smolka, St.: Ferdinand I. Bemühungen um die Krone von Ungarn. Wien, 1879. ; Ortvay Tivadar: i. m. Bp., 1914. 236. ; Ferdinánd Csehországban nem talált különösebb ellenállásra; sikerült ellenfelével, Vilmos bajor herceggel szemben diadalmaskodni a cseh koronáért folytatott harcban. Vö. Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854., 16. ; Bauer, W.: Die Anfänge Ferdinands I. Wien - Leipzig, 1907. ; Turetschek, Chr.: Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529. bis 1532. Dissertation der Universität Wien 10. Wien, 1968.

73 Szakály Ferenc: i. m. Bp., 1975. 99.

74 Várday Pál esztergomi érsek 1527. október 6-án a budai országgyűlésen mondott beszédében kiemelte, hogy az ország védelme szempontjából, nagy hatalommal és számos országgal bíró uralkodóra van szükség, s azért óhajtották királyukul Ferdinándot. Lásd Fraknói Vilmos: A magyar országgyűlések története. I. Bp., 1874., 67.

75 HHStA U 1527. Fasc. 3. Fol. 34-37., Báthori István nádor Ferdinándhoz. Pozsony, 1527. márc. 7. ; I. Ferdinánd uralkodásáról már a múlt század első felében megjelent Bucholtz rendkívül alapos, intenzív forrástanulmányokra felépített több kötetes műve: Geschichte der Regierung Ferdinands I. Bd. I-IX. Wien, 1831-1838. /A IX. kötet okmánytár./ ; Huber, Alfonz: Ausztria története. III. Bp. 1901. 422-451. ; Hantsch, H.: Die Geschichte Österreichs. 5. Auflage, I. Graz - Wien - Köln, 1969. 233. ; Zöllner, E. - Schüssel, Th.: Das Werden Österreichs. Wien, 1964. 97-100., 113-118.

- 76 Guntram, K.: Kaiser Karl der Fünfte, Wien, 1865.: Maurenbecher, W.: Karl V. und die deutschen Protestanten 1545-1555. Wien, 1865. ; Storch L.: Geschichte Kaiser Karls V. Leipzig, 1853, Wien, 1869. ; Baumgarten, H.: Geschichte Karls V. I-III. Stuttgart, 1885-1892. ; Brandi K.: Kaiser Karl V. I. München, 1937., 13.: Rassow, P.: Das Bild Karls V. im Wandel der Jahrhunderte, Rassow, P. - Schalk, Fr.: Karl V. Der Kaiser und seine Zeit. Köln - Graz, 1960. 21.; Braudel, F.: La méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Seconde édition revue et augmentée. Tom.2. Paris, 1966. 21-23. ; Friedenthal, R.: Luther élete és kora. Gondolat, Bp., 1973. 317-320., 623. ; Otetea, A.: A reneszánsz és a reformáció. Európa nagy korszakai. Gondolat, Bp., 1974. 150-173., 161.
- 77 Pölnitz, G. F.: Anton Fugger. I. Tübingen, 1958. ; Anton Fugger kereskedelmi kapcsolatai a magyar-lengyel hatalmi szférával nem voltak hatás nélkül I. Ferdinánd és V. Károly keleti politikájára. Lásd Kellenbenz, H.: Zur Problematik der Ostpolitik Karls V. Rassow, P. - Schalk, F.: i.m. Köln - Graz, 1960. 125.; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 41., 65.
- 78 Marczali Henrik: A reformáció kora. Nagy Képes Világtörténet. VII. Bp., é. n. 220. ; Hajnal István: Az ujkor története. Bp., 1936. 38. ; Priester, E.: Kurze Geschichte Österreichs. I. Wien, 1945. 49.; Világtörténet. IV. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1963., 245., 363-364. ; Hankiss Elemér - Makkai László: Anglia az ujkor küszöbén. Európa nagy korszakai. Gondolat, Bp., 1965. 45.
- 79 Szakály Ferenc: i. m. Bp., 1975. 99.
- 80 Ortvay Tivadar: i. m. Bp., 1914., 18. ; Brandi K.: i. m. I. München, 1937. 115-117.
- 81 Így 1526-ban a közép-kelet-európai birodalmakat -- éppen a Jagelló-örökség megszerzése révén -- a Habsburgok valósították meg. Lásd Otetea, A.: i.m. Bp., 1974. 383. Makkai László: A reneszánsz és a reformáció Magyarországon.

- 82 Vö. Rázsó Gyula: i.m. HK 1973. 4. sz. 672.; Otetea, A.: i.m. Bp., 1974. 171. ; Klaniczay Tibor: A kereszties had eszméje és a Mátyás-mitosz. Különlenyomat az Irodalomtörténeti Közlemények 1975. évi 1. számából. Reneszánsz füzetek, 28. sz. Bp., 1975. 2.
- 83 Razin: A hadművészet története II. Zrinyi Kiadó, Bp., 1961. 506.
- 84 Louis Bertrand: Spanyolország története. Athenaeum, Bp., é.n. 250., Kellenbenz, H.: i. m. Köln - Graz, 1960. 120.
- 85 Mignet M.: Rivalité de Charles V. et Francois I. Paris, 1875., Brandi, K.: i. m. I. München, 1937. 15. ; Razin: i. m. II. Bp. 1961. 505-506. ; Tokody Gyula - Niederhauser Emil: Németország története. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. 87. ; Georges Duby - Robert Mandrou: A francia civilizáció ezer éve. Gondolat Kiadó, Bp., 1975. 257-263.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1. sz. 7.
- 86 Robertson, W.: i. m. III. Wien, 1819. 248. ; Kellenbenz, H.: i. m. Köln - Graz, 1960. 121.
- 87 Szakály Ferenc: i. m. Bp., 1975. 104-105. ; Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1. sz. 7.
- 88 Brandi K.: i. m. I. München, 1937. 13. ; Kosáry Domokos: i.m. Valóság, 1973. 9. sz. 28.; Török pál: A Habsburgok első sztambuli rezidense. Budapesti Szemle, 1929. szept. sz. 418.
- 89 Uebersperger, H.: Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts, I. Wien und Leipzig, 1906. 214. ; Otetea, A.: i. m. Bp., 1974. 163.
- 90 Robertson, W. : i. m. III. Wien, 1819. 309-311. ; Ranke, L.: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. II. Berlin, 1893. 251-320. ; Otetea, A.: i. m. 1974. Bp., 163.
- 91 Géay, A.: Urkunden und Aktenstücke I. Wien, 1840. Bericht Josephs von Lamberg und Nikolaus Jurischitsch's an König Ferdinand I. 86.; Szalay László: i. m. Pest, 1859. 4.; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 70.
- 92 Id. Szakály Ferenc: i. m. Bp., 1975. 104.

- 93 Robertson, W.: i. m. III. Wien, 1919. 330. ; Uebersperger H.: i. m. Wien und Leipzig, 1906. 215. . Brandi K.: i. m. I. München, 1937. 208. ; Otetea, A.: i. m. Bp., 1974. 161., 163.; Szakály Ferenc: i. m. Bp., 1975. 103.
- 94 Charriere, E.: *Négotiations de la France dans le Levant.* Paris, 1848. ; Szalay László: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században.* Pest, 1861.; Bárdossy László: *Magyar politika a mohácsi vész után.* Bp., 1943. 14-15.; Hermann Zsuzsanna: i. m. Bp., 1961.
- 95 Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 8.; Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 19. ; Török Pál: i. m. Bp., 1926. 141-193.; Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. nov. sz. 1976. ; Szulejmán szultán követséget küldött II. Lajos magyar királyhoz, mely békére szólította fel, a béke fejében azonban évi díjat kért. Az ifjú király és udvara annyira felháborodott e miatt, hogy a török követeket bebörtönöztette, majd meggondolatlanul kivégeztette.
- 96 Szalay László: i. m. Pest, 1861. 8.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1. sz. 6.
- 97 Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. nov. sz. 1976. ; Kúldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 88.
- 98 HHStA Erz. Kanzler Archiv. Reichstagakten. Fasc. 8. Vol. 523-524. Praelatorum, Baronum ceterumque Ordinum Regni Hungariae Litterae ad Status. Pozsony. 1542. nov. 30. "... nostrae autem hoc est Hungarorum vires ita debilitatae ac concisae, ut ipsae per se subsistere diutius nequaquam possint..."; Hantsch, H.: i. m. I. Graz - Wien - Köln - 1969. 230. ; Otetea, A.: i. m. Bp., 1974. 381. ; Szakály Ferenc: i. m. Bp., 1975. 90.
- 99 Elekes Lajos: *Mátyás és kora . "Művelt nép" Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Bp., 1956. 163-185. "Két császár ellen";* Rázsó Gyula: *Hunyadi Mátyás török politikája.* HK 1975. 2.sz. 305-349.
- 100 Géva, A.: *Urkunden und Aktenstücke II.* Wien, 1838. Bericht des Hieronymus von Zara und Cornelius Duplicius Schepper an

- König Ferdinand I. Wien, 27. September 1533., 31. "Respondit Aloysius Gritti, verum esse Carolum Caesarem potentem, sed cui non omnes obediunt. Exemplo esse Germaniam et Lutheranorum pervicaciam". ; Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. dec. sz. 1955. ; Otetea, A.: i. m. Bp., 1974. 170-173. Az európai egyensúly diadala.
- 101 Fiedler, J.: Relationen venetianischer Botschafter, Wien, 1870. 25. ; Brandi K.: i. m. I. München, 1937. 393-405. ; Georges Duby - Robert Mandrou: i. m. Bp., 1975. 251.
- 102 Id Otetea, A.: i. m. Bp., 1974. 152.
- 103 Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 236.
- 104 Gragger, R.: i. m. Berlin und Leipzig, 1927. 14. ; Brandi, K.: i. m. I. München, 1937. 308. ; Kellenbenz, H.: i. m. Köln - Graz, 1960. 121. ; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 141.
- 105 Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 142. ; Otetea, A.: i. m. Bp., 1974. 165.
- 106 Fueter, E.: Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492-1559. München - Berlin, 1919.; Windelband, W.: Die auswärtige politik der Grossmächte in der Neuzeit, von 1494 bis zur Gegenwart. Essen, 1942. ; Ritter, G.: Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert. Berlin, 1950.; Zeller, G.: Le principe d' équilibre dans la politique internationale avant 1789. Revue historique, 1956. 25-37. ; Otetea, A.: i. m. Bp., 1974. 171-172.
- 107 Brandi K.: i. m. I. München, 1937. 322.
- 108 Braudel, F.: i. m. Tom. 2. Paris, 1966. 172-174.; Szakály Ferenc: i. m. Bp., 1975. 96.
- 109 Szakály Ferenc: I. m. Bp., 1975. 97.
- 110 Kretschmeyer, H.: Geschichte von Venedig. I-II.Gotha, 1905-1920., II. 205-211. ; Dudan, B.: Il dominio Veneziano di Le-

vante. Bologna, 1938. 139-140., 244.; Andreas, W.: Staatskunst und Diplomatie der Venetianer im Spiegel ihrer Gesandtenberichte. Leipzig, 1943.; Kellenbenz, H.: i. m. Köln - Graz, 1960. 121. ; Rázsó Gyula: i. m. HK 1972. 4.sz. 663. ; Káldy-Nagy-Gyula: i. m. Bp., 1974. 152.

- 111 Hómann Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 146-147., 240. Annátának nevezzük valamely megüresedett egyházi javadalom, kolostor vagy püspökség egy évi jövedelmét, amelyet az állás betöltőjének személyében történt változáskor róttak le.
- 112 Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 16. Ad Paulum Gerebium. Znoyma, 1529. szept. 4.: Szakály Ferenc: i. m. Bp., 1975. 95.
- 113 Kellenbenz, H.: I. m. Köln - Graz - 1960. 118-137.; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 134-158.; Szakály Ferenc: i. m. Bp. 1975. 101.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1. sz. 7.
- 114 Fiedler J.: Relationen venetianischer Botschafter, Wien, 1870. 7. ; Robertson, W.: i. m. IV. Wien, 1819. 9-2102., 210-220. ; Tuzba, G.: Ueber den Zug Kaiser Karls V. gegen Algier, Wien, 1890 ; Braudel, F.: i. m. Tom. 2. paris, 1966. 179-180.
- 115 Robertson, W.: i.m. IV. Wien, 1819. 212. ; Ranke L.: i.m. V. Berlin, 1843. 96-97., 98-99., 372-373. ; Otetea, A.: i. m. Bp., 1974. 170-173.
- 116 Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 105-106. , Szakály Ferenc: i. m. Bp., 1975. 91.
- 117 Török Pál: i. m. Bp., 1930. 14. ; Rorario bécsi nuncius jelentette 1940-ben, hogy Németország nem szívesen látja, ha Ferdinánd meghódítja Magyarországot, félvén Ausztria tulságos gvarapodásától. Lásd Óvári Lipót: III. Pál pápa és Farnese Sándor bibornok Magyarországra vonatkozó diplomaciai levelezései /1535-1549/. MHH Első osztály. Okmánytár, XVI. Bp., 1879. XXIV.
- 118 Horváth Mihály: i.m. IV. Pest, 1871. 141. ; Otetea, A.: i. m. Bp., 1974. 172.

- 119 Fischer-Galotti: Ottoman Imperialism and German Protestantism 1521-1555. Harvard Historical Monographs. Cambridge, 1959.
- 120 Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875., 79-82. Ad Principes Imperii. "Et quamvis oratores nostri non parvis promissis acceptis a vobis redierint, effectus tamen promissorum nullus fere unquam re ipsa apparuit". ; Kupelwieser, L.: i. m. Wien, 1899. 14. ; Brandi K.: i. m. I. München, 1937. 283. ; Tu-
retscheck, Chr.: i. m. Wien, 1968. 53. ; Zöllner, E.: Ge-
schichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart.
4. Aufl. Wien, 1970. 189. ; Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 4.
sz. 673.
- 121 Ranke, L.: i. m. III. Berlin, 1840. 404.
- 122 Hantsch, H.: i. m. 5. Aufl. I. Graz - Wien - Köln, 1969. 236.
- 123 KRA AF 1576. Fasc. 11. Nr. 3. Facile quoque est considerare
et cernere, quod ex nostra parte sola natio Germanica non
possit esse satis instructa et sufficiens ad tam potentem et
solertem hostem publico praelio debellandum..." ; Ranke, L.:
i. m. III. Berlin, 1840. 403.
- 124 Otetea, A.: i. m. Bp., 1974. 171.
- 125 Acsády Ignác: I. m. Bp., 1897. 61-62.
- 126 Perjés Géza: Az országut szélére vetett ország. Gyorsuló
idő. Magvető Kiadó, Bp., 1975. 50.
- 127 KRA AF 1576. Fasc. 11. Nr. 3. "Certe ratio et nostra necessi-
tas potius suadet et postulat, ut omnibus modis pacem amplec-
tamur, et canem dormientem, in certum nostrum exitium minime
excitemus..." ; Török Pál: i. m. Bp., 1930. 33. ; Brandi K.:
i. m. I. München, 1937. 245-246. ; Rázsó Gyula: i. m. HK
1973. 4. sz. 679.
- 128 Huber, Alfonz: i. m. III. Bp., 1901. 450. ; Neck, R.:
Österreich und die Osmanen. Stand und Problem der historischen

Forschung. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv. Bd. 10. /1957. /434-468.; Makkai László: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országában. TSz. 1960. 2-3. sz. 193-223.; Arra vonatkozólag, hogy Magyarország fejlődési távlatait a Habsburg-birodalommal való kényszerű, de a kor objektív adottságaiból következő kapcsolat alapján kell vizsgálnunk, lásd Makkai László: A kései feudálizmus korának története a magyar történelem egyetemi tankönyvében és "rövid összefoglalásá"-ban. TSz. 1968. 1-2. sz. 131-132.; Szakály Ferenc: i. m. Bp., 1975. 26.

- 129 A Car Jovan Nenad-féle felkelésről szóló XVI. századi nemesi források /Zermegh János, Szerémi György, Istvánffy Miklós/ egyértelműen a mozgalom antifeudális jellegét emelik ki: Szerémi György: Magyarország romlásáról. Magyar Helikon. Bp., 1961. 116-137.; Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Magyar Helikon. Bp., 1962. 124-126.; A dualizmus korának polgári történészei a felkelés két jellemző vonásául a délszláv nemzeti és antifeudális jellegét tüntetik fel. Ezek a történetírók olymódon igyekeztek lejártni a XIX-XX. századi szerb nemzeti-ségi törekvéseket, hogy a Jovan vezette felkelést anakronisztikusan nacionalista, sőt pánszláv jellegű mozgalomnak tüntették fel. Lásd Czimer Károly: Cserni Iván czár Szegeden. HK 1892. 655., 667.; Smolka Szaniszló: "Pekete" Iván. Sz 1883. 1-31.; Ugyanakkor polgári történetíróink az egész mozgalomban közönséges rablógarázdálkodást, egy kalandor erkölcsi gátak nélküli tobzódását látták. Vö. Reizner János: Szeged története. I. Szeged, 1899. 96.; Kovács János: Szeged és népe. Szeged, 1901. 58.; A felszabadulás utáni marxista igényű értékelések közül Geréb Lászlóét, Bánkuti Imréét és Sinkovics Istvánét emeljük ki. Lásd Geréb László: A hazai osztályharcok irodalma 1525-1660. "Művelt Nép" Kiadó, Bp., 1955. 34-53. ; Bánkuti Imre: Az Alföld népének harca a török hódítók ellen a mohácsi csata után 1526-1527. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Historica II. Szeged, 1957. ; H. Balázs Éva - Makkai László /szerk/; i.m. Bp., 1962. 8-9.

- 130 Szabó István: A magyarság életrajza. Bp., é. n. /1941./ 84-85.

- 131 Szentkláray Jenő: A dunai hajóhad története. Bp., 1885. 100.; Salamon Ferenc: i. m. Bp., 1886. 356. ; Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 578.
- 132 Garleanu, S. S.: Haiducie si haiduci, Bukaresti, Editura enciclopedica romana, 1969. Ism.: Nagy Imre, Sz. 1972. 3. sz. 721-723.
- 133 Kállai Béni: A szerbek története. I. Bp., 1877. 244-247.; Niederhauser Emil: Bulgária története. Bp., 1959. 76-77.
- 134 Thim József: A szerbek története a legrégibb kortól 1848-ig. Nagybecskerek, 1892. 135., 167.; Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Bp., 1908. 113-135. ; Perényi József - Arató Endre: Jugoszlávia története. Egyetemi jegyzet. Bp., 1961. 40.; Rácz István: A hajduk a XVII. században. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica VIII. Debrecen, 1969. 9.
- 135 Éppen ezért tulságosan általánosítónak találjuk Rácz István megállapítását, hogy ti. "a balkáni hajdutípus kialakulása kizárólag a török hódítással függött össze". /i. m. Debrecen, 1969. 13./. Ennélfogva élesen elkülöníti a balkáni harcos elemeket a földesuri fennhatóság ellen küzdő magyar hajduságtól és a kozákságtól.
- 136 Geréb László: I. m. Bp., 1955. 121-122.
- 137 Szerémyi György írja: "A török területről úgy futott hozzá a sok rác, mint egy prófétához". Id. Geréb László i. m. Bp. 1955. 39.; Bethlen, Wolfgangus: Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda. Tom. I. Szeben, 1782. 72-74. "... magna Thracum manu brevi coacta". Smolka Szaniszló: i. m. Sz 1883. 5. ; Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 48.
- 138 Szentkláray Jenő: i. m. TT 1885. 506. Mária özvegy királyné Ferdinándhoz. 1527. ápr. 13. ; Smolka Szaniszló: i. m. Sz. 1883. 18. ; Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 21. ; A Fekete emberről szóló hírek még a császári udvarban is bizalmat keltettek. Lásd Török Pál: i. m. Bp., 1930. 41-42.

- 139 Geréb László: i. m. Bp., 1955. 51.
- 140 Szmolka Szaniszló: i. m. Sz 1883. 19. ; Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 20.
- 141 Id. Horváth Mihály: Magyarország történelme. IV. Pest, 1871. 29-31.
- 142 A Stefan Berislovichoz intézett kérést lásd Hurmuzaki: Documente II/3. 614. Stefan Berislovics 1527-ben még nagyobb arányu törökellenes akcióba kezdett és a Dráva és Száva között több várat visszafoglalt: Verancsics Antal: Összes munkái. II. Pest, 1857. 26.; Acta Tomiciana IX. 110. Brodarics István levele. ; Acsády Ignác: i.m. Bp., 1897. 48-50., 154. ; Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 21-22.
- 143 Szentkláray Jenő: Levelek Csernoevics Nenad /Iván Czár/ a "fekete ember" történetéhez. TT 1885. 507.
- 144 Székely György /bev.: Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből Magyar Helikon. Bp., 1962. 8.
- 145 Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 17., 19.
- 146 Czimer Károly: i. m. HK 1892. 664-665.
- 147 Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 18. Az antifeudális elképzelések -- Bánkuti szerint -- "annyira a háttérben maradtak, mondhatni csak embrionális formában voltak meg, hogy részletesebb kifejtésükre -- adatok hiányában -- nincs módunk."
- 148 Gyárfás István: A jász kunok története. III. 386. és köv.: Czimer Károly: i. m. HK 1892. 663-664.
- 149 Szerémi György: i.m. Bp., 1961. 131.
- 150 Mária királyné 1527. április 13-i levele szerint Keglevics Péter volt jajcai bán is a felkelőkkel tart; TT 1885. 507.; A szerb felkelők és Jovan kapcsolatáról: Szentkláray Jenő: i.m. Bp., 1885. 101-102.
- 151 Id. Székely György /bev.: Szerémi György: Magyarország romlásáról. Magyar Helikon, Bp., 1961. 8.

- 152 Geréb László: i. m. Bp., 1955. 34. ; Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 22.
- 153 Smolka Szaniszló: i. m. Sz 1883. 12. ; Ortvay Tivadar: i. m. Bp., 1914. 312. ; Czimer Károly: i. m. HK 1892. 660.
- 154 Szentkláray Jenő: i. m. TT 1885. 515. Ferdinánd levele Celnik Radoszlavhoz. Bécs, 1527. jun. 25.
- 155 Verancsics Antal: i. m. III. Pest, 1857. 26.
- 156 Czimer Károly: i. m. HK 1892. 666.
- 157 Székely György - Geréb László: A magyar parasztháborúk irodalma 1437-1514. Hungária Könyvkiadó. N. V. Bp., 1950. 38.-41.; Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp., 1954. ; Bálint Sándor: Szeged városa. Bp., 1959. 26-32. ; Székely György: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV-XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1961. 3-4. sz. 339.; Barta Gábor - Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben, Gondolat, Bp., 1973. 141-142.
- 158 Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 22-23.
- 159 Bánkuti szerint a külpolitikai viszonyokból és a magyarországi politikai helyzetből parancsolóan következett Jovan megtett lépése. Szerinte Jovan egészen világosan felismerte Szapolyai és a török kapcsolatát. Lásd Jovan kiáltványát: Smolka Szaniszló: i. m. Sz 1883. 22-23. Ebben a kiáltványban a "Fekete ember" Szapolyait a török szövetségésének mondja.
- 160 Révay Ferenc viszont azt állítja, hogy az ő nagyapja volt az, aki létrehozta ezt a fordulatot. Ugyancsak Révayt emliti Istvánffy Miklós is. Vö. Horváth Mihály: i. m. IV. Pest, 1871. 41.; Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 23.
- 161 Czimer Károly: i. m. HK 1892. 668-669.; Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 28.
- 162 HHStA U 1527. Fasc. 4. Fol. 46. Ferdinánd Car Jovan Nenadhoz. Brünn, 1527. ápr. 16. "...ut nulli Nobili, aut Christiano cuiquam vis aliqua per vestros inferat..."; Szentkláray Jenő: i. m. TT 1885. 518., 724-733.

- 163 Bücholtz, F. B.: Geschichte der Regierung Ferdinands I. Urkundenbuch, 266-270. ; Smolka Szaniszló: i. m. Sz 1883. 16.; Szentkláray Jenő: i. m. 1885. 106. ; Czimer Károly: i. m. HK 1892.
- 164 Szentkláray János: i. m. TT 1885. 507. Mária királyné Ferdinándhoz. 1527. ápr. 13.; Uo. 509. Ferdinánd Nenad cárhoz. 1527. ápr. 16. ; Czimer Károly: I. m. HK 1892. 670-671.; Szentkláray Jenő: i. m. TT 1885. 513-514. Ferdinánd Hoberdanaczhoz. 1527. jun. 23.
- 165 Szentkláray Jenő: i. m. 1885. 102-103. ; Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 26.
- 166 Smolka Szaniszló: i. m. Sz 1883. - 16-17. ; Karácsonyi János: Békés vármegye története. I. Gyula, 1896. 89.
- 167 Macedóniai Miklós alvajda levele Déván 1527. márc. 13-án, az erdélyi püspök levele Gyulafehérváron kelt április 12-én. Mindkettőt Lásd: Hurmuzaki XV/1. 294-295. Id. Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 24-25.
- 168 Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 25.
- 169 Czimer Károly: i. m. HK 1892. 673.; Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 24-25.
- 170 Hurmuzaki: i. m. XV/1. 295. Id. Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 25-26. Az erdélyi püspöknek 1527. ápr. 12-én Gyulafehérváron kelt levele.
- 171 Hurmuzaki: i. m. XV/1. 296-297. Perényi Péter levelei az erdélyi szászokhoz.
- 172 Hurmuzaki: i. m. XV/1. 296-297. Perényi Péter levele Beszterce város tanácsához. Szászsebes, 1527. május 8.; Veranesis Antal: i. m. II. Pest, 1857. 26.
- 173 Smolka Szaniszló: I. m. Sz 1883. 26. ; Czimer Károly: i. m. HK 1892. 678-679.; Reizner János: i. m. I. Szeged, 1899. 96.

- 174 Szentkláray Jenő: i. m. TT 1885. 512. ; Karácsonyi János: i. m. I. Gyula, 1896. 90. ; Czibak Imre győzelmének hírére nemcsak János király Budán, hanem még Antoin Rincon francia követ is Te Deummal, zenével s diadaltűzekkel ünnepelt Krakóban. Lásd Horváth Mihály: i. m. IV. Pest, 1871. 42.
- 175 HHStA U 1527. Fasc. 5. Fol. 32. Ferdinánd Cerni Jovanhoz. Bécs, 1527. jul. 7. ; Szentkláray Jenő: i. m. TT 1885. 517-518. Ferdinánd Ivánhoz. 1527. jul. 7. ; HHStA U 1527. Fasc. 5. Fol. 127-128. Ferdinánd Cerni Jovanhoz. Bécs, 1527. jul. 27.; Szentkláray Jenő: i. m. Bp., 1885. 108.
- 176 A Szilágyi-ház névadója egy jómódu szegedi polgárcsalád, amelynek sarja Szilágyi László, 1464-1481 között Szeged nememes birája volt. Vö. Borovszky Samu fejtegetéseit: Sz 1900. 632-633.
- 177 Verancsics Antal: i. m. II. Pest, 1857. 26. ; Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. I. Debrecen, 1867. 167. Egy Urbán nevű szegényember -- Verancsics szerint Vid Sebestyén -- Jovant ágyékban keresztüllőtte. ; Reizner János: i. m. IV. Oklevéltár. Szeged, é. n. 547. CCXV.
- 178 Czimer Károly: i. m. HK 1892. 684. ; Török Pál: i. m. Bp., 1930. 13.
- 179 Szentkláray Jenő: i. m. Bp., 1885. 107., 111-113.; Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 27., ; MOE I. Bp., 1874. 193. Ferdinánd király budai országgyűlése 1528. januárjában arra kérte az uralkodót, parancsolja meg a temesi főispánnak, hogy a Délvidék lakói, kik a rácoktól károkat szenvedtek, kárpótlást nyerjenek, a rácokat pedig büntesse meg.
- 180 Vö. Székely György /bev./: Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Bp., 1962. 8.
- 181 Szentkláray Jenő: i. m. TT 1885. 504. , Uő.: i. m. Bp., 1885. 100-101. ; Reizner János: i. m. I. Szeged, 1899. 95.; Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 28.; Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 17.

- 182 Bánkuti Imre: i. m. Szeged, 1957. 19-20.
- 183 A Matica Srbska sorozat 50. köteteként 1929-ben jelent meg Aleksa Ivica: Istorija Srba u Vojvodini /Szerbek története a Vajdaságban/ c. munkájának I. kötete Novi Sadban. A felkelésről megjelent legújabb részmunka a Historika narodna Jugoslavije /Jugoszlávia népeinek története/ II. kötetében. Zagreb, 1959.; Dusanka Dinica-Knezevic: Contribution a l'étude du mouvement de Jovan Nenad /Részümé/. Novi-Sad, 1962-1963.
- 184 A pártharcok eseményeire még leginkább az összefoglaló munkák igazítanak el bennünket: Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 70. s. köv.; Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 44-61.; Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 32-39.; H. Balázs Éva - Makkai László /szerk./: i. m. Bp., 1962. 9-11.
- 185 Az ellentét a Habsburgok és a Wittelsbachok között 1526-ban kezdődött, amikor Vilmos bajor herceg a cseh koronáért folyó harcban Ferdinánd ellenjelöltjeként lépett fel. Vö. Edlbacher, L.: Die politik der Herzoge von Baiern gegen Kaiser Karl V. und Ferdinand I. Linz, 1869.; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 80.
- 186 Josefs Ferenc zengi püspök röviddel Szapolyai királlyá koronáztatása után követségbe ment Velencébe, Rómába és Párizsba. Vö. Szalay László: János király és az európai hatalmaságok 1526-1528. Pest, 1859. 12.; Willner Ferenc: Az európai diplomácia állásfoglalása a kettős királysággal szemben. Bp., 1912.
- 187 Szapolyai János diplomáciai működésére lásd Ranke, L.: i. m. i. m. II. Berlin, 1839. 414.; Szalay László: i. m. Pest, 1859.; Horváth Mihály: i. m. IV. Pest, 1871. 18.; Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 41-42.; Ursu, J.: La politique orientale de Francois Ier 1515-1547. Paris, 1908.; Bourilly V. L.: Antonio Rincon et la politique orientale de Francois Ier 1522-1541. Revue Historique, 1913.; Török Pál: A mohácsi vész diplomáciai előzményei. Mohácsi Emlékkönyv, Bp.,

1926. 141-193. ; Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 19. ; Kellenbenz, H.: i. m. Kőén - Gratz, 1960. 118-137.; A Jánossal szemben gyakorolt török politikának változásaira lásd Thury József: A török hódítás kezdete Magyarországon. Sz 1893.
- 188 Óváry Lipót: i. m. II. Bp., 1894. 14-15., 23., 84.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 4. sz. 665.
- 189 Acsády Ignác: I. m. Bp., 1897. 62-63. ; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 88-89.
- 190 Szalay László: i. m. Pest, 1859. 11., 14., 32., 33., 39.; Thury József: i. m. Sz. 1893. 570-571. ; Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 36-37., 61. Török Pál: i. m. Bp., 1930. 9., 3. sz. jegyzet.; Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 61-62.
- 191 Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 63. ; Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 62-63.
- 192 Thury József: i. m. Sz 1893. 570. ; Uő.: i. m. I. Bp., 1893. 322 és II. Bp., 1896. 174. ; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 85.
- 193 Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. nov sz. 1796.
- 194 Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 2.
- 195 Mikó Imre: Erdély különválasztása Magyarországtól. Buda, 1859. 35. ; Ortvay Tivadar: i. m. Bp., 1914. 278. ; Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 54.
- 196 Robertson, W.: i. m. III. Wien, 1819. 350-355.; Brandt, K.: i. m. I. München, 1937. 215-220.; Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 52-53.
- 197 HHStA U 1527. Fasc. 3. Fol. 52. Krakkó, 1527. febr. 18.; Oberleitner, K.: i. m. Wien, 1859. 32-33.
- 198 Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 164. és köv. ; Gévay, A.: Urkunden und Aktenstücke I. Wien, 1840. Bericht Johann Hoberdaneč's an Ferdinand I. 20.;

- Ranke, L.: i. m. II. Berlin, 1839. 423-431.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 56-57.; Uő.: i. m. Pest, 1859. 96.; Oberleitner K.: i. m. Wien, 1859. 35.; Horváth Mihály: i. m. IV. Pest, 1871. 42-43.
- 199 Szentkláray Jenő: A dunai hajóhadak története. Bp. 1886. 112.; Kupelwieser, L.: Die Kämpfe Österreichs mit den Osmanen vom 1526. bis 1537. Wien und Leipzig, 1899. 2-3. ; Török Pál: i. m. Bp., 1930. 12.
- 200 Ortvay Tivadar: i. m. Bp., 1914. 316.; Budapest története. II. Bp., 1973. 200-201.
- 201 Óváry Lipót: i. m. II. Bp., 1894. 15. Velencei lt. 1527. okt. 12. Parboni Endre Veszprémből értesíti a velencei doget János királynak Tokajnál szept. 27-én elszenvedett vereségről.; Istvánffy Miklós: i.m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 170.; Bethlen Farkas: Historia. Tom. I. Liber I. Szeben, 1782. 103-109.; Bakó Imre: A német hadak szereplése Magyarországon 1520-1570. Bp., 1880. 10-22.
- 202 MOE I. Bp., 1874. 49-61.
- 203 Uo. 62-76.
- 204 HL Törökkori iratok, 1528. Nr. 20.; Verancsis Antal: i. m. II. Pest, 1857. 29. ; Bethlen Farkas: i. m. Tom. I. Liber I. Szeben, 1782. 110-112. ; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 71.; Uő.: i. m. Pest, 1859. 77.
- 205 Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 57.
- 206 Robertson, W.: i. m. IV. Wien, 1819. 5. s köv. ; Brandi, K.: i. m. I. München, 1937. 228-237. ; H. A. L. Fischer: Európa története. I. Bp., é. n. 482. ; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 90. ; Otetea, A.: i. m. Bp., 1974. 163-164.
- 207 Migner, M.: La rivalité de Francois Ier et de Charles Quint. Vo. I-II. Paris, 1886.; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 82.

- 208 Thury József: I. m. Sz 1893. 571. ; Kujáni Gábor: Brodarics István levelezése 1508-1538. TT 1908. 327. Brodarics István Nádasdy Tamáshoz. Pécs, 1533. május 18. "A haziért és a kereszténységért még a tatárral, szaracénnal is egyék egy tálból".
- 209 Ranke, L.: I. m. III. Berlin, 1840. 190. ; Sörös Pongrácz: Fangepán Ferenc kalocsai érsek, egri püspök, Sz 1917. 445.; Sinkovics István: i. m. HK 1966. 4.sz. 773.
- 210 Gévay, A.: Urkunden und Aktenstücke. I. Wien, 1840. 46-47. Szalaházy Tamás egri püspök Ferdinándhoz. Buda, 1528. szept. 8. "Alii tributum Turcis pendendum, alii Joannem non solum in Regnum recipiendum, sed etiam revocandum et reducendum clamant potius quam hunc in modum perire debeant..."
- 211 Salamon Ferenc: i. m. 2. kiad. Bp., 1886. 77. ; Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 63-64.
- 212 Hammer, J.: Geschichte des osmanischen Reiches. III. 72.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 69. ; Uő.: i. m. Pest, 1859. 92.; Szapolyai kapcsolata a portával eddig egyelőre csupán a türhető szomszédsági viszony kialakítására, s a török végek tiszteivel való üzenetváltásokra szorítkozott. János király a számkivetés szorongatott helyzetében és Laszki Jeromos a francia követ Antoin Rincon rábeszélésére határozta el magát erre a -- keresztény uralkodó számára merész -- lépésre. "Ha meg nem indithatom az isteneket -- idézi Istvánffy az Aeneisből --, a pokolhoz folyamodom". /flectere si nequeo superos, Acheronta movebo/. Lásd Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 179.; Kupelweiser, L.: i. m. Wien, und Leipzig, 1899. 9.; Uebersperger, H.: i. m. Wien und Leipzig, 1906. 232.
- 213 Verancsics Antal: i. m. I. Pest, 1857. 22-23.; Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 179.; Bethlen Farkas: i. m. Tom. I. Liber I. Szeben, 1782. 141-146.; Hammer, J.: i. m. III. 72-76.; Török Pál: i. m. Bp., 1930. 74.; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 89.

- 214 Török Pál: i. m. Bp., 1930. 17.
- 215 Perjés Géza: I. m. Kortárs, 1971. nov. sz. 1793.
- 216 Uo. 1796.
- 217 Thury József: i. m. Sz 1893. 559.; Uő.: i. m. I. Bp., 1893. 389., 392.
- 218 Gévay, A.: Urkunden und Aktenstücke. II. Wien, 1841. 71. Bericht Leonhards Grafen von Nogarola an König Ferdinand I. über den Erfolg seiner Sendung an Junis Beg.
- 219 Szalay László: i. m. Pest, 1859. 93., 120. ; Thury József: i. m. Sz 1893. 572-573. ; Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 9.
- 220 Szalay László: i. m. Pest, 1859. 93. s. köv.
- 221 Gévay A.: Urkunden und Aktenstücke. I. Wien, 1840. Bericht Johann Hoberdanecz's an König Ferdinand I. 5.; Uő.: i. m. I. Wien, 1840. 79. Bericht Josephs von Lamberg und Nikolaus Jurischitsch's an König Ferdinand I.; Uő.: i. m. II. Wien, 1839. Bericht Cornelius Duplicius Schepper's an König Ferdinand I. Prag, 2. August, 1534. 57. Szulejmán: "Quod petis de regno Hungariae, illud regnum est meum et in eo regno posui slavum meum Janus Kraly, qui nihil potest facere sine me. Ego dedi illi regnum illud et possum ipsi adimere quando volo". ; Kosáry Domokos: i. m. Valóság, 1973. 9. sz. 30-31.
- 222 Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1. sz. 11.
- 223 Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. dec. sz. 1957.
- 224 Perjés Géza: Az országut szélére vetett ország /A-magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig terjedő időben/. Kortárs, 1971. nov.-dec.-i és 1972. jan.-i száma: Uő.: i. m. Gyorsuló idő. Magvető Kiadó, Bp., 1975.
- 225 Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 3. sz. 408-409.

- 226 Vö. Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenötéves háború kezdetéig /1541-1593/. Bp., 1911. 314.
- 227 Vö. Kosáry Domokos: i. m. Valóság, 1973. 9. sz.34., 16.sz. jegyzet.
- 228 Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 3. sz. 410.
- 229 Charriere, E.: i. m. Paris, 1848. 162-169.; Szalay László: i. m. Pest, 1859. 93. s. köv.; Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 9-10.; Willner Ferenc: i. m. Bp., 1912.; Bourilly, V.L.: i. m. Revue Historique, 1913. ; Hóman Bálint-Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 19-20.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1. sz. 6.
- 230 Óváry Lipót: i. m. II. Bp., 1894. 28. Velencei lt. 1528. nov. 6. Bonzagno János magyar követ közli a velencei signoriával a Magyarországról érkezett legújabb híreket.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1. sz. 9.
- 231 Gévay, A.: Urkunden und Aktenstücke. I. Wien, 1840. 1-29. Bericht Johann Hoberdanacz's an König Ferdinand I. Innsbruck, 19. Februar 1529.; Horváth Mihály: i. m. IV. Pest, 1871. 55.
- 232 Gévay, A.: i. m. I. Wien, 1840. Bericht Johann Hoberdanacz's an König Ferdinand I. 16.
- 233 Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 180.; Bethlen Farkas: i. m. Tom. I. Liber I. Szaban, 1782. 124-126.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 70.; Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 10.; Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 33.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1. sz. 8.
- 234 Gévay, A.: Legatio Jo. Hoberdonacz et Sigismundi Weichselberger ad Suleimanum I. imp. turc. 1528. Wien, 1837.; Szalay László: i. m. Pest, 1859. 128. s. köv.; Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 10.; Török Pál: i. m. Bp., 1930.; Rázsó Gyula, i. m. HK 1973. 4.sz. 616.

- 235 Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 180.
- 236 Salamon Ferenc: i. m. 2. kiad. Bp., 1886. 94.: Thury József: i. m. Sz 1893. 574-575.; Gévay, A.: Urkunden und Aktenstücke. I. Wien, 1840. Bericht Johann Hoberdonacz's an Ferdinand I. Ibrahim: "Nullam aliam viam haberi posse censerem quam si rex vester cederet Buda et Hungaria quo facto nos deinde cum eo de Germania tractaremus..."
- 237 Óváry Lipót: i. m. II. Bp., 1894. 83.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 4.sz. 665.
- 238 Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 63-64.; Perjés Géza: i. m. Bp., 1975. 12. ; Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1. sz. 11.
- 239 Kupelwieser, L.: i. m. Wien, 1899. ; Meynert, H.: Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung in der verschiedenen Ländern der österreichischen Monarchie vor Einführung des stehenden Heeres. Wien, 1852.; Stöller, F.: Soliman vor Wien, Wien, 1929.; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. VI-XII.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1. sz. 3-42.
- 240 Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 389.; Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 75.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 4.sz. 676.
- 241 Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 14-16.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 4.sz. 674-675.
- 242 Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1. sz. 13.
- 243 Gévay, A.: i. m. I. Wien, 1838. 61. Gesandtschaft König Ferdinands I. an Sultan Suliman I. 1531-1532. Beilage. "Castra item quae in confinibus Hungariae et partium illius habemus, non tot praesidiis et Rebus esse munita, quot in tanta necessitate et pressura opus esset, neque omnia illa obsidionis diuturnae incommoda perferre posse..." ; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 87.; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 90.: A velencei tizek tanácsa is sürgette Isztambulban Ferdinánd tartományainak megtámadását, s a magyarországi hadjárat megindítását. Lásd Óváry Lipót: i. m.

II. Bp., 1894. 29. Velencei lt. 1529. jan. 2.; Uo. 30. Velencei lt. 1529. febr. 12.; Uo. 31. 1529. márc. 31. A velencei signoria levele isztambuli követéhez.; Uo. 31. 1529. jun. 8. A velencei signoria örömét fejezi ki a Porta elhatározása miatt, hogy hadjáratot indít János királynak magyarországi trónjára való visszahelyezése érdekében.

- 244 Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 4.sz. 676.; Uó.: i. m. HK 1976. 1. sz. 17.
- 245 Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 73.
- 246 Horváth Mihály: i. m. IV. Pest, 1871. 62.
- 247 Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 11.; Ranke, L.: i. m. III. Berlin, 1840. 190-191. "In Ungarn fand Suheiman diessmal so gut wie gar keinen Widerstand."
- 248 Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 185.; Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 331.; Bethlen Farkas: i. m. Tom. I. Liber I. Szeben, 1782.; Bunyitai Vince-Rapaics Rajmund - Karácsonyi János: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitujítás korából. II. /1530-1534/. Bp., 1904., 206. Frangepán Ferenc kalocsai érsek De Saria Bernardinhez. Buda, 1522. aug. 17. "...cur non liceat pro conseruatione tot animarum vicarii Mahumeti manum exosculare?"
- 249 Ranke, L.: i. m. III. Berlin, 1840. 209.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 4.sz. 677.; Hó.: i. m. HK 1976. 1. sz. 11., 22.
- 250 Nádasdy Tamás, Buda főparancsnoka, segítséget kér a főváros védelmére: HHStA U 1529. Fasc. 12. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Buda, 1529. jul. 22.; Uo. 1529. Fasc. 12. Várday Pál esztergomi érsek Ferdinándhoz, Buda, 1529. jul. 27.; HL Törökkori iratok, 1529. Nr. 29. Lamberg Kristóf győri ezre-des Ferdinándhoz. Győr, 1529. aug. 25.; Hammer, J.: i. m. III. 82.; Bethlen Farkas: i. m. Tom. I. Liber I. Szeben, 1782. 156-157.; Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 333-335. Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 88.; Kupelwieser, L.: Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 74.; Budapest története, II. Bp., 1973., 203., 208.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1.sz. 23.

- 251 Gévay, A.: i. m. I. Wien, 1840. 81. Bericht Josephs von Lamberg und Nikolaus Jurischitsch's an König Ferdinand I. Ibrahim nagyvezér: "Budamque profectum Joanni Scepusiensi tam quam servitori suo Budam et regnum dimisisse, in cuius testimonium ipse Ibrahim imposuisset coronam capiti suo..."
- 252 Gyóni Mátyás: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Bp., 1938. 61.; Székely György: A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-parasztháborútól Mohácsig. Bp., 1952. 32.; Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 389.; uő.: i. m. Sz 1893. 571.
- 253 Szapolyai Jánosnak sokan szemére vetették, hogy "elárulta" a kereszténységet, amikor a török barátság karjába vetette magát. Ilyenkor I. Ferenc francia király példájával szokott védekezni. Vö. Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 260.; Hammer, J.: i. m. III. 83.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 150.; Kretschmayr Henrik: Gritti Lajos 1480-1534. Magyar Történeti Életrajzok. Bp., 1901.; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 107.
- 254 Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 4. sz. 677.; Budapest története. II. Bp., 1973. 209.; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 170.
- 255 Óváry Lipót: i. m. II. Bp., 1894. 33. Simancasi lt. 1529. szept. 6. Ferdinánd V. Károly császárhoz.; Stöller, F.: i. m. Wien, 1929/30. 29.; Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 20.; Turetschek, Chr. i. m. Wien, 1968. 108.
- 256 Óváry Lipót: i. m. II. Bp., 1894. 43. Róma, Vatikáni lt. Várdai Pál esztergomi érsek VII. Kelemen pápához. Drégely, 1531. okt. 8.; Bunyitay Vince - Rapaics Rajmund - Karácsonyi János: i. m. III. Bp., 1906. 506-510. Várdai Pál esztergomi érsek Emlékirata, melyben mentegeti a török császár bejövetele alatt tanusított magatartását.; Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 187.; Bethlen Farkas: i. m. Tom. I. Liber I. Szeben, 1782. 157-158.; Rázsó Gyula: i. m. 1976. 1.sz. 17., 27.

- 257 Verancsics Antal: i. m. II. Pest, 1857. 30.; Istvánffy Miklós: i. m. Debrecen, 1867. 187.; Bethlen Farkas: i. m. Tom. I. Liber I. Szeben, 1782. 158.; Villányi Szaniszló: Győrvár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI és XVII. században. Győr, 1882. 32. Christoph Lamberg várkapitány Győr várát felgyújtotta és hadiszereivel a török elől Bécsbe távozott.
- 258 Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 4. sz. 677. ; A törökök nem hoztak magukkal ostromtüzérséget. Lásd Thury József: i. m. II. Bp., 1896. 183-184.; 206-207. ; Gévay, A.: i. m. I. Wien, 1840. 80-81. Bericht Josephs von Lamberg und Nikolaus Jurischitsch's an König Ferdinand I. Ibrahim: "Caesarem autem non eo animo ut urbes et arces demoliretur aut expugnaret, sed ut cum Rege, a quo sibi bellum esset indictum, confligeret, exiisse, seque ob id nullas secum machinas maiores adduxisse..."
- 259 Rázsó Gyula: i. m. HK 1974. 4. sz. 677.
- 260 Ranke, L.: i. m. III. Berlin, 1840. 187-226.; Oberleitner, K. i. m. Wien, 1859. 43-44. Kábdero, H.: Bibliographie zur Geschichte der beiden Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683 Wien, 1876.
- 261 Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 338-341.; Uo. II. Bp., 1896. 82-84.; Istvánffy Miklós: i. m. Ford.; Vidovich György. Debrecen, 1867. 182.; Bethlen Farkas: i. m. Tom. I. Liber I. Szeben, 1782. 159.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 90.; Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 35-61.; Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 76.
- 262 Oláh Miklós levelezése, Bp., 1875. Ad Paulum Gerebium. Linz, 1529. nov. 4. "...itaque cum Turcarum fines longo a nobis sunt intervallo, nec facile illis conservandis, intendere tam procul possint..." ; Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 60.
- 263 Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 110. s. köv.

- 264 Szakály Ferenc: i. m. Bp., 1975. 122-123.
- 265 Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 62-72.; Török Pál: i. m. Bp., 1930. 29.; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 124-125. ; Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 4.sz. 677-678.;
Uő.: i. m. HK 1976. 1. sz. 32-33.
- 266 Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 78.
- 267 Rázsó Gyula: I. m. HK 1976. 1. sz. 3., 35., 38.
- 268 Oláh Miklós: levelezése. Bp., 1875. 40. Ad Papam Clementem VII. Linz, 1530. febr. 15. ; Leiss, G. J.: Ursachen und Verlauf der ersten Belagerung Wiens durch die Türken. Wien, 1893.; Ugyanakkor a velencei doge sajnálattal vette tudomásul, hogy a török Bécs alól visszavonult, mivel V. Károly császár most már egész erejét Itália ellen fordíthatja. Lásd Óváry Lipót: i. m. II. Bp., 1894. 35. Velencei lt. 1529. nov. A velencei doge levele Luigi Grittihez.
- 269 Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 79.
- 270 Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 74.; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 93-94.
- 271 Buchholtz, F. B.: i. m. IV. Wien, 1834. 55.; Szalay László: i. m. Pest, 1859. 104. ; Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 24. ; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 93-94.
- 272 Robertson, W.: i. m. IV. Wien, 1819. 28. ; Brandi K.: i. m. München, 1937. 237-244. ; H. A. L. Fischer: i. m. I. Bp., é. n. 483. ; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 95.
- 273 Robertson, W.: i. m. IV. Wien, 1819. 26-27.
- 274 Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 80. ; Török Pál: i. m. Bp., 1930. 33.; Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 86-87.
- 275 Brandi, K.: i. m. I. München, 1937. 244-251. ; Schwarzenfeld G.: Karl V. München, é. n. 176-179.; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 95-96.

- 276 Török Pál: i. m. Bp., 1930. 31.
- 277 Lanz, K.: Correspondenz des Kaisers Karl V. Leipzig, 1844. I. 262-263.; Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 87-88.
- 278 Gévay, A.: i. m. I. Wien, 1840. 15-24. Lateinische Instruction König Ferdinands I. für Joseph von Lamberg und Nikolaus Jurischitsch. Innsbruck, 27. Mai 1530. ; uo. 74-89. Bericht Josephs von Lamberg und Nikolaus Jurischitsch's an König Ferdinand I. 17. October -- 22. Dezember 1530. : Török Pál: i. m. Bp., 1930. 35.
- 279 Verancsics Antal: i. m. II. Pest, 1857. 33.; Bethlen Farkas: é.m. Tom. I. Liber I. Szeben, 1782. 171-173.; Bucholtz, F.B.: i. m. IV. 55.
- 280 perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. nov. sz. 1795.
- 281 V. Kovács Sándor: i. m. Bp., 1971. 609. Oláh Miklós Ferdinándhoz. Linz, 1530. febr. 4.
- 282 Barta Gábor: Ludovicus Gritti magyar kormányzósága /1531--1534/. TSz 1971. 3-4. sz. 293.
- 283 Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 96-101.
- 284 Ranke, L.: i. m. III. Berlin. 1840. 209. ; Budapest története. II. Bp., 1973. 209. ; Az ostromról igen életszerű leírást ad Szerémi György: i. m. Bp., 1961. 205-213.
- 285 HL Törökkori iratok, 1530. Nr. 34. Fő tábori kapitány tábornagy, kirendelt hadi tanácsosok Ferdinándhoz. Budai tábor, 1530. dec. 18. ; Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 122. Ad Paulum Jovium. "...discessum est re infecta a Budensi obsidione..." ; Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 199-202. ; Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 78.; Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei 1526-1541. Tanulmányok Budapest múltjából. IX. Bp., 1941. 42-45.; Turetschek, Chr.: i. n. Wien, 1968. 146-149.

- 286 Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 85-86. Ad Thomam Episcopum Agriensem, Cancellarium Hungariae. : Bunyitay Vince - Rapaics Rajmund - Karácsonyi János: i. m. II. /1530-1534/. Bp., 1904. 62-63. Buda, 1530. okt. 6. János király Grittihez.
- 287 Buchholtz, F.B.: i. m. IV. Wien, 1833. 65.; Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 93.; Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. dec. sz. 1958-1959.; Uő.: i. m. Bp., 1975. 65.
- 288 Buchholtz, F. B.: i. m. IV. Wien, 1833. 55.
- 289 Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1. sz. 34.
- 290 Leiss, G. J.: Beiträge zur Geschichte des hungarisch-türkischen Krieges, 1529-1530. Hormayer's Taschenbuch, 1840.
- 291 Bunyitay Vince - Rapaics Rajmund - Karácsonyi János: i. m. II. /1530-1534/. Bp., 1904. 89-90. Szalaházy Tamás Ferdinándhoz. Pozsony, 1530. dec. 24.
- 292 Ranke, L.: i. m. III. Berlin. 1840. 400-402.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 4.sz. 678.
- 293 Gévay, A.: i. m. I. Wien, 1840. 89-90. Szulejmán szultán I. Ferdinánd királyhoz. Konstantinápoly, 1530. nov. 17. "Quod autem petis hungariam per me et gladio meo captam... eamque ideo tamquam propriam ad me pertinere, neque immediate spectare et me illud cui volo aut foveo dimittere posse... Hungariam... ex mente et bona voluntate sua Joanni dimiserit..." ; Török Pál: i. m. Bp., 1930. 36.
- 294 Gévay, A.: i. m. I. Wien, 1840. 82. Bericht Josephs von Lamberg und Nikolaus Jurischitsch's an König Ferdinand I.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 96-97. ; Török Pál: i. m. Bp., 1930. 35-37.
- 295 Szalay László: i. m. Pest, 1859. 104. ; Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 24.
- 296 Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 81, 88., 103. s köv.; Kretschmayr, Heinrich: i. m. Bp., 1901. ; Bartha Gábor: i.m.

TSz 1971. 3-4. sz. 289-320. ; Gritti keresztnéve többféleképpen szerepel: Aloise, Luigi, Alvisé. Mint kormányzó viszont következetesen Ludovicus Grittinek írta alá nevét.

- 297 HHStA Turcica I. Gritti V. Károly császárhoz és Zsigmond lengyel királyhoz. Buda, 1530. dec. 23.
- 298 HHStA Turcica I. convolut. D. Jurisics részére 1529. jul. 27-én Linzben kelt követutasítás. ; MOE I. Bp., 1874. 311.; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 149.
- 299 Goos, R.: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen /1526-1690/, Wien, 1911. 7-11.; Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 96.
- 300 Oberleitner, K.: i. m. Wien, 1859. 45-50.
- 301 Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1. sz. 9.
- 302 Verancsics Antal: i. m. Pest, 1857. 44.
- 303 MOE I. Bp., 1874, 33.; Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 29. Ad Ferdinandum Regem Hungariae. Linz, 1530. jan. 30.
- 304 Goos, R.: Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südostpolitik. Wien, 169.; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 72. ; Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 4. sz. 672.
- 305 MOE I. Bp., 1874. 109.; Tanácsosai szemére vetették Ferdinándnak, hogy nem felelt meg várakozásuknak: HHStA U 1530. Fasc. 4. A magyar helytartó Ferdinándhoz. 1530.márc.4.
- 306 Bunyitay Vince - Rapaics Rajmund - Karácsonyi János: i. m. III. Bp., 1906. 384-386. Báthori István nádor panaszkodik, hogy a király hadserege borzasztó pusztításokat visz végbe. Buda, 1528. jun. 10.; Uo. 480-481. A helytartótanács értesíti a királyt azon irtózatról, melyet a visszatérő Katzianer borzalmas kegyetlenségeivel és fosztogatásaival Felső-Magyarországon előidézett. ; Gévay, A.: i. m. I. Wien, 1840. 59. Ecsedi Báthori István nádor és a magyar tanácsosok, I. Ferdinándhoz. 1529. jan. 28.; Oláh Miklós levelezése. Bp.,

1875. 32-33. Ad Regem Ferdinandum Hungariae et Bohemiae. Linz, 1530. febr. 4.; Takáts Sándor: Emlékezzünk eleinkről. Genius kiadás, Bp., é. n. 100. ; Török Pál: i. m. Bp., 1930. 25.
- 307 Korrespondenz Ferdinands I. /bis 1530/, hgg. von Wilhelm Bauer. In : Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs. Bd. 30., 31. Wien, 1937. I. 438. Mária királyné Ferdinándhoz. 1529. jun. 17. Id. Turetschek, Chr.: i.m. Wien, 1968. 69.; Szalay László: i.m. IV. Lipcse, 1854. 86.; A Szapolyai-pártiak mindenütt azt hirdették, hogy Ferdinándnak nincs elég hatalma ahhoz, hogy Magyarországot megvédjé: HHStA U 1530. Fasc. 13. Várday Pál, Bakics Pál és Bánffy Boldizsár Ferdinándhoz. Pozsony /közelebbi dátum nélkül/.
- 308 Acscád Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526-1564. Bp., 1888. 96-97. ; Uő.: i. m. Bp., 1897. 174. ; MOE I. Bp., 1874. 594.
- 309 MOE I. Bp., 1874. 224-225. ; Huber, A.: Die Erwerbung Siebenbürgens durch König Ferdinand I. im Jahre 1551 und Bruder Georgs Ende. Wien, 1889. 5. ; Ágoston Péter: A magyar világi nagybirtok története. Bp., 1913. 158.
- 310 Szerémi György: i. m. Bp., 1961. 160-161. ; Horváth Mihály: i. m. IV. Pest, 1871. 148.
- 311 Sz 1878. 807. id. Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. II. Eger, 1890. 39.
- 312 Salamon Ferenc: i. m. 2. kiad. Bp., 1886. 90.; Horváth János: A reformáció jegyében. 2. kiad. Bp., 1957. 178.; Nem értünk egyet azzal, hogy az anarchia fejetlen kavargásában minden főurat csupán "önző érdekeinek logikája vagy logikátlansága hajtotta egyik pártból a másikba..." Vö. Klaniczay Tibor /szerk./: A magyar irodalom története 1600-ig. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964. 268.
- 313 Beöthy Zsolt: Az első magyar politikai színmű és kora. Sz 1876. 201.: Tolnai Gábor: Régi magyar főurak. Bp., é. n. 17.; Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 29.

- 314 Vö. Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 4.sz. 674.
- 315 Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 170.
- 316 Beöthy Zsolt: i. m. Sz 1876. 200. ; Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 95. s köv. ; MOE II. Bp., 1875. 24-25.
- 317 Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 221. ; Horváth Mihály: i. m. IV. Pest, 1871. 105.
- 318 Maksay Ferenc: Paraszság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 7. sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. 15.
- 319 Id. Beöthy Zsolt: i. m. Sz 1876. 204.
- 320 HHStA U 1542. Fasc. 49. Supplicationes ad Regiam Maiestatem. Verancsics Antal: i. m. I. Pest, 1857. 20. ; Vö. Szkhárosi Horváth András: A fejedelemségről /1545/. c. költeményét.
- 321 MOE I. Bp., 1874. 109-111.: Takáts Sándor: A magyar vár. Sz 1907. 824. ; Már 1528-29-ben sokasodtak a királyi zsoldosok elleni panaszok, hogy a szegény jobbágyokat kirabolják, megölik: Bucholtz, F. B.: i. m. III. 268. ; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 84. ; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 68.
- 322 Oláh Miklós levelezése.Bp., 1875., 162. N. Olai ad Joannem Antonium Baronem Burgy. Brüsszel, 1531. okt. 26. "Quod vero a tot cladibus in Hungaria superesse potuit, id nunc factiones diripiunt ac vastant. Non hospes ab hospite, non frater a fratre est tutus. Sine ullo discrimine nunc haec, nunc alia factio in aliam saevit..."
- 323 Barta Gábor: i. m. TSz 1971. 4.sz. 303.
- 324 Majláth Béla: Maylád István 1502-1550. Magyar Történeti Életrajzok. Bp., 1889. 25-28.; Szabolcsi József: Az 1539-41. évi mozgalom oka és célja. Sz 1970. 2. sz. 311.; Az uralkodó osztályt saját jól felfogott érdekei indították arra, hogy lépéseket tegyen a rend helyreállítására. Vö. Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. dec. sz. 1962. s köv.

- 325 MOE I. Bp., 1874. 311.; Horváth Mihály: i. m. IV. Pest, 1871. 76. ; Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. dec. sz. 1963.
- 326 Török Pál: i. m. Bp., 1930. 57. Török Bálint mondotta Szalaházy Tamásnak: "... az összes magyarok öfelségéhez állnak egyben, ha a császári felséggel együtt olyan haderőt mutat, amely vagy ellenállni tud a töröknek, vagy a végek felszabadítására is alkalmas".
- 327 Szabolcsi József: i. m. Sz. 1970. 2.sz. 307.
- 328 Bárdossy László: i. m. Bp. 1943. 99.
- 329 Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. dec. sz. 1954.
- 330 Fiedler, J.: i. m. Wien, 1870. 145.; Robertson, W.: i. m. IV. Wien, 1819. 47-48.; Ranke, L.: i. m. III. Berlin, 1840. 297-302.; H. A. L. Ficher: i. m. I. Bp., é. n. 492. ; Hajnal István: i. m. Bp., 1936. 189. ; Brandt, K.: i. m. I. München, 1937. 261-272.
- 331 Ranke, L.: I. m. III. Berlin, 1840. 435-436.
- 332 Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei 1526-1541. Tanulmányok Budapest múltjából. IX. 1941-42. 45. Feltételezhető, hogy Szulejmán Szapolyai János és sógora, Zsigmond lengyel király, továbbá I. Ferenc francia király biztatására jött Magyarországra. Vö. Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 205. ; Turetschek, Chr. : i. m. Wien, 1968. 322.
- 333 Török Pál: I. m. Bp., 1930. 52., 67. ; 1531 végén már Európában is tudták, hogy a perzsa szofi menlevelet kért a portától követei számára; ez békét jelentett a török birodalom keleti szélein és háborút az európai határokon.
- 334 Lanz, K.: Correspondenz des Kaisers Karl V. 1513-1532. I. Leipzig, 1844. 411-412. L. Gritti an den Kaiser.
- 335 Lanz, K.: i. m. Leipzig, 1844. 605-607. Der Kaiser an König Ferdinand. ; Goos, R.: i. m. Wien, 1911. 30-31.

- 336 Géway, A.: I. m. I. Wien, 1840. 1-13. Lateinische Instruction König Ferdinands I. für Leonhard Grafen von Lamberg. Innsbruck, 5. November 1531.
- 337 HHStA U 1531. Fasc. 18. Bakics Pál Ferdinándhoz. Győr, 1531. okt. 7. Id. Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 318.; Uo. Turcica 1531-32. Fasc. 2. V. Károly császár Ferdinándhoz. Brüsszel, 1531. nov. 25.; Uo. Turcica 1531-32. Fasc. 2. Instructio pro Nogarola et Lamberg. 1531. nov. 5.; Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 204-205.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 113., 120-121.; Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 74-80.; Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 89-90.; Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 37.; A magyar rendek hangulatára Ferdinánddal szemben; HHStA U 1532. Fasc. 20. Responsio Dominorum et Nobilium Regni Hungariae. Pozsony, 1532. ápr. 28.
- 338 Charriere, E.: i. m. I. 200.; Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 105-106.
- 339 Török Pál: i. m. Bp., 1930. 45.; Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 107.
- 340 Török Pál: Kőszeg ostromának történelmi jelentősége. HK 1932. 158-169.; Uő.: i. m. Bp., 1930. 63-64.; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 96.
- 341 HHStA U 1532. Fasc. 20. Ferdinánd Szalaházy Tamás egri püspökhöz és kancellárhoz. Prága, 1532. jun. 5.; Oberleitner, K.: i. m. Wien, 1859. 52-54.; Westerman, A.: Die Türkenhilfe und die politisch-kirchlichen Parteien auf dem Reichstage zu Regensburg 1532. Heidelberg, 1910.
- 342 HHStA U 1532. Fasc. 20. Szalaházy Tamás Ferdinándhoz. Pozsony, 1532. ápr. 10.
- 343 HHStA U 1532. Fasc. 20. Apaffy Miklós és Pemflinger Márk Ferdinándhoz. 1532. május 23. Id. Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 322-324.

- 344 Óvári Lipót: i. m. II. Bp., 1894. V. Károly császár nejéhez. Regensburg, 1532. jul. 22. ; Oláh Miklós levelezése. Bp. 1875. 229. A Paulum Comitem. Brüsszel, 1532. jul. 28.; Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 92. ; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 323. Laszki Jeromos a bajor hercegekhez. 1532. jul. 25. A szultán nem Buda ellen akar fordulni -- jelenti Laszki a bajor hercegekhez --, hanem először Esztergomot és más helyeket akar elfoglalni és egész Magyarországot János király számára meghódítani. Ezután seregét Magyarország, Szilézia és Ferdinánd más tartományai ellen vezeti, de nem az a célja, hogy Bécset ostromolja.
- 345 Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. I. sz. 35.
- 346 Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 162.
- 347 Sinkovics István./szerk./: Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1. 1526-1790. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 25. Jurisich Miklós várparancsnok levele Ferdinándhoz a vár helyzetéről. Kőszeg, 1532. aug. 28.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 128.; A velencei spanyol követ arról tett jelentést, hogy a szultánnak elhatározott szándéka irtó háborút indítani Ausztria ellen. Lásd Óvári Lipót: i. m. II. Bp., 1892. 52. A velencei spanyol követ jelentése, 1532. aug. 5.
- 348 Találkozunk olyan véleménnyel is, hogy Szulejmán szultán be nem vallott haditerve valószínűleg az lehetett, hogy V.Károly császárral a Kőszeg és Neusiedler-tó között elterülő nyílt mezőn megmérkőzik és ütőképes lovasságával vereséget mér ellenfelére. Lásd Lamb, H.: Suleiman the Magnificent. Newyork, 1951. 154.
- 349 Thury József: i. m. II. Bp., 1896. 207. Dzelálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása. ; Oláh Miklós: levelezése. Bp., 1875. 233. Ad Joannem Comitem. Brüsszel, 1532. aug. 20.; Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György Debrecen, 1867. 204., 210.
- 350 Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 323. Laszki Jeromos a bajor hercegekhez. 1532. jul. 25.; Rázsó Gyula: i. m. HK 4.sz. 678.

- 351 Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 90.
- 352 Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 83-98.;
Turetschek, Chr. : i. m. Wien, 1968. 321-322.
- 353 Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 349-350. Szulejmán naplói.
- 354 Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 230. Ad Joannem Baronem. Brüsszel, 1532. aug. 1.; Hammer, J.: i. m. III. Pest, 1828. 108. ; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 120. ; Iványi Béla: Augsburgiak levelei Kőszeg 1532. évi ostromáról. HK 1932. 2-3. Iványi szerint Szulejmán e hadjárat során 60 000 emberrel, 3000 tevével és 800 bivallyal érkezett. A török sereg létszámára vonatkozóan legpontosabb adatot egy korabeli szemtanu ad, aki leírta Kőszeg ostromának történetét. E szerint Szulejmán szultánnak 20 000 janicsárja és 40 000 "tatár" lovasa volt. A különböző irreguláris csapatokkal együtt a török sereg létszámát mintegy 65-70 000 főre becsülhetjük Kőszeg alatt. Vö. Horváth Ferenc: Kőszeg ostromának leírása. Vsz 1963. 3. sz. 47.
- 355 Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 347-354. Szulejmán naplói; Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen: 1867. 205.; Glaser Lajos: Dunántul középkori uthálózata. Sz. 1929. 30., 138., 152., 160. ; Sinkovics István: Kőszeg védelme 1532-ben. VSz. 1963.. 3. sz. 27.
- 356 Barta Gábor: i. m. TSz. 1971. 3-4. sz. 306.
- 357 Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 338-341. Szulejmán naplói; Uo. II. Bp., 1896. 82-84. Ferdi: A törvényhozó Szulejmán szultán története. ; Szalay László: i. m. Pest, 1859. 108. "Láttad az utat -- mondotta Ibrahim nagyvezér Laszki Jeromosnak-, melyen minapában /1526-ban -- Sz. I. / Magyarországra mentünk: nemde kevés a fű, mi rajta nő?"
- 358 Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 353. Szulejmán naplói: ;
Sinkovics István: i. m. VSz 1963. 3. sz. 27.

- 359 Füssy Tamás: A zalavári apátság története. A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. VII. Bp., 1902. 118.
- 360 Thury József: i. m. I. Bp., 1893. Szulejmán naplója az 1532. évi hadjáratról. A fogolyszedést megtiltó parancs: i. h. 1532. jul. 22. Id. Szakály Ferenc: A babócsai váruradalom 1561-es urbariuma és a babócsai vár 1563-as leltára. Kanyar József /szerk./: Somogy megye multjából. Levéltári Évkönyv, 2. sz. Kaposvár, 1971. 51.
- 361 Ez arra utal, hogy erősödött a lakosság ellenállása, a falvak népe kitért a török elől. Egy augsburgi ember, Sebastian Schertlin, aki a Bécs alatt gyülekező császári sereg katonája volt, azt írta haza Augsburgba a városi tanácshoz, hogy "Bécsben senki sem hiszi, hogy a török a birodalmi hadakkal készülne megütközni, mert az éhség miatt mindhamar távoznia kell." Lásd Iványi Béla; i. m. HK 1932. 7.
- 362 Lanz, K.: i. m. II. Leipzig, 1845. 3-4. Der Kaiser an die Königin Maria. 1532. aug. 13.; Bucholtz, F. B.: i. m. IV. 103. Ranke, L.: i. m. III. Berlin, 1840. 432. ; Kupelwieser, L.: i. m. Wien, 1899. 86. ; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 324.
- 363 Kőszöget a magyar országgyűlések ismételt sürgetésére 1647-ben csatolták vissza Magyarországhoz. ; Gergelyffy András: A kőszegi Jurisich vár építészeti korszakai. VSz 1963. 3.sz. 10-12. ; Kristó Gyula: A Kőszegiek kiskirálysága. VSz. 1975. 2. sz. 251-269.
- 364 Marosi Endre: Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában. HK 1975. 3. sz. 436-436. ; Sedlmayr János: A kőszegi Jurisich-vár helyreállítása. VSz 1959. 2. sz. 78.
- 365 Pray, Georgius: Epistulae procerum regni Hungariae. II. Pozsony, 1806. 22-29.; Sinkovics István: Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1. Bp., 1968. 24.
- 366 Gerő László: Magyarországi várépítészet. /Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről/. "Művelt Nép" Kiadó, Bp., 1955. 293-297.; Uő.: Magyar várak. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1968. 200-203.

- 367 Istvánffy Miklós: i. m. Bp., 1962. 150.
- 368 Nem értünk egyet Nemeskürty Istvánnal, aki azt állítja, hogy Kőszeg falait egyszerű tábori ágyuk is lerombolhatták volna /Ez történt Mohács után. Bp., 1968. 193-194./
- 369 Jurisich előbb Miksa császár, majd Ferdinánd király szolgálatában állt. A velencei háboruban szerzett érdemeiért Miksától Krajnában zálogbirtokot kapott. Majd horvát főkapitány lett és szolgálatai jutalmául kapta Kőszeget, melynek egyben parancsnoka is lett. Vö. Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 209; Margalits Ede: Horvát történelmi repertorium. II. Bp., 1902. 635-636. Loposics Radoszláv: Jurisich Miklós Kőszegen. Viena, 1876. VIII. 23-25.sz.
- 370 HL Törökkori iratok, 1528. Nr. 26. Ferdinánd király Nikolitsch Jurisitschhoz. Prága, 1528. május 3. A király ráruházza a főkapitányságot /Feldhauptmannschaft/ az Erdélyben, a Magyarországot veszélyeztető török ellen felállítandó hadsereg főlőtt. ; HHStA Turcica Fasc. I. convolut. D. Jurisich részére 1529. jul. 27-én Linzben kelt követutasítás.
- 371 Az egykoru farrások Kőszeget "obscurus" /homályos, ismeretlen/ nevű "ignobile oppidum"-nak, "oppidum mediocriter munitum"-nak, kicsiny és jelentéktelen "stettlin"-nek nevezik. Vö. Iványi Béla: i. m. HK 1932. 3-4.; Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875., 234. Brüsszel, 1532. aug. 29. "... ad Gencz arcem, oppidumque mediocriter munitum..."; A kőszegi várról Dselálzáde Musztafa -- szépitve az elszenvedett kudarcot -- azt írja, hogy "a tornyai magasak, fala terjedelmes, bástyái magasabbak az égi Hal csillagzatánál". ; Thury József: i. m. II. Bp., 1896. 206.; Nemeskürty István viszont azt állítja /i. m. Bp., 1966. 215./, hogy Kőszeg nem is vár, "hanem inkább egy erősített kastély".
- 372 Récsey Vilmos: Jurisich Miklós két levele Kőszeg 1532. évi ostromáról. Sz 1883. 460. ; Sinkovich István: i. m. VSz 1963. 3. sz. 28.

- 373 Horváth Ferenc: Kőszeg ostromának leírása. VSz 1963. 3.sz. 42. Treskovits Parkas, morva származású kőszegi lakos szemtanu, városi polgár írja: "... több mint százezer török hadisátort ütöttek fel a város körül..."; Uo. 47. Treskovits írja: "... a parasztság, amely ebből és más uradalmakból asszonyostól, gyermekestől és vagyonkájával Kőszegre menekült". Pray, Georgius: i. m. II. Pozsony, 1806. 22-29. Jurisich Miklós várparancsnok levele Ferdinándhoz a vár helyzetéről. Kőszeg, 1532. aug. 28. Latin nyelvű. Magyar fordítását lásd Sinkovics István: Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1. Bp., 1968. 22-25.
- 374 Istvánffy Miklós: i. m. Bp., 1962. 151.; Récsey Vilmos: i. m. Sz 1883. 460. ; Sinkovics István: i. m. II/1. Bp., 1958., 24. ; Jurisich védőseregének létszáma 1200 fő körül lehetett és ezeknek is nagyrésze parasztember. A védősereg létszámára a legmegbízhatóbb adatot Treskovits Parkas mint szemtanu leírásában találjuk. Vö. Horváth Ferenc: i. m. VSz 1963.3. sz. 47.
- 375 Uo.
- 376 Károlyi Árpád - Szalay József: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Bp., 1882. 219. Nádasdy Ferenc fiához, Tamáshoz. Sárvár, 1532. aug. 11.; OL Nádasdy-család lt. Missil. Hírnök Lőrincz Nádasdy Tamáshoz. 1532. szept. 4. Id. Sinkovics István: i. m. VSz. 1963. 3. sz. 39., 18. sz. jegyzet.
- 377 Horváth Ferenc: i. m. VSz 1963. 3. sz. 48. Treskovits Parkas írja: "Hadra fogható férfi, városi és idegen, aki kiállhatott a falakra, körülbelül ezer volt". ; Sinkovics István elfogadhatónak tartja Istvánffy Miklós adatát /A magyarok történetéből. Bp., 1962. 151./ a védősereg 800-as létszámáról. Lásd VSz 1963. 3. sz. 39., 18. sz. jegyzet.
- 378 Istvánffy Miklós: i. m. Bp., 1962. 151.
- 379 Marosi Endre: i. m. HK 1975. 3. sz. 436.

- 380 Sinkovics István: i. m. II/1. Bp., 1968. 22.; Ferdinánd király augusztus 18-án kapta a jelentést, hogy serege és V. Károly császár hada a legjobb rendben Bécsbe érkezett: HHStA U 1532. Fasc. 21. Zárai Jeromos Ferdinándhoz. Bécs, 1532. aug. 18. Id. Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 313.
- 381 Iványi Béla: A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig. HK 1927. 10-12.; Pásztor János: a magyar katonai terminológia kialakulása /A hadi élet szavai Zrínyi Miklós koráig/. HK 1970. 4. sz. 631. A falconeta /falkony/ a kicsinyítőképzős olasz falconetta átvétele latinos szóvéggel. Kisebb ürméretű, rövidebb csövű, könnyebb tüzérségi fegyver volt. Általában tábori használatra készítették, de felhasználták várszolgálatára, sőt ostromra is.
- 382 Valószínű, hogy csak ennek a nyolc ágyúnak volt megfelelő tüzereje, mert Jurisich csak ezeket említi augusztus 28-án Ferdinándhoz intézett levelében: Récsey Vilmos: i. m. Sz 1883. 459.
- 383 Istvánffy Miklós: i. m. Bp., 1962. 151.
- 384 HHStA Turcica 1540-44. Fasc. Consultatio de Bello cum Turcis gerendo. "Turcas in oppugnandis civitatibus et castris abundare numero operariorum ad fossas ducendas et vineas agendas..." ; Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténete. XIII. Bp., 1940. 94. ; Marosi Endre: i. m. HK 1975. 3. sz. 436.
- 385 Sziklai János - Borovszky Samu /szerk./; Vas vármegye története. Magyarország vármegyéi és városai. Bp., é. n. 194.
- 386 Thury József: I. m. II. Bp., 1896. 207. Daelálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása; Récsey Vilmos: i. m. Sz. 1883. 458-460.
- 387 Thury József: i. m. II. Bp., 1896. 209.
- 388 Thury József: i. m. II. Bp., 1896. 209. Sinkovics István: i. m. II/1. Bp., 1968. 24.

- 389 Thury József: i. m. II. Bp., 1896. 208.
- 390 Marosi Endre: i. m. HK 1975. 3. sz. 436-437.
- 391 Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 248.
- 392 HHStA U 1532. Fasc. 21. Literae Nikolits super obsidione Castri Güns. Kőszeg, 1532. aug. 30.; Nemeskürty István álláspontjával, melyet Kőszegi közjáték: egy legendával kevesebb cím alatt fejtett ki /i. m. Bp., 1966. 214-223/. nem értünk egyet. Az augusztus 27-i ostromot legendának tartja és a kőszegiek hősiességét "deheroizálja". Vö. Bertalan Lajos: Ez történt Kőszeg után. Száljegyzetek Nemeskürty István cikkéhez. VSz 1967. 2. sz. 257.; A Borovszky Samu szerkesztette Magyarország vármegyéi, városai c. sorozatban megjelent Vas vármegyében a kőszegiek kiáltozásáról azt olvashatjuk, hogy hadicsel volt annak érdekében, hogy a török a láрма hallatára azt higgye, hogy nagyobb sereg védi a várost.
- 393 Pray, Georgius: i. m. II. Pozsony, 1806. Nr. 11. Id. Sinkovics István: i. m. VSz 1963. 3. sz. 26., 52.sz. jegyzet.
- 394 Gömöry Gusztáv: Egy XVI. századbéli hadi kém viselt dolgai. HK 1889. 161.
- 395 Pray, Georgius: i. m. II. Pozsony, 1806. Nr. 9. Pekry Lajos Nádasdy Tamáshoz. Id. Sinkovics István: i. m. VSz 1963.3.sz. 35., 47. sz. jegyzet.: Komáromy András: Thelekessy Imre 1497-1560. HK 1889. 114.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 126.; Takáts Sándor: Emlékezzünk eleinkről. Bedeghi Nyáry Ferenc. Genius kiadás, Bp., é. n. 14.
- 396 Récsey Vilmos: i. m. Sz 1883. 464. "... a parasztemberek, akik idevalók voltak s a polgárok közül is igen kevesen maradtak életben"-- írja Jurisch a királyhoz augusztus 30-án kelt levelében. Id. Szövényi István: Kőszeg, Szombathely, 1966. 18.

- 397 A törökkel való tárgyalások ténye nem egyedülálló eset. A későbbi várháborúkban is előfordult, de akkor még igen súlyosan büntették azt a várkapitányt, aki tárgyalta a törökkel és esetleg feladta a várat. Az áruló vagy a várat feladó várkapitányok büntetése pallós, vagy kötél általi halál volt /1554: XIV.tc. és 1556: XLVI. tc./. Jurisich éppen azért nem használható a várat feladó zsoldos kapitányokhoz, mert ő Kőszeg ostroma után nem köteleket vagy pallókat, hanem bárói címet kapott. Vö. Sinkovics István: i. m. VSz 1967. 2. sz. 263-264.
- 398 OL Nádassy-család lt. Missil. Hirnik Lőrincz Nádassy Tamáshoz. 1532. szept. 4. Id. Sinkovics István: i. m. VSz 1963. 3.sz. 32. 28. sz. jegyzet.
- 399 Szalay László: i.m. IV. Lipcse, 1854. 126.
- 400 Horváth Ferenc: i. m. VSz 1963. 3. sz. 44. Treskovits Parkas mint szemtanú írja: "Mivel egész seregével 25 napig Kőszeg előtt táborozott, barmai és emberei nagy éhséget és nélkülözést szenvedtek..."
- 401 Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 248. Ad Amicum. Brüsszel, 1532. szept. 22.; Jurisich isztambuli követjárása alkalmával összebarátkozott a szláv származású Ibrahim nagyvezérrel. Lásd Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 181.; Szulejmán naplója is utal a követjárásra. A napló szerint azért adtak kegyelmet Jurisichnak, mert "...ő volt az, aki előbb Ferdinandus királytól követül jött." Lásd Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 355.
- 402 Az ostrom történetét a szemtanú Treskovits Parkas német nyelvű leírásában olvashatjuk. Lásd Horváth Ferenc: i. m. VSz 1963. 3.sz. 41-48.: A magyar források közül Istvánffy Miklós /A magyar történetéből. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 211-212. és Bp., 1962. 150-154./ ad viszonylag valós képet Kőszeg ostromáról. Beszámol az eseményről Perdi: A törvényhozó Szulejmán szultán története c. /Thury József: i. m. II. Bp., 1896. 90./ Dszelázzade Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása c. /Thury József: i. m. II. Bp., 1896. 205-

210/ munkáikban, s a keleti fantázia tulzásaival és bőbeszédűségével igyekeznek kendőzni a Szulejmán seregét Kőszeg falai alatt ért szégyent. ; Gévay, A.: i. m. II. Wien, 1838. 24. Bericht des Hieronymus von Zara und Cornelius Duplicius Schepper an König Ferdinand I. Wien, 27. September, 1533.

- 403 Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 131.: Török Pál: i. m. Bp., 1930. 66.
- 404 Vö. Bertalan Lajos: i. m. VSz 1967. 2. sz. 257.
- 405 Oberleitner, K.: i. m. Wien, 1859. 56.; Török Pál: i. m. Bp. 1930. 81.; Brandi, K.: i. m. I. München, 1937. 282.
- 406 Bertalan Lajos: i. m. VSz 1967. 2. sz. 257.; Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1972. jan. sz. 119. Perjés az 1532. évi "furcsa háború" magyarázatát, s a török hadsereg tétlenségét a gyengécske Kőszeg alatt azzal indokolja, hogy a német birodalmi rendek a segílyt csak Ausztria határáig szavazták meg és Szulejmán nem kívánt Bécs ellen vonulni.
- 407 Marosi Endre: i. m. HK 1975. 3. sz. 437.
- 408 Sinkovics István: i. m. VSz 1963. 3. sz. 46.
- 409 Brandi, K.: i. m. I. München, 1937. 279.; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 329.
- 410 Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 245.
- 411 Hirnik Lőrinc a várbeliektől nyert értesülés alapján azt írja, hogy 3000 török esett el. Lásd Sinkovics István: i. m. VSz. 1963. 3. sz. 34.; Károlyi Árpád - Szalay László: i. m. Bp., 1882. 222. Nádasdy Márton fivérének, Nádasdy Tamásnak. Körmend, 1532. aug. 17. "Terek kedig sok holt meg Kőszeg alatt, több négyezernél..."
- 412 Récsey Viktor: i. m. Sz 1883. 463.: Iványi Béla: i. m. HK 1932. 7.; Szeptember 5-én Schertlin Sebestyén és id. Ungelter János augsburgi polgárok jelentik az augsburgi polgármestereknek, hogy Jurisich Miklós "Kőszeget 700 vidékivel és

saját embereivel Ibrahim pasa 13 rohama ellen dicsőségesen megvédelmezte." ; Jurisich jellemzésére lásd Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 248. Ad Amicum. Brüsszel, 1532. szept. 22.; Borbély Andor: Egykoru kép és költemény Kőszeg 1532. évi ostromáról. HK 1933. 72.

- 413 Treskovits Farkas szemtanu írja: "Meghalt pedig és agyonlőttek Kőszeg városának ezen ostromakor összesen körülbelül négyszáztizennyolc embert". Lásd Horváth Ferenc: i. m. VSz 1963. 3. sz. 47.; Kőszeg gazdag polgárai nem akarták védeni a várost, meg akartak egyezni a törökkel. Tervükben szerepelt az is, hogy több ezer jobbággyfiut és leányt kiszolgáltatnak a töröknek, ha nekik megkegyelmez és megtarthatják vagyonukat. Vö. Sinkovics István: i. m. VSz 1963. 3. sz. 31.: Szulejmán naplóiban olvashatjuk: "A várból egy papírt dobtak ki, melyen a vár feladását ígérték szabad elmenetel mellett, de azt visszavonták". Lásd Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 355.; Károlyi Árpád - Szalay József: i. m. Bp., 1882. 223. Nádasdy Ferenc fiához, Tamáshoz, Sárvár, 1532. szept. 1. Ibrahim: "... optabatque duo millia ancillas et mulieres juvenculas..."
- 414 OL Nádasdy-család lt. Missil. Nádasdy Tamás Batthyány Ferenchez. 1555. okt. 3. : Uo. Batthyány Ferenc Nádasdy Tamáshoz. Id. Sinkovics István: i. m. VSz 1963. 3. sz. 38.
- 415 Lázár Gyula: A török birodalom története. Nagybecskerek, 1890. 306.
- 416 Marosi Endre: i. m. HK 1975. 3. sz. 437.
- 417 HKA Hoffinanz Ungarn, Fasc. 7. 1559. jan. Fol. 94. Ferdinánd király megerősíti Kőszeg régi privilégiumait. Bécs, 1533.; Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 90.; Perjás Géza: i. m. Látóhatár, 1967. évi 7-o. sz. 691.: A török 25 napig vesztegelt Kőszeg alatt, ez pedig felért számára egy stratégiai vereséggel. Maga V. Károly császár úgy értékelte a helyzetet, hogy a Bécs ellen nyomuló török hadsereget Jurisich Kőszegnél feltartóztatta: Óváry Lipót: i. m. II. Bp., 1894. 54. V. Károly levele feleségéhez. Regensburg, 1532. szept. 21.

- 418 Borbély Andor: i.m. HK 1933. 71-73.; Horváth Magda: A török veszedelem a német közvéleményben. Bp., 1937.; Benda Kálmán: A törökkor német ujságirodalom. A XV-XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához. Bp., 1942.
- 419 Sinkovics István: i. m. VSz. 1963. 3. sz. 38.
- 420 Uo. 37.
- 421 Thury József: i. m. I. Bp., 1893. 354. Szulejmán naplóí.
- 422 OL Nádasdy-család lt. Missil. Nádasdy Ferenc Nádasdy Tamáshoz 1532. aug. 12. Id. Sinkovics István: i. m. VSz 1963. 3.sz. 35., 48. sz. jegyzet ; Szeibert János: Sárvár monográfiája. Szombathely, 1926. 18.; H.Takács Marianna: A sárvári vár. Bp., 1957. ; Uő.: Magyarországi udvarházak és kastélyok. Bp., 1970. 147., 234.
- 423 OL Nádasdy-Család lt. Missil. Nádasdy Ferenc Nádasdy Tamáshoz. 1532. aug. 16. ; Pray, Georgius: i. m. II. Pozsony, 1806. Nr. 10.; Károlyi Árpád - Szalay József: i. m. Bp., 1882. 221-222. Nádasdy Ferenc fiához, Tamáshoz. Sárvár, 1532. aug. 16.; Horváth István Károly: Sárvár szerepe a XVI. század magyar kulturájában. Tinódi-Emlékkönyv. Sárvár, 1956. 44.; Sárvár hősieis védelméről Sylvester János is megemlékezik grammatikájában: "A várat Nádasdi árokkal és sáncokkal ugy megerősítette, hogy 1532-ben az ostromló török dühének sem engedett, mert a török vereséget szenvedve kénytelen volt elvonulni innen". Id. Balázs János: Sylvester János és kora. Tankönyvkiadó Vállalat, Bp., 1958. 154.
- 424 Óváry Lipót: i. m. II. Bp., 1894. 52. Pranter császári biztos v. Károlyhoz. Pozsony, 1532. szept. 4. Uo. 53. Pozsony, 1532. szept. 10.; Lanz, K.: i. m. II. Leipzig, 1845. 14. Der Kaiser an den pfalzgrafen Friedrich, 1532. szept. 13.; Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 206-207.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 127-128. ; Kárffy Ödön: Esztergom 1532-iki ostromához. HK. 1912. 93-103.; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 324. ; Barta Gábor: i. m. TSz 1971. 3-4.sz. 306.

- 425 Óváry Lipót: i. m. II. Bp., 1894. 52. V. Károly császár levele nejéhez. Regensburg, 1532. julius. ; A császári sereg létszámára vonatkozólag lásd Ranke, L.: i. m. III. Berlin, 1840. 431.; Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 108. ; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 311. ; HHStA Turcica II. Überblick über das Kriegsvolk des Kaisers, König Ferdinand und d. d. Reiches. 1532. aug. 16. ; A csapatokat, az utánpótlást és az ellátmányt a Dunán szállították le.
- 426 Hantsch, H.: i. m. 5. Aufl. I. Graz - Wien - Köln, 1969. 237.
- 427 Horváth Mihály: i. m. IV. Pest, 1871. 92-93.
- 428 Kujáni Gábor: i. m. TT 1908. 279. Ferdinánd 20 000 gyalogost, 5000 lovast ígért, de nem János ellen, hanem Németszág védelmére. Buda, 1532. jul. 16.; Lanz, K.: i. m. II. Leipzig, 1845. 12-14. Adrian von Croy an den Kaiser. 1532. szept. 12.
- 429 Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 36.
- 430 Lanz K.: i. m. II. Leipzig, 1845. Adrian von Croyhoz V. Károly levele, Passau, 1532. szept. 10. ; Török pál: i. m. Bp., 1930. 67-68.
- 431 Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 206.; Robertson, W.: i. m. IV. Wien, 1819. 55-57.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 128. ; Török Pál: i. m. Bp., 1930., 65, 69.
- 432 Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1972. jan. sz. 119.; Gerhartl, G.: Die Niederlage der Türken am Steinfeld, 1532. Wien, 1974. 38.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1. sz. 3.
- 433 Verancsics Antal: I. m. II. Pest, 1857. 34.; Turetschek, Chr. i. m. Wien, 1968. 328.
- 434 Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 4. sz. 679.
- 435 Uo. 678-679.
- 436 Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 107.

- 437 Török Pál: i. m. Bp., 1930. 108.
- 438 Lanz, K.: i. m. II. Leipzig, 1845. 10-11. Adrian von Croy an den Kaiser. 1532. szept. 12.; Óváry Lipót: i. m. II. Bp., 1894. 53. Pranter császári biztos V.Károly császárhoz. Pozsony, 1532. szept. 8.; Oláh Miklós levelezése, Bp., 1875. 249. 1532. szept. 25.
- 439 Török Pál: i. m. Bp., 1930. 69-70.
- 440 HHStA Turcica 1531-32. Fasc. 2. Pekry Lajos Ferdinándhoz. Petronell, 1532. okt. 6.; Kropf Lajos: Adalék az 1532-iki török portyázás történetéhez. TT 1891. 160-164.
- 441 Oláh Miklós levelezése, Bp., 1875. 249. Ad Transsylvaniensem. Brüssel, 1532. szept. 25.; Uo. 253. Ad Amicum.
- 442 V.Kovács Sándor: i. m. Bp., 1971. 578-579. Brodarics István Szapolyai Jánoshoz. Csázmán, 1532. okt. 1.; Kujáni Gábor: i. m. TT 1908. 286-287. Brodarics István Szapolyai Jánoshoz. Csázmán, 1532. okt. 1.; Uo. 287-289. Brodarics István Nádasdy Tamáshoz. pécs, 1532. okt. 20.; Kujáni Gábor: Brodarics István szereplése János király oldalán, Sz 1914. 48-49.
- 443 OL Nádasdy-család lt. Missil. Nádasdy Tamás Erdődy Simonhoz. 1532. aug. 22. Id. Sinkovics István: i. m. VSz 1963. 3.sz. 34., 44.sz. jegyzet.; A lakosság a védett helyekre, Kanizsára, Lékára, Sárvára vette futását. ; Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875., 252.; Koppány Tibor - Péczei Piroska - Sági Károly: Keszthely. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp., 1962. 28.
- 444 Pray, Georgius: Annales regni Hungariae. III. 259. Id. Erdélyi Gyula: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913. 10.
- 445 HHStA Turcica 1531-32. Fasc. 2. Ex literis Andreae Choron. Sümeg, 1532. okt. 14.; Takáts Sándor: Rajzok a török világból. III. Bp., 1917. 97.; Uő.: Bajvivó magyarok, Képek a török világból. Uő.: Magyar nagyhatalmak, I. Genius kiadás, Bp., é. n. 259.

- 446 Lanz, K.: i. m. II. Leipzig, 1845. 19. König Ferdinand an den Kaiser. 1532. okt. 30. Ranke, L.: i. m. III. Berlin. 1840. 433-434. ; Oberleitner, K.: i. m. Wien, 1859. 56.; Goos, R.: i. m. Wien, 1911. 31-32.; Brandt K.: i. m. I. München, 1937. 282.
- 447 Barta Gábor: Tsz 1971. 3-4. sz. 312.
- 448 Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 249.; Barta Gábor: i. m. TSz 1971. 3-4.sz. 307.
- 449 Oláh Miklós levelezése. Bp, 1875., 258-259.; Kupelwieser, L.: i. m. Wien und Leipzig, 1899. 91-92., 108.; Rácz Gyula: i. m. HK 1973. 4.sz. 675.
- 450 Török Pál: i. m. Bp., 1930. 68.
- 451 Oláh Miklós levelezése, Bp., 1875. 249.
- 452 Szalay László: i. m. IV. Lipose, 1854. 130.; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 335.; V. Károly császár gyors elutazásához bizonyosan ez is hozzájárult, hogy a táborban pestis lépett fel.; Török Pál: i. m. Bp., 1930. 67-68.
- 453 HHStA U 1532. Fasc. 21. Thurzó Elek Ferdinándhoz. Pozsony, 1532. okt. 16.; Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875., 260.; Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 340-341.
- 454 Szapolyai János király állítólag sirva fakadt, amikor hírül vette a Gritti seregében levő törökök fosztogatásait: Ol Nádasdy-család lt. Missil. Nádasdy Tamás Erdődy Simonhoz. 1532. aug. 22. Id. Sinkovics István: i. m. VSz 1963. 3.sz. 38., 63.sz. jegyzet.
- 455 Sinkovics István: i. m. VSz 1963. 3. sz. 37-38.
- 456 Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 337. Ferdinánd Mária özvegy királynéhez. Villach, 1532. okt. 21.
- 457 HHStA U 1532. Fasc. 21. Thurzó Elek Ferdinándhoz. Pozsony, 1532. okt. 16.; Uo. 1532. Fasc. 21. Várday Pál esztergomi

- érsek, Szalaházy Tamás egri püspök, Thurzó Elek, Báthori András és a többi tanácsos Ferdinándhoz. Pozsony, 1532. okt. 18.; Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 258.; Szalay László: IV. Lipcse, 1854. 130.
- 458⁸ Székely György /bev./: Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Magyar Helikon, Bp., 1962. 9.
- 459 HHStA U 1532. Fasc. 21. Várdai Pál esztergomi érsek, Szalaházy Tamás egri püspök, Thurzó Elek, Báthori András és a többi tanácsosok Ferdinándhoz. Pozsony, 1532. okt. 18.
- 460 Rácz Gyula: i. m. HK 1973. 4. sz. 666., 680.
- 461¹ Thurzó Elek szerint ilyen alkalom soha többé nem kínálkozik, hogy a török ellen a császár személyes vezetésével ilyen hatalmas sereget állítsanak ki: HHStA Turcica 1531-32. Fasc. 2. Thurzó Elek Ferdinándhoz. Sempté, 1532. okt. 21.
- 462 Rácz Gyula: i. m. HK 1973. 4. sz. 680.
- 463 Uo. 679.
- 464 Bucholtz, F. B.: i. m. IV. 119.; Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 112-113.
- 465 Goos, R.: i. m. Wien, 1911. 30-39.
- 466 Lanz, K.: i. m. II. Leipzig, 1845. 16-17. Andreas Doria an den Kaiser. 1532. okt. 18.; Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 259-260.; Ranke, L.: i. m. III. Berlin, 1840. 433.
- 467 Brandi K.: i. m. I. München, 1937. 301.
- 468 Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 137.
- 469 Charriere, E.: i. m. Paris, 1848. 262.; Török Pál: i. m. Bp., 1930. 79.; Brandi, K.: i. m. I. München, 1937. 306-307.
- 470 Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 460. Cornelius Scepperus Nicolao Olao suo S. Lubljana, 1534. febr. 28.; Barta Gábor: i. m. TSz 1971. 3-4.sz. 309.

- 471 Turetschek, Chr.: i. m. Wien, 1968. 205-220., 246-261.;
Rázsó Gyula: i. m. HK 1976. 1. sz. 35.
- 472 Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 146.; Kupelwieser, L.:
i. m. Wien und Leipzig, 1899. 109-110.; Brandi K.: i. m. I.
München, 1937. 307.
- 473 Gévay, A.: i. m. II. Wien, 1838. 66. Bericht des Hieronymus
von Zara und Cornelius Duplicius Schepper an König Ferdinand
I. Hieronymus de Zara an die niederösterreichische Regierung.
Konstantinopel, 21. Jänner 1533.; Oláh Miklós levelezése.
Bp., 1875. 277., 296-297., 337-338.
- 474 HHStA Turcica 1531-32. Fasc. 2. Ferdinánd instructioja Zárai
Jeromos számára. Bécs, 1532. okt. 3.; Gévay, A.: i. m. II.
Wien, 1838. 3-48. Bericht des Hieronymus von Zara und des Cor-
nelius Duplicius Schepper an König Ferdinand I. Wien, 27.
September 1533.; Salamon Ferenc: i. m. 2. kiad. Bp., 1886.
98.; Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943.
37-38.; Perjés Géza: i. m. Bp., 1975. 20.
- 475 Gévay, A.: i. m. II. Wien, 1838. 102-103. Aessserung der nach
Wien berufenen ungarischen Herren über die ihnen auf Befehl
König Ferdinands I. zuerst durch Johann Hofman von Grünbühel,
obersten Schatzmeister... etc. in ungarischer Sprache vor-
getragenen Friedensbedingungen. Wien, 22-29. März, 1533.;
Sörös Pongrác: Brodarics István, Bp., 1907. 108.; Bárdossy
László: i. m. Bp., 1943. 118-121.
- 476 Török Pál: i. m. Bp., 1930. 86.
- 477 Brandi K.: i. m. I. München, 1937. 318-321.; Bárdossy László:
i. m. Bp., 1943. 130.
- 478 Uo.
- 479 Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875., 555. Cam. Gilinus Nicolao
Olao suo S. Milánó, 1535. jan. 14.; Lázár Gyula: i. m.
Nagybecskerek, 1890. 310-312. Brandi, K.: i. m. I. München,
1937. 316.

- 480 Lanz, K.: i. m. II. Leipzig, 1845., 193-196. Der Kaiser an die Königin Maria.; Uo. 196-199. Bulletin über die Einnahme von Tunis. ; Robertson, W.: i. m. IV. Wien, 1819. 85-102. ; Brandi K.: i. m. I. München, 1937. 309-318. ; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 140-141.
- 481 Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 436-437.; Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 156.; Barta Gábor: i. m. TSz 1971. 3-4.sz. 310.
- 482 Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 229-230.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 154.; Majláth Béla: i. m. Bp., 1889. 43-44.; Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 31.
- 483 Gévay, A.: i. m. II. Wien, 1841. 70. Bericht Leonhards Grafen von Nogarola an König Ferdinand I. über den Erfolg seiner Sendung an Junis Beg.; Uo. 132. Gesandtschaft König Ferdinands I. an Alexius Thurzó, Innsbruck, 25. Aug. 1536.
- 484 Goos, R.: i. m. Wien, 1911. 47-49. ; Lanz, K.: i. m. II. Leipzig, 1845. 207. Vollmacht Szapolyais für Frangepan und Brodarics an Karl V. und Ferdinand I. Grosswardein, 1535. nov. 22. ; MOE I. Bp., 1874. 594.
- 485 Barta Gábor: i. m. TSz 1971. 3-4. sz. 316.
- 486 Gévay, A.: i. m. II. Wien, 1839. 104-124. Bericht Vespasians von Zára an König Ferdinand, Prága, 1534. márc. 5. "Sed Regi Johani inquit /prout in litteris eiusdem Caesaris continetur/ totum Hungariae regnum dono dedit, quod ipse Caesar armis acquisivit, et ideo verba sua revocare nolle..."
- 487 Gévay, A.: i. m. II. Wien, 1838. 137. Schreiben des Grosswesirs Ibrahim an Kaiser Karl V. Konstantinopel, 4. Juli 1533. Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 186.
- 488 Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 186.
- 489 Goos, R.: i. m. Wien, 1911. 51.

- 490 Robertson, W. i. m. IV. Wien, 1819. 102-104., 108. s. köv.;
Brandi, K.: i. m. I. München, 1937. 326-327.
- 491 Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 197-188.
- 492 Gévyay, A.: i. m. II. Wien, 1841. Gesandschaft König Ferdi-
nands I. an Sultan Suleiman I. 1536. 121-122.
- 493 Óvári Lipót: III. Pál pápa és Farnese Sándor bibornok Ma-
gyarországra vonatkozó diplomáciai levelezése /1535-1549/.
MHH Első osztály: okmánytár, XVI. Bp., 1879. XI.
- 494 Lanz, K.: i. m. II. Leipzig, 1845. 243.; Bárdossy László:
i. m. Bp., 1943. 179.
- 495 Goos, R.: i. m. Wien, 1911. 54-55.; Horváth Mihály: i. m.
Bp. 1882. 66-68.; Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és
generálisok. 2. kiad. Genius, Bp., é. n. 27. Czeczey Lénárd
kapitány.
- 496 Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódítás
korában 1541-1711. Bp., 1918. 2.
- 497 Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 189-190.
- 498 Uo. 192.
- 499 Sörös Pongrácz: i. m. Sz 1917. 462-463.
- 500 Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 68-69.
- 501 Károlyi Árpád: Adalék a nagyváradi béke történetéhez. Bp.,
1879. 104.
- 502 Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 142.; Otetea, A.: i. m.
Bp., 1974. 165.
- 503 Gévyay, A.: i. m. II. Wien, 1841. Gesandschaft König Ferdi-
nands I. an Sultan Suleiman I. 1536. 116-117. Schreiben
Johanns von Zápolya an Urban von Batthyány. Gross-Wardein,
13. Juli 1536.; Károlyi Árpád: i. m. Bp., 1879. 193.
- 504 Lanz, K.: i. m. II. Leipzig, 1845., 247. Der Erzbischof von

Lunden an den Kaiser. 1536. aug. 20.; Gévy, A.: i. m. II. Wien, 1841. 112-113. Schreiben König Ferdinands I. an Johann Maria Barziza. Innsbruck, 30. Juni, 1536: Uo. 142-143. Schreiben König Ferdinands I. an Sultan Suleiman I. Gratz, 17. October 1536.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 167.; Oberleitner, K.: i. m. Wien, 1889. 64-68.; Margalits Ede: i. m. I. Bp., 1900. 272. Klissza vára 1537. március 12-én került török kézre. Védője, Krusics Péter elesett, szerb lakói pedig Velence dalmáciai birtokaira és Zeng, Buccari és Fiume vidékére menekültek.

505 MOE II. Bp., 1875. 60.

506 Horváth Mihály: i. m. IV. Pest, 1871. 134.; Vanicek, F.: Specialgeschichte der Militärgrenze, I. Wien, 1875. 15-19.

507 Verancsics Antal: i. m. II. Pest, 1857. 39.; Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 243-251.; Takáts Sándor: Magyar nagyszonyok, I. Genius, Bp., é. n. 304-305.

508 Komáromy András: Thelekessy Imre, HK 1889. 122.

509 Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 173-177.; Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 120-121. Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 24., 40.

510 Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 183-186.; Molnár Erik /szerk./: Magyarország története. I. Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1964. 172.

511 Káldy-Nagy Gyula: i. m. p., 1974. 143-144.

512 Lukinich Imre: i. m. Bp., 1918. 41-42.: Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. nov. sz. 1797-1798.

513 Verancsics Antal: i. m. I. Pest, 1857. 57-60.

514 Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp. 1943. 38-39.

515 Fráter Györgyre és korszakára: Horváth Mihály: Utyeszenich Fráter György /Martinuzzi bíbornok/ élete. Bpl, 1882.: Bunyitai Vince: A váradi püspökség története. I. Nagyvárad, 1883. ; Károlyi Árpád: Fráter György levelezése. TT 1878-

- 1882.; Huber, A.: Die Erwerbung Siebenbürgen durch König Ferdinand I. im Jahre 1551 und Bruder Georgs Ende. Wien, 1889.; Barabás Samu: Erdélyi regesták. TT 1891 és 1892.
- 516 Verancsics Antal: i. m. I. Pest, 1867. 66.; Rohmoser: Diplomatische Verhandlungen zwischen Ferdinand und Johann Zápolya, Czernovitz, 1862.
- 517 Robertson, W.: i. m. IV. Wien, 1819. 141-145.; Brandi, K.: i. m. I. München, 1937. 327-335. ; Otetea, A.: i. m. Bp., 1974. 165-166.
- 518 Otetea, A.: i. m. Bp., 1974. 166.
- 519 Lukinich Imre: A három részre szakított ország. Magyar művelődéstörténet. III. Bp., é. n. 14-15.
520. Szekfü Gyula a békeszerződést úgy könyveli el, mint a magyar urak országgyűjesítő törekvéseinek diadalát: Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943. 40.; Brandi, K.: i. m. I. München, 1937. 333.
- 521 Verancsics Antal: i. m. II. Pest, 1857. 41.; Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György, Debrecen, 1867. 238-239.; Goos, R.: i. m. Wien, 1911. 68.; Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 71-74.
- 522 Lukinich Imre: i. m. Bp., 1918. 3.
- 523 Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 74.; Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 220.
- 524 Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. nov. sz. 1798.
- 525 Lanz, K.: i. m. Leipzig, 1845. 292-294. Der Kaiser an Johannes Zápolya, König von Ungarn. ; Goos, R.: i. m. II. Wien, 1911. 49-86., 65., 72.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 178-180.; Károlyi Árpád: Adtlék a nagyváradi béke s az 1536-1538. évek történetéhez. Sz 1878.; Uő.: Okiratok és levelek a nagyváradi béke történetéhez 1526-1538. TT 1878. 715-817.;

Uó.: Fráter György levelezése. TT 1878. 216. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Bécs, 1538. jan. 15.; Uo. 221. Ferdinánd Fráter Györgynek köszönetet mond a béke megkötése körül kifejtett buzgalmaért. Boroszló, 1538. jan. 16.

- 526 Horváth Mihály: i. m. IV. Pest, 1871. 106.; Hóman Bálint - Szekfő Gyula: i. m. III. Bp. 1943. 40-41.
- 527 Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 208.
- 528 Uo. 212. "...quoties per nos fieri poterit..."
- 529 Goos, R.: i. m. Wien, 1911. 88.; Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 85.
- 530 Verancsics Antal: i. m. VI. Pest, 1860. 22. Verancsics Antal Bogaucius Miklóshoz. Torda, 1538. aug. 10.
- 531 Perjés Géza: i. m. Bp., 1975. 24.
- 532 Thury József: i. m. Sz 1893. 576-577.
- 533 Thury József: i. m. Sz 1893. 577.
- 534 Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 75-76.
- 535 Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 222.
- 536 Uo.
- 537 Goos, R.: i. m. Wien, 1911. 86.; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 144-145.
- 538 Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 244-226.
- 539 Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 77.
- 540 Salamon Ferenc: i. m. 2. kiad. Bp., 1886. 100.; Brandi K.: i. m. I. München, 1937. 351-358.; Braudel, F.: i. m. Tom.2. Paris, 1966. 227.; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 145-146.

- 541 Verancsics Antal: i. m. VI. Pest, 1860. 94-96. Verancsics Antal Bona királynéhez. Gyulafehérvár, 1540. márc. 24.; A Majlád István mozgalmának leszerelésére Erdélybe utazó János király utolsó napjaira és halálára lásd Mindszenti Gábor naplóját /közli Kemény József és Nagyajtai Kovács István: Erdélyország Történeti Tára I. 1540-1600. Kolozsvár, 1837./; János király testamentumára: Verancsics Antal: i. m. II. Pest, 1857. 225.; Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 258-259.; Majláth Béla: Maylád István 1502-1550. Magyar Történeti Életrajzok. Bp., 1889. 74. s. köv.; Uő.: Oklevelek Maylád István történetéhez. TT 1891. 621-639., 1892. 76-96.; Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 99.; Szabolcsi József: Az 1539-41. évi rendi mozgalom oka és célja. Sz 1970. 2. sz. 300-320.
- 542 Szabolcsi József: i. m. Sz 1970. 2. sz. 307-310.
- 543 Veres Endre: Izabella királyné 1519-1559. Magyar Történeti életrajzok. Bp., 1901.; Bethlen Farkas: i. m. Tom. I. Liber II. Szeben, 1782. 221. s. köv.
- 544 Bucholtz, F. B.: i. m. V. Wien, 1832. 133-34.; Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 123., 172.; Perjés Géza: i. m. Bp., 1975. 27.; Frangepán Ferenc kalocsai érsek Szapolyai halála után azzal indokolta meg Ferdinándhoz való átállását, hogy "most már mindnyájan Ferdinándhoz csatlakozva, egyesített erővel kíséreljék meg az országot megvédeni a török ellen, mert így megoszolva, annak elpusztulása előre látható". Lásd Szederkényi Nándor: i. m. II. Eger, 1890. 51.
- 545 Gévay, A.: i. m. II. Wien, 1841. 88-89.
- 546 Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 244.
- 547 Óváry Lipót: i. m. Bp., 1879. XXII.; Frangepán Ferenc és főurai társai, Perényi Péter, Bebek Ferenc, Ráskay István és Balassa Zsigmond még mindig nem értették meg, hogy a szultán súlyos adófizetés ellenében sem engedheti meg Magyarország egyesítését Ferdinánd hatalma alatt.

- 540 Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 123.; Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. nov. sz. 1800.
- 549 Verancsics Antal: i. m. VI. 150.; Bethlen Farkas: i. m. Tom. I. Liber III. Szeben, 1782. 344-345.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 202.; Veres Endre: i. m. Bp., 1901. 39.; Huber, A.: i. m. Wien, 1889. 6.; Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. nov. sz. 1800.
- 550 Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 116-117.
- 551 Óváry Lipót: i. m. II. Bp., 1894. 76. Ferdinánd Zsigmond lengyel királyhoz. Bécsujhely, 1540. dec. 12.; Verancsics Antal: i. m. VI. Pest, 1860. 143. Verancsics Antal testvéréhez, Mihályhoz. Gyulafehérvár, 1540. aug. 29.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 204.; Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 142-143.; Thury József: i. m. Sz 1893. 577.
- 552 Lukinich Imre: Az eredélyi fejedelmi czim kialakulásának történetéhez. Sz 1913. 94.
- 553 Lukinich Imre: i. m. Bp., 1918. 26-27. Thurzó Elek levele. 1540. szept. 30.; A Szapolyai-javak jelentős része Thurzó Elek királyi helytartó és Révay Ferenc nádori helytartó birtokában voltak. Ezek az urak hallani sem akartak a jószágok kiadásáról. Vö. Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György Debrecen, 1867. 262.
- 554 Lukinich Imre: i. m. Bp., 1918. 27. Thurzó Elek és Nádasdy Tamás 1540. szept. 20-án kelt levelei.
- 555 Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 249.
- 556 Pray, Georgius: i. m. II. Pozsony, 1806. 85-86. Fels Lénárd Nádasdy Tamáshoz. 1540. szept. 16.
- 557 Verancsics Antal: I. m. II. Pest, 1857. 45.; Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 262-267.; Bethlen Farkas: i. m. Tom. I. Liber III. Szeben, 1782. 355.; Oberleitner, K.: i. m. Wien, 1859. 75-77.
- 558 Budapest története. II. Bp., 1973. 228.

- 559 Laszki Jeromos szerint Budát 6000 válogatott katona védte: HHStA Turcica 1540-44. Fasc. 5. Legatio Hieronimi a Lasko ad Imperatorem Turcarum. 1540. nov. 9.; Acsády Ignác: i. m. Bp., 1897. 217-218.
- 560 Verancsics Antal: i. m. II. Pest, 1857. 45., 79.; Ujhegyi Béla: I. Ferdinánd hadseregeinek Budavár birtokáért 1540. és 1541-ben vívott harcai. Ludovica Academia Közlönye VIII.; Szentkláray Jenő: i. m. Bp., 1886. 150.
- 561 Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 132.; Perjés Géza: i. m. Bp., 1975. 33.
- 562 HHStA Turcica 1540-44. Fasc. 5. Legatio Hieronimi a Lasko ad Imperatorem Turcarum 1540. okt. 31 - 1541. jul. 26.; Török Pál: i. m. Bp. 1930. 89.
- 563 HHStA Turcica 1540-44. Fasc. 5. Szulejmán szultán levele Ferdinándhoz. 1541. jun.
- 564 Vö. Sinkovics István: a török elleni védelem fő kérdései. HK 1966. 4. sz. 774.; Fekete Lajos: Szulejmán szultán. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967. 54-55.; Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1871. nov. sz. 1803; Budapest története, II. Bp., 1973. 227-231.
- 565 HHStA Turcica 1540-441. Fasc. 5. Legatio Hieronimi a Lasko ad Imperatorem Turcarum 1540. okt. 21. - 1541. jul. 26., 1540. dec. 1-5.
- 566 Goos, R.: i. m. Wien, 1911. 93.
- 567 Óváry Lipót: i. m. II. Bp., 1894. Gonfaloniero nuncius 1541. febr. 11-én kelt levele. Id. Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 252.
- 568 Brandi, K.: i. m. I. München, 1937. 381-388.
- 569 Ranke, L.: i. m. IV. Berlin, 1843. 235.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 208.
- 570 Verancsics Antal: i. m. II. Pest, 1857. 82.; Szalay László:

- i. m. IV. Lipcse, 1854. 207.; Thury József: i. m. Sz 1893. 578. ; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 169.
- 571 HL Törökkori iratok, 1540. Nr. 43., 44. I. Ferdinánd Fels Lénárdhoz. Neustadt, 1540. dec. 14. és 21.; Óváry Lipót: i. m. II. Bp., 1894. 77. Simancasi lt. Jelentés Budáról, 1541. febr.; Uo. 79. V. Károly a toledoi érsekhez. Regensburg, 1541. május 6.; Káldy-Nagy Gyula: i.m. Bp., 1974. 169.
- 572 Verancsics Antal: i. m. II. Pest, 1857. 46-52.
- 573 Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen, 1867. 270-272.; Szalay László: i. m. IV. Lipcse, 1854. 211-215.; Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 155-157.; Takáts Sándor: Buda két árulója. A magyar mult tarlójáról. Genius kiadás, Bp., é. n. 11-51.; Budapest története. II. Bp., 1973. 228-229.
- 574 Óváry Lipót: i. m. II. Bp., 1894. 79-80. Verancsics Antal: i. m. II. Pest, 1857. 45. s. köv.; Bethlen Farkas : i. m. Tom. I. Liber III. Szeben, 1782. 361-377.; Yeress Endre: i. m. Bp., 1901. 138. s köv.
- 575 Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 166.
- 576 Verancsics Antal: I. m. I. Pest, 1857. 225.; Sebestyén Béla: Enyingi Török Bálint mint Pápa város földesura /1535-1537/ Pápa, 1911. 55.; L.Fekete - Gy.Káldy-Nagy: Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda /Ofen/ 1550-1580.Akadémiai Kiadó, Bp., 1962. 703.
- 577 Thury József: Török-magyar kori történelmi emlékek. Katib Mohammed káim: Történetek gyűjteménye 377.
- 578 KRA AP 1541. Pasc. 9. Nr. 1. Ferdinánd a mainzi, trieri, kölni és pfalzi választófejedelemhez. Linz, 1541. szept.12.; Óváry Lipót: i. m. II. Bpl, 1894. 80-81. Egy lengyel államférfiu jelentése Zsigmond lengyel királyhoz. Krakkó, 1541. okt. 3.; Verancsics Antal: i. m. I. Pest, 1857. 162-173.; Uő.: 173-178. De obsidione Budensi, ; Hammer, J.: i. m.III. Pest, 1828. 230-232.; Kárffy Ödön: Adatok Buda történetéhez,

1540. HK 1910.; Uő.: Buda 1541-i ostromához. HK 1912. ;
Matunák Mihály: Buda 1541-iki eleste. TF 1898.; Budapest
 története. II. Bp., 1973. 229-230.; Mikor a török 1541-ben
 Budavárát birtokába vette, az egész Duna-Tiszaköz ténylegesen
 az ő hatalmába jutott. A nép meghódolt, hogy elkerülje a török
 martalócok dúlásait. Így jutott Szeged is 1543-ban az ellen-
 ség kezére. Lásd Reizner János: Szeged története. I. Szeged,
 1899. 105.

579 Brandi K.: i. m. I. München, 1937. 390.; Kosáry Domokos:
 i. m. Valóság, 1973. 9. sz. 31.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1973.
 4.sz. 679.

580 Perjés Géza: i. m. Bp., 1975. 35-40.

581 Biró Vencel: Erdély belügyi fejlődése a fejedelemség meg-
 alakulása korában, 1541-1571. Kolozsvár, 1911. ; Uő.: Az
 erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése /1542-1690/. Kolozsvár,
 1917. ; Uő.: Erdély és a porta. Sz 1923.; Benda Kálmán:
 Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI.
 és a XVII. században. Magyarok és románok. II. Bp., BP.,
 1944.

582 Istvánffy Miklós: i. m. Ford.: Vidovich György. Debrecen,
 1867. 296. "Mely ügyben Ferenc eljárása, mindenestre kár-
 hoztatandó, mellyel Magyarország ártatlan népeit kevélységé-
 nek s nagyravágásának áldozta fel."

583 Herváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 21., 56.; Szakály Ferenc:
 i. m. Bp., 1975. 124.

584 Uo.

585 Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 256-259.

586 TF 1878. 260-264.

587 Id. Hóman Bálint - Szekfü Gyula: i. m. III. Bp., 1943.
 50.

- 588 Perjés Géza: i. m. Bp., 1975. 21.
- 589 V. Kovács Sándor: i. m. Bp., 1971. 580. Brodarics István Nádasdy Tamáshoz. Bécs, 1532. okt. 20.; Óváry Lipót: i. m. Bp., 1879. 77. A bécsi nuncius Frangepán Ferenc leveléből a következőket közli /1539, szept. 30./; "Hec videtur nostra salus iam in alio consistere, quam in discretionem et misericordia Turcica..."; Horváth Mihály: i. m. IV. pest, 1871. 124-125.
- 590 Oláh Miklós levelezése. Bp., 1875. 334. Cornelius Scepperus Nicolao Olac suc S. Bécs, 1533. ápr. 2.
- 591 MOE I. Bp. 1874. 130.
- 592 Verancsics Antal: i. m. II. Pest, 1857. 83.; Sinkovics István: i. m. HK 1966. 4. sz. 774.; Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. nov. sz. 1797.
- 593 Verancsics Antal: i. m. I. Pest, 1857. 218; Thury József: i. m. Sz 1893. 582.
- 594 Thury József azt állítja, "hogy Szulejmánnak voltaképpen eszeágában sem volt meghódítani Magyarországot, -- de 1541-ben kénytelen volt azt tenni, ha csak politikailag öngyilkosa nem akart lenni magának". /Sz 1893. 559/. Ezt a politikai koncepciót próbálja igazolni Tagyb Gökbilgin professzor véleménye is. A török történész szerint a XVI. század közepén a török szívesen látott volna egy független, "nemzeti" politikát követő magyar államot, de ennek minden eszközzel útját állta a Habsburg politika, amely a német birodalomhoz akarta kapcsolni az országot. Ennek megakadályozása érdekében került sor 1541-ben Buda elfoglalására. Lásd Gökbilgin Tagyb.: Nagy Szolimán 1566. évi Szigetvár elleni hadjáratának előzményei. Ruzsás Lajos /szerk./: Szigetvári Emlékkönyv. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966. 53-61.
- 595 Horváth Mihály: i. m. Bp., 1882. 147.
- 596 A Thury-féle koncepciót fejlesztette tovább Perjés Géza, aki a Kortárs 1971. nov.-dec.-i és 1972. jan.-i számában

/Az országot szélére vetett ország/ fejti ki Szulejmán szultán "előnyös" ajánlatát. A szultán "önmegtartóztatását" Magyarország irányában Perjés szerint az okozta, hogy Buda, illetve Magyarország kívül esett az oszmán hódítás "akció-sugarán". A török orientáció, hogy ti. az ország -- miként később Erdély -- adja magát török fennhatóság alá, Erdély és a keleti Magyarország számára Fráter György országegyesítő kísérleteinek kudarca után reálpolitikailag indokolt lehetett, de semmiképpen nem volt az Magyarország nyugati részein, Ausztria szomszédságában. "Itt a töröknek való behódolás -- írja más helyütt maga Perjés Géza -- nemhogy békét teremtett volna, hanem éppen állandósította volna a harcot, hiszen Ausztria és a Német-Római Birodalom a töröknek ilyen közelségét semmiképpen nem nézte volna tétlenül". /Zrinyi Miklós és kora Gondolat, Bp., 1965. 375.; Ha a balkáni államok példáját követve Magyarország is beáll egy hűbéres jellegű függésbe, akkor Szücs Jenő szerint is "kétségtelenül állandó hadfelvonulási területté válik, ami gazdasági, demográfiai, etnikai és egyéb következményeiben kísértetiesen hasonlított volna a török idők jól ismert következményeihez". /Nép és nemzet a középkor végén. Nemzet és történelem. Gondolat, Bp., 1974. 562.; Vö. Matuz, J.: Der Verzicht Süleymans des Prächtigen auf die Annexion Ungarns. Ungarn-Jahrbuch. Bd. 6. Mainz, 1974-1975. 38-47.

- 597 L.Fekete - Gy.Káldy-Nagy: i. m. Bp., 1962. 752.; Káldy-Nagy Gyula: i. m. Bp., 1974. 170.
- 598 Bárdossy László: i. m. Bp., 1943. 169.; Mészáros László ism.: Káldy-Nagy Gyula: Szulejmán. Gondolat Kiadó, Bp., 1974. HK 1974. 4. sz. 731.
- 599 H.Balázs Éva - Makkai László /szerk./ i. m. Bp., 1962.14.
- 600 V.Kovács Sándor: i. m. Bp., 1971. 611. Oláh Miklós VII. Kelemen pápához, Linz, 1530. febr.15.

Imre Szántó

DER KAMPF DER VÖLKER UNGARNS GEGEN DIE TÜRKISCHEN
EROBERER 1526-1541

Von Mohács aus stürmten die türkischen Freibeuter in alle Richtungen. Die Marodeuren plünderten besonders die Gegend zwischen Duna /Donau/ - Balaton /Plattensee/ - Győr /Raab/. Die herrschende Klasse liess die für die Verteidigung des Landes wichtigen Burgen ungeschützt, jedoch nahm die Einwohnerschaft aus der Umgebung sie in Schutz. Die Bevölkerung leistete nicht nur zwischen den Mauern der Festungen einen Widerstand, sondern sie nahm den Kampf auch auf den Feldern gegen die wütenden türkischen Truppen auf /z.B. bei Vértesmarót und Héregy, zwischen den Bergen des Mátra-Gebirges, in Szeged und Szabadka, bei Bács, sowie in der Umgebung von Pécsvárad/. Der Sultan Soleiman begnügte sich im Herbst 1526 - ohne eine Besatzung in Buda hinterzulassen - mit der Einäscherung des Duna - Tisza /Donau - Theiss/ - Zwischenstromlandes und verschleppte die Bevölkerung in Sklaverei. Also kam das Land - mit der Aushahme von Szerémség - unter die türkische Dauerbesetzung nicht.

Nach dem Ausmarsch der Türken nahm der Machtkampf zwischen János Szapolyai und Ferdinand /Habsburg/ I. seinen Anfang. Den Weg der Habsburger an den ungarischen Thron bahnte vorerst die türkische Gefahr. Jener Kampf, den die herausbildenden nationalen Staaten im West-Europa gegen die die Begründung des Weltreiches erstrebenden Habsburger fortsetzten, kennzeichnete die Geschichte der Epoche grundlegend. Der französische König Franz I. hielt die Macht seines grossen Gegners, Karl V. fest, und hinderte ihn daran, dass er die kaiserliche Macht in Deutschland herstelle, so-

wie dass er sich gegen die Türken wende. Die habsburgisch-französische und habsburgisch-türkische Interessengegensätze brachten mit sich, dass Frankreich und das Türkische Reich ihre Kräfte im Kampf gegen die Habsburger vereinigten.

Beim heutigen Stand der Forschungen ist es kaum möglich, die Macht der europäischen Staaten und des Türkischen Reiches zu ermessen und zu vergleichen. Das scheint aber sicher zu sein, dass die Macht der Türken die Macht welcher europäischen Staaten, sowie die der Habsburger überbot. Das Osmanische Reich überragte nicht nur in Hinsicht der Ausdehnung des Territoriums die christlichen Staaten, sondern es erwies sich seine politischen und militärischen Organisationen für die Kriegsführung viel mehr geeigneter. Die Gestaltung der Macht der Habsburger und der Kampf des Türkischen Reiches um die Oberherrschaft der islamischen Welt, sowie die zeitgenössischen Weltereignisse beeinflussten das Schicksal Ungarns bedeutend. Die Beseitigung der türkischen Gefahr, die Verteidigung gegen die Türken wurden zum Hauptinteresse auch bei den Östlichen Habsburg-Ländern. Das Haus der Habsburger konnte aber alle seine Mittel gegen den türkischen Feind nie konzentrieren. Kaiser Karl V. unterstützte seinen jüngeren Bruder Ferdinand I. gegen die Türken mit entscheidenden Kräften nie, er nahm sogar in Sachen des deutschen Reiches, z.B. im Schmalkaldener Krieg ungarische Kräfte in Anspruch. In der Mitte des XVI. Jahrhunderts verfügten die Habsburger, als sie von den französischen Kriegen und von den inneren Gegensätzen des Deutschen Reiches festgehalten waren, über solchen Kräften und Mitteln nicht, mit denen sie die Türken vom Gebiet unseres Landes ausjagen könnten. Die spanischen und die österreichischen Habsburger strebten, auch mit Zugeständnissen gegenüber der Türken nach der Aufrechterhaltung des "status quo". Die wirkliche Machtlage der Habsburger konnte also Ungarn von dem Untergang nicht retten. Die Hinaustreibung der Türken überbot in der Mitte des XVI. Jahrhunderts die Möglichkeiten der Habsburger, dagegen erwies

sich ihre militärische Kraft zur Verlangsamung und Aufhaltung der türkischen Eroberung für genügend.

Von der Doppelkönigswahl an und als deren Folge setzte sich der Kampf zwischen den beiden Königen, Ferdinand I. und János Szapolyai 10 Jahre lang um den alleinigen Besitz des Landes. Zwischen der Tisza /Theiss/ und Maros organisierten sich starke Truppen unter der Führung von Jovan Cserni aus von türkischem Gebiet entflohenen Serben und Bulgaren, sowie Ungarn um die Verteidigung des Szerémség und des Temes-Gebietes gegen die Türken. Die Grundzielsetzung des Aufstandes war der Kampf gegen die fremden Unterdrücker um die Familie, um das Heim, um die freieren Lebensverhältnisse. Daraus folgte die Konfrontation mit dem den Kampf gegen die Türken nicht an sich nehmenden Adelstand notwendigerweise. Jovan Cserni war zur Suche der Unterstützung von Seite Ferdinands gegen den Angriff der Türken und des Adels gezwungen. So wurde der Aufstand eine Streitfrage im Kampf der beiden Könige. Die Grundzüge der Bewegung verblassten auch weiterhin nicht, d.h. der Kampf gegen die türkischen Eroberer verknüpfte sich mit dem Kampf gegen die Klasse der Gutsbesitzer. Der Aufstand von Jovan Cserni bleibt ein erinnerungswürdiger Bund des serbischen und des ungarischen Volkes.

János Szapolyai konnte aus eigenen Kräften Ferdinand nicht überwältigen. Als er geschlagen wurde, flüchtete er nach Polen. János Szapolyai knüpfte die Sache seiner Landes an die Kämpfe der europäischen Grossmächte. Die Mächtigen von Europa sahen im Rücken der Habsburger die Herrschaft von János Szapolyai gern, aber gegen die Türken konnten sie mehr als schöne Versprechungen nicht anbieten. János, die traditionelle ungarische Politik aufgegeben, schickte im Herbst 1527 seinen Botschafter zur türkischen Pforte, und setzte Ungarn von die Füsse von Soleiman. Der Sultan erkannte ihn als unabhängigen König von Ungarn an. Der abgeschlossene Vertrag und der Bund bedeuteten in Wirklichkeit, dass die Türken zum tatsächlichen Herren von Ungarn wurden. Infolge der französischen Politik wurde auch Szapolyai ein Mitglied des Bundes gegen die

Habsburger und er kehrte nach Ungarn zurück.

Del Sultan fiel im Sommer 1529 ins Land wieder ein, um die Macht von Ferdinand zu stürzen. Die ergebnislose Belagerung von Wien rupfte im ganzen Europa das Ansehen der türkischen Macht. Ferdinand versuchte die Zurückeroberung von Buda im Herbst 1530 auch ohne erfolg. Die völlige Erschöpfung seiner Erbländer verhinderte ihn eine militärische Entscheidung in Ungarn von den Türken zu erzwingen. Die Jahre nach Mohács bewiesen, dass auch die Habsburg-Herrschaft gegen die Türken keine Verteidigung bietet. Der Kampf der Anhänger der beiden Könige hatte eine in politisches Gewand versteckte Machthaberei, feudale Anarchie zur Folge.

Der Sultan setzte sich in 1532 nach Ungarn wieder in Bewegung, um die Wiener Niederlage des Jahres 1529 auszugleichen, und einen entscheidenden Schlag den Habsburgern beizubringen. Den Angriff von Ferdinand gegen Buda wollte er mit der Plünderung von West-Ungarn und den östlichen Teilen von Österreich vergelten. Als die türkischen Vorstossen zu Kőszeg gelangten, leistete das Städtchen unter der Führung von Miklós Jurisich einen Widerstand. Nach dreiwöchigem heroischen Widerstand übergab der Burgkapitän die Stadt und die Burg den Türken mit der Bedingung, dass die feindlichen Truppen in die Stadt nicht einmarschieren. Im Vergleich zu den Machtverhältnissen bedeuteten die Aufgabe von Kőszeg und die Vereinbarung einen Misserfolg für die Türken. Die heroische Verteidigung von Kőszeg gilt als ein ausgezeichnetes Ereignis unserer vaterländischen Kämpfe gegen die Türken. Die Bevölkerung aus der Umgebung vervielfachte die Kraft der handvollen Verteidiger von Kőszeg.

Weder Ferdinand noch Szapolyai verfügten über ausreichenden Kräften einander gegenseitig entscheidend zu schlagen. Ferdinand versuchte im Jahre 1537 sein Glück gegen die Türken den Waffen anzuvertrauen. Aber der Feldzug von Katzianer endete mit der schimpflichen Niederlage bei Eszék. Nach diesen Freig-

nissen zeigte sich Ferdinand zu der Vereinbarung mit Szapolyai geneigt. Der Friedensvertrag von Várad, geschlossen am 4. Februar 1538, erzielte die Herstellung der territorialen Einheit Ungarns. Nach dem Tode von König János sollte ganzes Ungarn unter die Herrschaft von Ferdinand kommen. Der Vertrag von Várad wurde aber nicht vollgestreckt, weil man in diesem Falle mit der militärischen Intervention der Pforte hätte rechnen müssen. Die Stände wählten mit der Aufrechterhaltung des "status quo" János Zsigmond zum König. Der Sultan erkannte den Säugling als König an. Damit war der Vertrag von Várad "de facto" zu Ende. Ferdinand setzte im Oktober 1540 seine Heere unter der Führung von Leonhard Fels, und später im Frühling von 1541 unter der Führung von Wilhelm Meggendorf in Bewegung um Buda zu erobern.

Als Soleiman über die Ereignisse um Buda erfuhr, entschloss sich, seinem Schützling János Zsigmond Unterstützung zu leisten. Am 29. August 1541, 15 Jahre nach der Schlacht von Mohács, setzten sich die Türken ins Zentrum des Landes. Mit der Eroberung von Buda wurde das Land in 3 Teilen zerrissen. Zwischen Mohács und 1541 wurde der Weg zur Eroberung von Buda durch die Grossmächte von Europa, die protürkische Politik der János-Partei, den Anspruch und die militärische Einmischung der Habsburger, sowie die feudale Anarchie in Ungarn vorbereitet.

Tartalom

Előszó	3
Népi ellenállás Mohács után	6
Kettős királyválasztás	12
Car Jovan Nenad felkelése 1526/27-ben	22
A két király harca a hatalomért.	31
Az 1532-es török hadjárat	49
Az országegység helyreállításának meggyúsult kísérlete . .	67
Budavár török kézre kerülése.	76
Rövidítések jegyzéke	85
Jegyzetek	87
Zusammenfassung.	157

**Feladás kiadó: a József Attila Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Karának dékánja**

Műszaki szerkesztő: Gaál Endre

A kézirat nyomdába érkezett: 1977. Megjelent: 1977

Példányszám: 475

Terjedelm: kb. 7,45 A/5 iv

Készült a JATE sokszorosító Uzenésben Szeged